

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjydske Aarbøger

III. RÆKKE

I. Halvbind

1934

Udgivet af

Historisk Samfund for Sønderjylland

A A B E N R A A

I Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag,**
Kjøbenhavn,
for Danmark, Norge og Sverige.

Oplysningstiden i Hertugdømmerne.*)

(Tiden fra ca. 1773—1817)

Studier over Kirke- og Skoleforhold i Hertugdømmernes
religiøse og nationale Brydningstid.

Af Hans Hejselbjerg Paulsen.

II.

I det foregaaende¹⁾ er det allerede nævnt, at Tidens kæreste Tanke og Maal var at sprede Oplysning ud i de videste Kredse, ud fra den Overbevisning, at al Dyd beror paa Kundskab og Undervisning, og at med den fremskridende Oplysnings Herredømme er Menneskelivets Lykke givet. Uden Hensyn til Fortiden og Forbindelsen med den skulde man blot begynde paa en frisk, og med Passer og Lineal konstruere Verden af nyt, oplyse dens Beboere, saa maatte nødvendigvis alt blive forstandigt, og Lyksaligheden kunne naas. Alt i dette Tidsrum haandteres rationelt, og alt skal skabes nyt. Eventuelle Urinstinkter — hvis man da i det hele taget regnede med saadanne, eller havde faaet Øjnene op for dem — skulde dræbes, og Kundskab og atter Kundskab tyllens i Folket.

Det er denne Lidenskab for den — formodede — rene Tanke, for Matematikkens saliggørende Evne, som er Sjælen i det Cramerske Oplysningsarbejde, i Adlers Skolelov af 1814. At de Skikkelser, vi skal stifte Bekendtskab med, var mere af Papir end af Kød og Blod, at deres udspekulerede Systemer og Tanker passede ulige bedre ved Skrivebordet end i den store Verden, kan Eftertiden let faa Øje for, men selv svang de sejrssikre «Oplysningens» Faner over deres Hoveder, og Cramer har sikkert vel tilfreds lagt sit Hoved til Hvile, Arbejdet var sat godt i Gang. Udsigterne var lyse; som en anden Moses skuede han ind i et herligt Land. Og selv Adler, dette nøgterne For-

*) Nærværende Arbejde bygger i væsentlig Grad paa hidtil utrykte Kilder. Til Arkivstudier i Ind- og Udland har jeg modtaget Understøttelse af den grevelige Hjemstjerne-Rosencroneske Stiftelse, for hvilken Understøttelse jeg bringer Direktionen min ærbødige Tak.

¹⁾ Sønderj. Aarb. 1933.

standsmenneske, kæmpede til sin sidste Stund i den samme Tro, uden at han tilsyneladende har følt, at Tiden var hastet ham forbi, at han ikke længere var Anfører for den fremstormende Trop, — men kun en sidste Mohikaner.

Man vilde fremelske et »tænkende« Menneske, d. v. s. et matematisk Menneske, et internationalt Menneske, saa vilde Verden, — »vort fælles Fædreland« — blive ny og bedre, fredelig og fri, med et Ord: lyk s a l i g. At man her arbejdede med en Papirkonstruktion, en latterlig Homunculus, forstod disse Mænd ikke, fordi de selv helt igennem var uhistoriske og tænkte og handlede uden at ane, at Menneskeslægten har dybe Rødder, at en Smule Fernis paa Facaden ikke ændrer, end sige da revolutionerer Hjertet.

Meget af Tidens Arbejde for Oplysning afslørede sig — nødvendigvis — som Hjernesvind. Men til Trods herfor gjorde de ogsaa, saa godt de nu formaaede, Tidens Gerning, som var lagt hen til dem, og de gjorde det paa en saadan Maade, at de fleste af de Navne, vi møder, trods alt fortjener en hæderlig Plads i vor Landsdels Historie. Maalet naaede man saavist ikke. Simpelt hen fordi det levende Livs Grundlove nu engang ikke lader sig foreskrive af »den sunde Fornuft«. At Livet allevegne, hvor det for Alvor rører sig, ligger inde under irrationelle Tilskyndelser, regnede man allermindst med paa Oplysningstiden. Man mente i naiv Selvtilfredshed, at man med sine rationelle Sytraade havde lænket alle mystiske Magthavere for alle Dage, og saa fantaserede man løs og puslede interesseret med Korthusene. Adler levede længe nok til at se, at naar de »mystiske«, irrationelle Magters Time er inde, behøver de blot at røre paa sig, saa er Verden atter, hvad den altid i sin dybeste Grund har været. Men han — Fortidslevningen — forstod intet af den nye Tid, og den nye Tids Sønner forstod lige saa lidt ham, fordi der var et Svælg mellem Rationalismens Tidsalder og den nationale og religiøse Vækkelse, mellem »den rene Tankes« Talsmænd og Tilbedere, og deres Sønner, som Gang paa Gang tilraabte Fædrene med Matthias Claudius Ord:

I efter Skygger jager
 og mangen Kunst opdager,
 men kommer længer fra Jer Vej.

Aldrig i vor Historie har to Slægtled staaet saa skarpt over for hinanden, som dengang, De gamle, der sad som paa et Handelskontor og beregnede og vurderede, alt efter hvad det indbragte, efter hvad Nytte det var til, beregnede alt efter Alen og Lispund, maatte finde sig i at blive smædet og forhaanet af det unge Slægtled, som vendte Ryggen til Aandløshedens Beregninger, optagne af store og stolte Ideer, baaret af den Følelse: Mennesket lever ikke af Brød alene. Der er noget tragisk over det Slægtled, hvis Mænd vi her dvæler ved. De begyndte deres Manddomsjaar med store Forsætter og Planer, med store Forventninger. Og hvor blev det dog en skuffet og misforstaaet Slægt! Ribbet for alt baade aandeligt og materielt satte de sig hen for at vente paa Døden, eller slog sig paa Flasken, (vi møder senere ikke saa faa Præster, som bogstaveligt drak sig ihjel), eller henfaldt til mørke Grublerier. »Ich freue mich, dass mein Lebensabend da sein wird, ehe die Nacht ganz einbricht.«¹⁾ Dette Hjertesuk fra een af Oplysningstidens Heroer kunde suppleres af mange, mange andre. Det er som et Refrain i de gamle Breve i en Tid, hvor det næste Slægtled med Begejstring rustede sig for at gaa paa Barrikaderne.

3. Oplysningstidens Forsøg paa en Reorganisation af Latinskolerne. Arbejdet for Seminarie - Sagen.

De idelige Klager fra Cramer og Universitetet,²⁾ fra Struensee³⁾ og andre af Kirkens Mænd over den daarlige Forfatning

¹⁾ Provst P. Paulsen, Aabenraa, til Sønnen. 29. 3. 35. Acta 400 Nr. 344 Staatsarchiv, Kiel.

²⁾ Sønderj. Aarb. 1933. p. 80 ff.

³⁾ f. Eks. 17. 2. 1764 hvori det hedder: Die mehrsten Schulen in den Städten beider Herzogthümer befinden sich, aus Mangel tüchtiger Præceptorum, u. besonders geschickter Rectorum, in dem kläglichen Zustand. Der Schade, der hieraus für das gemeine Wesen in allen Ständen entstehet, ist unbeschreiblich gross. Magistratus, als Patronus, wählet u. wocirt an allen Orten (ausgen. Schleswig, Al-

Latinskolerne befandt sig i, de samme Mænds og en lang Række Præsters endeløse Kæde af Ønsker, Bønner, Krav om Opretelse af Skolelærerseminarier, om Hjælp til Fremme af Almueskolevæsenet i begge Hertugdømmer, nødte omsider Kancelliet til i 1778 at henvende sig til en Del førende Mænd i den lærde Verden i Hertugdømmerne. først og fremmest til Cramer. Henvendelsen besvares prompte af Cramer, og det ser i en Overgang ud til, at der nu skal indledes et Generalangreb til Fremme af alt Undervisningsvæsen, lige fra Kieler-Universitetet til den mindste »vandrende Skole« (schola ambulatoria) paa Heden.

At det stod daarligt til med Latinskolerne, er nævnt i det foregaaende. Tanken om at oprette et Seminar i Tønning døde hen, da Provst Schinmeyer i Tønning, et noget uroligt Hoved, var blottet for enhver diplomatisk Evne, som var nødvendig for at faa et i de Tider saa vanskeligt Projekt bjærget i Land. 1756 faar baade han og Rektor Kleffel i Tønning en Advarsel og Kirkevisitatoriet Paalæg om »at forebygge den Slags Stridigheder i Fremtiden.« Selvfølgelig dør Ønsket om at faa oprettet et Seminar ikke hen, men i Tydske Kancelli synes Sagen foreløbig stillet i Bero indtil 1778. Og hvad endelig Almueskolen angaar, ja, saa gik det snarere tilbage end fremad. Befolkningen var mere end uvillig til at udrede de nødvendige Penge, som udkrævedes, Skoleforsømmelser var almindelige, de mest nødvendige Lærebøger fattedes mange Steder. Skolehuset var — hvis man i det hele taget havde bygget et saadant — i Almindelighed en ussel Tilbygning paa 1—2—3 Fag ved Byens Hyrdehus, Skolelærernes Kaar stod langt tilbage for Bestemmelserne i Skoleloven af 1747, nogen fast Ledelse, et selvstændigt Initiativ, som kunde gribe ordnende ind i de fattige Forhold, mærker

tona u. Plöen). Die mehrsten Magistratspersonen sind illiterati, u. es kann von ihnen nicht gefordert werden die zubestellende Schullehrer vorhero zu prüfen, zu Zeiten werden sie durch Freundschaft u. andere Absichten bewogen, ihre Vota einem, obgleich ungeschickten Subjecto, zu geben — die Eltern merken, dass ihre Kinder verseumet werden, u. behalten sie entweder gänzlich aus der Schule zurück, oder, wenn ihre Kinder etwas lernen sollen, müssen sie Privat Informatores halten, oder auch wohl ihre Kinder in fremde Länder schicken.« Acta A XVIII. Nr. 449. Staatsarch., Kiel.

man saa godt som intet til. Kun Klager og gode Raad istemt af tusinde Munde lyder fra alle Egne af Hertugdømmerne.¹⁾

Da træder Prof. Cramer frem i 1778 med en Række præcise, velgennemtænkte Forslag²⁾. Vi har tidligere³⁾ set Cramer som den utrættelige Organisator ved Universitetet. Om det skulde lykkes ham at faa Universitetet bragt paa Fode efter dets store Forfald, afgang i ikke ringe Grad af, om han samtidig kunde faa »die latein. Schulen in den Herzogthümern gründlich verbessert und zweckmässiger eingerichtet« — som han skriver til Tyske Kancelli. Forsøget med at reorganisere Latinskolerne er da et nyt Led i de Bestræbelser, som paa hin Tid udfolder sig for at hæve Kieler-Universitetet.

Generalsuperintendent Struensee havde i førnævnte Brev (A. 17. 2. 1764) søgt Hovedaarsagen til Latinskolernes Forfald og sørgelige Tilstand i Mangel paa »tüchtige Präceptorum und besonders geschickte Rectorum«. Magistraterne i Byerne (med Undtagelse af Slesvig, Altona og Plöen) havde nemlig ikke blot Valg — men ogsaa Kaldsret til alle Embeder ved Latinskolerne, og som Følge heraf var det ikke altid de heldigste Valg, man gjorde, da man ikke altid lod sig lede af Ønsket om at faa en dygtig Mand til Stillingen; en hel Del andre Hensyn spillede jævnlig Hovedrollen ved disse Valg. Heri var der ganske vist sket den Ændring, — paa Struensees Foranledning — at der i 1765 ved kgl. Resolution af 27. Sept. blev bestemt, at alle Valg af Rektorer og Conrektorer i de Byer, hvor Magistraten havde Kaldsret, i Fremtiden skulde stadfæstes af Kongen. Herved bevirkedes maaske nok, at en Del »ganz ungeschickte Subjecti« holdtes ude, selv om de havde de skønneste Forbindelser, men selve Uddannelsen af Lærere for de lærde Skoler rørtes der ikke ved. Latinskolens Lærere var allevegne Teologer, til Tider endog Folk, som aldrig havde bestaaet en Examen. Tilmed var en Examen i de Tider et ret luftigt Begreb og som oftest ingen Garanti for, at Kandidaten var egnet til at overtage et Embede

¹⁾ Visitatsberetn. fra de forskellige Provster.

²⁾ A. XVIII Nr. 449.

³⁾ Sønderj. Aarb. 1933, 58 ff.

i en Latinskole. En ensartet Embedseksamen med bestemte almindelige Krav kendte man ikke, en Afgangsexamen fra Universitetet eksisterede ikke, den eneste Form for Examen, man havde, var en Prøve ved et af de mange Underkonsistorier, som fandtes i Hertugdømmerne (siden 1736). Men mellem disse var der intet Samarbejde, Kravene vidt forskellige og yderst tilfældige, og det bebrejdedes da jævnlige Underkonsistoriernes Medlemmer, at de havde »Nebenabsichten«, d. v. s. ikke behandlede alle ens, begunstigede nogle, holdt andre nede.¹⁾

Cramer ser snart, at her paa dette Punkt maa der især gøres noget for derved at rejse Latinskolerne af deres Forfald, og han henvender sig gentagne Gange til T. K. angaaende denne Sag. Forordningen angaaende en ny Form for Kandidatexamen (1777) søger at bøde paa disse Forhold, idet de mange Underkonsistorier — for saa vidt som de var Examenskommissioner — ophæves, og Prøven skal nu aflægges for en enkelt Examenskommission i hvert af Hertugdømmerne, henholdsvis paa Got-
torp og i Glückstadt. Formaalet er tydeligt at faa en Kommission af upartiske Medlemmer, hvor der tillige stilles ens Krav. Generalsuperintendenten bliver selvskrevet Medlem, ligeledes en theol. Professor fra Kiel (efter en bestemt Turnus) og 4 gejstlige Medlemmer udnævnes af Kancelliet.

Men hermed lader Cramer sig ikke nøje. Han har tværtimod ganske anderledes vidtrækkende Forslag. Ønsker, som ikke blot gaar ud paa at højne Præstestanden og den lærde Skoles Mænd intellectuelt, nej, han vil føre hele Folket ind i Oplysningens Land. Alle skal oplyses og forbedres. Først og fremmest Præsterne og Lærerne i de lærde Skoler, thi de skal hver især og hver paa sit Omraade være Kulturspredere, men for Cramer staar det tillige klart, at skal »Oplysningen« naa ud i de fjerneste og mest afsidesliggende Kroge i Hertugdømmerne, saa maa Almueskolerne i en ganske anden Grad end hidtil drages med ind i Arbejdet, d. v. s. saa maa Seminariesagen nu omsider føres igennem. Og hertil var Cramer unægtelig en mere passen-

¹⁾ T. K. Forestill. 3. Aug. 1777.

de Mand end Schinmeyer. Han, den ansete Mand, Husvennen i alle toneangivende Kredse i Hovedstaden, kendt og agtet af alle paa Grund af sin store Lærdom, var ved sin værdige og elegante Optræden som født til at være Anfører i Felttoget mod »Mørket« i Hertugdømmerne.

Hvad vilde saa Cramer?

Af hans Henvendelse til Kancelliet i Aarene 1777 og 78 ser man, at hans Maal er en fuldstændig Reform af alt Undervisningsvæsen i Hertugdømmerne fra først til sidst. Forholdene ved Universitetet var nu saa vidt ordnede, at den altid virksomme Cramer faar Hænderne fri og kan kaste sig over nye Opgaver. At rejse Latinskolerne af deres Forfald er utvivlsomt, som før nævnt, et Led i Genrejsningsarbejdet ved Kieler-Universitetet, men Cramer ønsker først og fremmest ogsaa »Anstalten ausfindig zu machen wodurch nach u. nach auf dem Lande bessere Schulmeister erlangt werden können«¹⁾ Endvidere foreslaar han, at der oprettes et Slags filologisk Institut i Tilknytning til Universitetet, hvor de vordende Adjunker i Latinskolerne skal have deres Uddannelse. Her skal især holdes Forelæsninger over Pædagogik, Litteraturhistorie, Rhetorik, Examinatorier i Græsk og Latin m. m., og Eleverne her skal tillige være Lærere ved det Skolelærerseminar, som han ønsker oprettet. Endvidere ønsker han et »Ober-Schulcollegium« i Altona, hvor alle Kandidater, som vil være Lærere ved Latinskoler i Hertugdømmerne, skal aflægge en særskilt Prøve. Overpræsidenten og Provsten i Altona samt alle Gymnasiets Professorer og Lektorer skal have Sæde i dette Collegium, og det skal have vidtgaaende Myndighed m. H. t. Latinskolernes Indretning, Lærerkaldelser etc. Endelig fremsætter han Ønsket om at faa nye og tidssvarende Lærebøger i alle Skoler og foreslaar en Række Mænd, som vil være særlig egnede til at affatte disse. Af disse sidste Betænkninger ser man, at nu skal den flade og aandsforladte »Oplysning« bemægtige sig Skolerne, thi enhver folkelig Tanke, som man kunde tænke sig, at Skolerne skulde

¹⁾ 16. 5. 1778 Acta XVIII Nr. 449.

befordre eller udvikle, er her skaaret bort som med en Ragekniv.

Kancelliet behandler Forslaget med megen Velvilje, og hen paa Sommeren tilstiller det Cramer de Hovedpunkter, som skal danne Grundlaget for den kommende Reform af Undervisningsvæsenet i Hertugdømmerne. I Skolerne ønsker Kancelliet »den Unterricht mit Abschaffung des darin herrschenden Mechanismus nützlicher einzurichten«. Det ene Ord »nyttigere« er som en Hovednøgle til Forstaaelse af hele Forslagets Aandspræg. Hvad Latinskolerne angaar, ønsker man en radikal Forandring, idet alle Latinskoler skal inddeles i 3 Grupper. I hvert af Hertugdømmerne ønsker man for Fremtiden kun 3 egentlige Latinskoler (lateinische Hauptschulen, Vorbereitungsschulen für die Universität). De 3 slesvigske skal ligge i Flensborg, Husum og Slesvig, de holstenske enten i Kiel, Itzehoe, Glückstadt, Plöen eller Rendsborg (idet Gymnasiet i Altona vedblivende skal indtage en Særstilling). Alle de øvrige degraderes til Realskoler, hvor der endog skal skelnes mellem Realskoler af 1. Rang og »Realschulen inferioris ordinis«.

I de første skal Disciplene have en saadan Undervisning, »dass sie von da in secundam einer Hauptlatein. Schule gelangen können«. Skolerne i Haderslev, Tønder, Eckernførde, Tønning, Meldorf, Crempe, Segeberg samt to af de ovennævnte holstenske Skoler, skal omdannes til den Slags Realskoler. De øvrige (d. v. s. Skolerne i Aabenraa, Sønderborg, Bredsted, Garding, Frederiksstad, Burg, Heide, Wilster, Ütersen, Oldesloe, Lütjenburg, Heiligenhafen, Oldenburg og Neustadt), skal for Fremtiden være »Realskoler af lavere Rang«, og her skal kun undervises i Begyndelsesgrundene.

Privatundervisningen skal modarbejdes, uden at man dog direkte forbyder den. Det viser sig tydeligt, at Hensigten er at uniformere Skolen gennem et »Skolecollegium«, og som Kronen paa Værket et »Oberschulcollegium«, som skal føre Tilsyn med alle lærde Skoler i Hertugdømmerne.

Kancelliet ønsker endvidere et Seminar oprettet i Kiel og aabnet snarest mulig, »hvis det kan lade sig gøre endnu

i Aar, eller i hvert Fald til Paaske 1779«. Man mærker, at nu skal det være Alvor med den Sag, som saa længe havde beskæftiget Sindene i Hertugdømmerne.

I alle Skoler ønskes nye Lærebøger indført, lige fra A. B. C.-Bøger til græske og latinske Gramatiker, og Cramer selv anmodes om at affatte en ny Katekisme, som skal afløse den pontoppidanske. Til Slut opfordres Cramer til at »afgive sine Bemærkninger til Skoleloven af 1747« d. v. s. at udarbejde en ny Skolelov i Oplysningstidens Aand. Kancelliet haaber saa, at ikke mindst de lærde Skoler i begge Hertugdømmerne kommer »auf einen besseren Fuss«, og at Universitetet i Kiel derigenem bliver »brauchbarer u. gemeinnütziger für das allgemeine Beste.«

Cramer griber med Begærlighed disse Tanker, som jo i det store og hele fra første Færd var tænkt af ham selv. Og han, der »var optændt af den virksomste Gavnlyst i sit Hjerte«, faar nu en kærkommen Opgave lagt i sin Haand. Men — at affatte en ny Skolelov, at skrive Lærebøger, reorganisere Latinskoler samtidig med at Stillingen som Professor og Kansler lagde stærk Beslag paa hans Tid, kunde ikke ske fra den ene Dag til den anden. Lærerseminariet skulde oprettes hurtigst muligt, og at faa »denne herlige Stiftelse« — som Cramer jævnlig kalder Seminariet — igang, var vel ogsaa hans kæreste Tanke, Men samtidig arbejder han paa den nye Skolelov, som jo egentlig skulde være Grundlaget for hele Undervisningsvæsenets Reform. Arbejdet svulmede op i et uhyggeligt Omfang, og blev i den følgende Tid i forskellige Dele indsendt til Kancelliet. Af Interesse for os her er at se, hvad det er for Hovedtanker, som præger Cramers Arbejde, og som skal præge Skolen. ikke blot den højere Skole, ogsaa Almueskolen.

Naar man blader dette voluminøse Værk igennem, lyser det ud fra hver en Side, at Hensigten er denne ene: at civilisere, at opdrage Børn og unge til pæne, skikkelige, gavnelystne og — frem for alt — fredsæle Mennesker uden andre Interesser end dem, som hører Døgnet og Jorden til, veldresserede og velkendt med alle Pligter, især den ene: Pligten mod sig selv og

sin egen Krop. Det er ikke alene Rationalismens men ogsaa Materialismens Tidsalder, som skal fremmes. Vi ser egentlig her Cramer fra en helt ny Side og mærker, at han er fulgt godt med Tiden, gledet med Strømmen. Hans Betænkning, — som heldigvis endte i hans Skrivebord¹⁾ — vilde unægtelig have passet bedre for Skoler blandt Indianere og Hottentotter end for de slesvigske Skoler. Her er Civilisationsbestræbelser og Rationalisme i sin vulgære Form knyttet sammen i skøn Førelse, og der er ikke levnet en eneste Paragraf, hvor der tages Hensyn til, at Forslaget ogsaa var bestemt for slesvigske Børn. Enhver folkelig Tanke er lukket ude, at Slesvig paa det Tidspunkt var et saa godt som rent dansktalende Land med (i hvert Fald for Nordslesvigs Vedkommende) danske Skoler, ses ikke af det Skoleforslag.

Udover nogle geografiske Navne er der intet, som minder om, at Forslaget er bestemt for Hertugdømmerne, for et Folk af en bestemt Afstamning, med en bestemt folkelig Egenart fra Oldtidens Dage, alt det er opgivet, til Gengæld er der sat en Streg under Fællesmenneskeligheden, eller paa Latin: *I n t e r n a t i o n a l i s m e n*. D. v. s. der skal ikke undervises i Fædrelandshistorie, (nogle Bemærkninger falder dog af i Geografitimen) kun i »*U n i v e r s a l g e s c h i c h t e*«, hvor — selvfølgelig — Oldtiden ganske dominerer. Det er pacifistisk indtil Trivialitet. Der maa ikke tales meget om Krige, derimod især om fredelige Sysler, enhver heroisk Skikkelse skal udleveres til Glemselen, til Fordel for den, som opfandt Spinderokken og slige Ting.

I særlig Grad mærkes den rationalistiske Tendens, hvor der tales om Religionsundervisningen. Her kommer det kun an paa, at »*die Lehre der Religion*« bliver »dem Verstande einleuchtend u. gewiss, dem Herze angenehm u. wichtig«, d. v. s. der skal udelukkende tales til Forstanden, alt det religiøse skæres bort og Skallerne, som bliver tilbage ved hin Proces, skal

¹⁾ Hvor Enken fandt den og forsøgte at slaa Mønt af den. Kancelliet vurderede den til 150 Daler, som J. A. Cramer fik udbetalt, »da han trængte mest til Pengene af alle Cramers Børn«.

afstive Afsnittet »om Pligterne« og begrunde en Moral, som er et rent humanistisk Foretagende. At banke Afsnittet om Pligterne ind i Børnene er Skoleforslagets fornemste Opgave. Hermed begynder det, og hermed ender det, og derfor sættes hele Apparatet i Gang. Herudfra er det da ogsaa forstaaeligt, at i Latinskolen skal især læses Ciceros «de officiis», »auch zuweilen Seneca«. Cramer udtaler til Slut Haabet om, at dette Forslag vil danne »egnede Subjekter«, og han sender i Efteraaret 1781 den sidste Sending til Kancelliet, hvor det imidlertid holdtes inden Døre, ikke paa Grund af dets Indhold, men vel snarere fordi dets Realisation vilde koste 2500 Rigsdaler aarligt. Nogen Betydning fik det saaledes ikke, men det viser os, hvilken Aand Oplysningstiden søgte at faa listet ind i Hertugdømmernes Skoler.

Mere Held fik Cramer med »den herlige Stiftelse«, Seminariet. Som allerede nævnt blev det i 1778 bestemt, at det skulde oprettes i Kiel og aabnes saa snart som muligt. Imidlertid kom ogsaa i dette Tilfælde Pengevanskeligheder til, og først i 1780 tilvejebragtes de fornødne Midler; af den kgl. Kasse fik Seminariet et Tilskud paa 7000 Rigsdaler, medens Ridderskabet gav 10,000 Rigsdaler.¹⁾ Heldigt for Seminariets Tilblivelse var det, at Konferensraad F. G. Muhlius før sin Død i 1778 havde testamenteret Hovedbygningerne til Godset Damperhof foruden en større Kapital til Fordel for Oprettelse af et Vajsenhus i Kiel.²⁾ I 1780 bestemtes det, at Vajsenhuset (Muhlius-Stiftelsen) skulde forenes med Seminariet, idet Seminaristerne og deres Lærere skulde forestaa Undervisningen af Drengene, mod til Gengæld at faa en Del af Lokalerne til Brug for Undervisningen og til Sovesal for Seminaristerne, og nogle af Seminarieeleverne blev ogsaa bespist i Stiftelsen »zur besseren Aufsicht an dem Tische«. — 24. Juni 1781 blev Seminariet aabnet, som det første i Danmark. Det begyndte under smaa Forhold, men ved Cra-

¹⁾ Heinrich Müller: Von der Entstehung, Einrichtung u. hist. Wirksamkeit des königl. Schulmeisterseminarii in Kiel — — P. B. 1788 p. 113—48. Akter vedr. Sem. især Abt. 47 Nr. 150. St. K. — T. K. Forestillinger Febr. 1780 Rigsark.

²⁾ H. Eckardt, Alt-Kiel, Kiel 1899. p. 136 f.

mers ihærdige Arbejde og mærkelige Evne til at faa de rette Mænd til den rette Plads, kom det snart ind i en rig Blomstringsperiode. Cramer holdt den øverste Ledelse i sin Haand saa længe han levede, og dets Indretning og Plan er da ogsaa helt og holdent præget af hans Aand, saaledes som vi møder hans Tanker i den lige omtalte Skolelovs Betænkning. Her møder vi Oplysningstidens Tanker i Renkultur, og ikke, som — trods alt — ved Universitetet, i en mere afdæmpet Form. Nytte-hensynet dominerer her fuldstændig i Undervisningen, og kunde Universitetsundervisningen med Rette betegnes ved Ordet »Vielwisserei«,¹⁾ saa er Linen her løbet ud i saa Henseende. Her er Maalet fuldt. Foruden Undervisning i de almindelige Fag vrimler det her med »nyttige Fag«. Prof. Reiher underviser f. Eks. i Sundhedslære, i «teoretisk og praktisk Havebrug», i alm. Landbrug, Kateketen Michelsen i «Naturlig Religion»- Tegnemester Voigt i Tegning, Bogbinder Løwe i Bogbinderi — »disse saa nyttige Kunster« o. s. v.

Glad og tilfreds skriver Cramer til Kancelliet om Undervisningen og Seminariets Indretning. »— — ich darf Gott zum Preise sagen, dass gewiss die Staaten des Königs mit der Zeit vorzügliche Vortheile von diesem Institute erhalten werden«.

Seminariet var indrettet som Internat, idet Seminaristerne baade spiste og boede der, — (for Resten for en ringe Pris, 40 Rigsd. aarlig for alt, medindbefattet Undervisning), og Eleverne blev kørt i stramme Tøjler. I Instruksen hedder det f. Eks.²⁾ at de ikke maa gaa udenfor Seminariet uden i Forvejen at indhente Tilladelse dertil, de skal tidlig i Seng og rettidig op, holde sig rene, klæde sig beskedent, »ihrem künfftigen Stande gemäss« o. s. v. Fire Lærere forestod Undervisningen, mest kendt af dem er Seminariets Forstander, den senere Prof. Heinrich Müller,³⁾ en begejstret Tilhænger af Rationalismen, og stor Humanist, en Mand, som ikke alene sad inde med alt hvad Tiden ansaa for ret og brugbar Viden, men som ogsaa

¹⁾ S. A. 1933 p. 85.

²⁾ Abt. 47 Nr. 150. St. K.

³⁾ Se nærmere v. Brandt Geistesleben u. Politik — — p. 227—31.

i en sjælden Grad formaaede at popularisere alt og at bibringe sine Elever sin egen Aands Præg. De var som Voks i hans Hænder, og det er Müller, som skabte Oplysningstidens menige Soldater, som nu i de følgende Aar i spredt Fægtning rykker ud over Landet. »Er kannte und liebte die Klassiker, soweit sie von Pathos und Romantik frei waren« — siger v. Hedemann-Heespen om ham,¹⁾ ja »Pathos und Romantik« skulde Müller nok holde ude af sit Institut, til Gengæld gav han vid Plads for en rationalistisk, for ikke at sige materialistisk Anskuelse af Verden, baade for Religion og Moral, Videnskab og Kunst, kold Beregning og den tørre Forstands Despotisme, som foragtede alt, hvad der ikke fandt Plads i Begrebets trange Former, fordrev Troen med dens fromme Anelser, Fantasien med dens Verden af Under og Skønhed, Fornuften med dens evige Urbilleder. En iskold Aand raadede i dette Institut. Men foreløbig satte Tidens Børn store Forhaabninger til det, og man havde store Forventninger til Seminaristerne, som her fik deres Uddannelse. Ogsaa i Kongeriget bredte disse Forventninger sig, især i de tyske Kredse,²⁾ Ludv. Reventlow fik f. Eks. allerede i 1783 tre sønderjydske Seminarister fra Kieler Institutet, som skulde overtage ledende Stillinger i de nye Skoler, som Reventlow fik oprettet paa sine Godser. Endog det første Seminar i Kongeriget, Blaagaards Seminarium, blev en Slags Aflægger af det Cramersk-Müllerske Institut, idet dets Førstelærer blev en Kieler-Seminarist.

I en Tid, hvor man ansaa »fornuftig« Opdragelse som Vej til moralsk Fuldkommenhed og indbyrdes Kærlighed, og som endnu mere ønskede Lovlydighed og »patriotisk« (d. v. s. almennyttig) Handling af sine Borgere, saa man med særlig Forventning netop hen til Seminaristerne. Ja, man møder endog her og der i Datidens Litteratur Analogier mellem dem og hin store i Athen, som blev en Slags Fødselshjælper for en ny Tid i Hellas. — Men ikke alle saa med lutter Velvilje hen til Müller og hans Seminar. Oppositionen mod det kom især fra to Sider, fra

¹⁾ Die Herzogthümer u. die Neuzeit p. 468.

²⁾ Bobé Reventl. Familiepapirer II p. X ff.

de akademiske Kredse i Hertugdømmerne og fra de herrnhutiske Ecclesiolae i Nordslesvig. Akademikerne klagede over Seminaristernes Indbildskhed, at de havde for store Tanker om sig selv, til Trods for at deres Viden var mere end overfladisk, og man gjorde gældende, at de i deres Uddannelse altid maatte nøjes med anden og tredie Haands Viden, og at netop en saadan »Dannelse« fører til Hovmod. Og i de herrnhutiske Kredse blev man hurtigt klar over, at Seminaristerne var stærkt smittet af Tidens Irreligiøsitet, at de førte falsk Lære og bragte den ud i Folket. Man føjede til, at deres Levned og Opførsel ofte var forargelig. Selvom Seminaristernes Religiøsitet var som Tidens i Almindelighed, saa tog de i hvert Fald mere haandfast paa de nye Lærdomme end de, der havde større Dannelse. Halvfemserne er — som vi siden skal se — i høj Grad Uroens Aar i Hertugdømmerne. Et Pust fra Frankrig gaar over Landet, det gærrer allevegne, endog svage Tilløb til revolutionær Propaganda mærkes i Holsten. Agendestriden breder sig fra Sogn til Sogn. Hertil kommer nu i de samme Aar »Seminariststriden« De faa Kieler-Seminarister, som i 90-erne ansattes i Nordslesvig, blev ved deres robuste Oplysningstrang medvirkende til, at Oppositionen mod dem og Seminariet i Kiel fik Luft under Vingerne, at især i Folkets brede Lag Uviljen mod dem bredte sig. I Abild Sogn¹⁾ forklarede en Kieler-Seminarist f. Eks. Folket, at Daab og Nadver ikke hørte med til Kristendommen, at de var uden Betydning; slige Udtalelser gav Agendestriden, som just nu i Slutningen af Aarhundredet breder sig, ny Næring, i det hele taget tog de virksomt Del i den, og i Indlæggene mod Adlers Agende mærkes ogsaa Befolkningens Uvilje mod Seminariet i Kiel og dets Elever. Saaledes skriver f. Eks. »en slesvigsk Herredsfoged.«²⁾

¹⁾ Visitatsb. 1793. Beilage O, Stk. K.

²⁾ Schreiben eines schleswigschen Hardsesvogts. 1798: Manche der Seminaristen wissen vor Stolz und Pedanterei nicht auf welchem Fuss sie gehen oder stehen sollen, sie bringen uns allerlei Zweifel in den Kopf, halten sich über unsere alte, ehrwürdige Prediger auf, fluchen aenger als Soldaten. — —«

(Af Stolthed og Pedanteri ved mange af Seminaristerne ikke, paa hvilket Ben de skal staa, de stikker os allehaande Tvivl i Hovedet,

Een af de meget faa nordslesvigske Præster, som paa hin Tid stod i Forbindelse med Christiansfeld, Pastor N. Windekilde i Vilstrup, henvender sig til Fritz Reventlow med Klager over de daarlige Seminarister, og da Müller i 1805 blev afskediget, som Leder af Seminariet, sender Windekilde ham paa egne og paa Befolkningens¹⁾ Vegne en rørende Takkeskrivelse.

Det første offentlige Angreb mod Müller og hans Seminarister kom i 1796 i Form af en Pjece: »Ueber Seminarien u. Seminaristen, mit besonderer Rücksicht auf die Seminaristen des Kiel'schen Instituts.« Angrebet kommer fra rationalistisk Side, og der tales især om Seminaristvisdom og »unreife Neuerungs-sucht«. Den anonyme Forfatter ængstes for Seminaristernes »Verbreitung einer z u f r ü h z e i t i g e n religiösen Aufklärung«. Skriftets Hovedbetydning blev, at det gav Anledning til en Presse- og Pjefefejde, som tilsidst blev Müllers og Seminariets Skæbne. Først optræder nu en Anonymus, som kalder sig Magister Seidenstücker, som i 1799 sender en ny Brandraket op. »Über Schulinspektion« kalder han sit Skrift. Her drejer Spørgsmaalet ind paa en ny Bane, og Kravet om den verdslige Skole dukker op. Skolen skal løsrive sig fra Kirken. Under Kirkens Aag har Skolen vansmægtet i 600 Aar, endog 300 Aar efter Luthers Reformation, nu skal det være Slut. Forfatteren er fyldt med Had til Kristendom og Kirke, og vil vise, »hvor uheldigt det er i vor Tid at overlade Præsterne Skoleinspektionen«. Angribernes markskrigerske Raab virker imidlertid ubehageligt langt ind i den rationalistiske Lejr, selv i de Kredse bliver de mange nye Højttalere for besværlige og for højrøstede. »De (Seminaristerne) er som Børn, der ikke forstaaer at omgaas en Saks. Ved deres voldsomme Oplysningstrang falder de med Døren ind i Huset og skader den gode Sag meget«, — siger »ein Däne« i eet af Aug. v. Hennings Tidsskrifter, og bag Mærket skjuler sig vel nok v. Hennings selv, den radikaleste af de ra-

gør Nar ad vore gamle, ærværdige Præster, ofte bander de værre end Soldater og spotter vor Kristne Religion. Vi beder — føjer Forfatteren til — for dem og vore stakkels Børn.«)

¹⁾ »Die allgemeine Stimme des Volkes«.

dikale. Nu blæses der Alarm fra alle Sider, fra det yderste Venstre, hvor v. Hennings staar, til Emkendorfkredsen og Mathias Claudius. Da Fritz Reventlow i 1800 i Egenskab af Universitetets Kurator bliver »Oberaufseher« ved Seminariet, og een af de unge Brushoveder i 1801 forsøger sig som Apologet ved at udgive en saakaldt »Ehrenrettung der Kieler Seminaristen«, sætter den brede Sfalax sig i Bevægelse. Mathias Claudius henvender sig til Præsidenten for Tyske Kancelli, Cai Reventlow, og beder om »dass dem Unfug gesteuert wird.«¹⁾ v. Hennings haaner »das unreife seminaristische Produkt« i sit Tidsskrift »Genius des neunzehnten Jahrhunderts«, nogen Diskussion vil han ikke indlade sig i, og han sender hele Forhandlingen til Kancelliet. — »Ehrenrettung« kunde ogsaa nok give Stat og Kirke noget at tænke paa, og her ser man Frugten af den Sæd, der er saaet i Kieler-Seminariet. Hovmodet og Kirkehadet gaar her over alle Grænser. Kieler Seminaristerne føler sig som »eine pädagogische Autokrati« i Hertugdømmerne, og de alene er i Stand til at bibringe Befolkningen »klarere Indsigter«. Mod de gamle troende Præster i Hertugdømmerne rettes den ene Forhaanelse efter den anden, selv de rationalistiske Præster maa staa for Skud. Præsterne er i det hele taget i Forfatterens Øjne usle Bagstræbere og Fjender af alt, hvad der er godt. Seminaristernes Forsøg paa at forbedre Forholdene modarbejder de. Fulde af Forfængelighed og Egenkærlighed maser de paa for at faa uindskrænket Magt (over Skolen), Folket holder de stadig i Uvidenhed i Sager vedrørende Religion, og de bliver ved med at forkynde »det gamle Sludder« for Folket. Seminariesagen blev nu sat paa Spidsen, og Cramers »herlige Stiftelse«, som den jævne Befolkning alt længe havde set skævt til, og især dets Leder Prof. Müller faar ved slige »Forsvarere« nu strid Modvind. Ganske vist svarede General-superintendent Callisen i det Votum,²⁾ som blev ham afkrævet,

¹⁾ Brevet gengivet hos Brandt. a. S. p. 438 f.

²⁾ 26. Okt. 1801 som bl. a. ogsaa indeholder følgende Ord, der kendetegner den stille, fromme Mands Forhold til Rationalismen. »Meine Denknungsart in Absicht der neuen Religion ist bekannt, ich habe mich nicht gescheut, öffentlich mich dagegen zu

at »Ehrenrettung« var et ganske ubetydeligt Skrift, at det var for naivt til at kunne virke i farlig Retning o. s. v., men han føjede til, at Seminariet nu vilde blive endnu mere udskreget, at dets Arbejdsro nu var forbi. Og den var forbi. Den unge Johannsens »Ehrenrettung« blev Kieler Seminariets Ulykke. I 1804 stilles Müller overfor det ubehagelige Valg enten at træde tilbage frivillig — i saa Fald stilles der ham et Professorat i Filosofi i Udsigt — eller lade sig afskedige. Efter 3 Dages Betænkningstid vælger han det første, velvidende, at han i Fremtiden — ved Siden af Reinhold — maatte friste en Skyggetilværelse. Hans Efterfølger H. D. Hermes,¹⁾ en gammel Mand, som tilmed slet ikke var Stillingen voksen, maatte hurtigt trække sig tilbage. Hans Kaldelse til Kiel gav Anledning til nye Ramaskrig fra rationalistisk Side. «Ein Geschrei hat sich gehoben, laut u. wütend, mit Aussprechung der gröbsten u. ungläublichsten Beschuldigungen, aber ohne den mindesten Beweis auf die blosse verleumderische Behauptung unberufener Auflaurer« — — skriver Fritz Reventlow til Kronprinsen.²⁾ Og han taler videre om »eine fanatische Verbindung wider die Herstellung — — — des Religionsunterrichts«. Ved Omtalen af Agendestriden i Hertugdømmerne vil der være mere passende Lejlighed til at se nærmere paa denne »fanatiske Sammenlutning« og dens Planer. Nok er det, Hermes gav Anledning til nye Stridigheder, som nødvendigvis maatte ende med, at han, den gamle Mand, som vel ikke helt med Urette blev kaldet »Wöllners Knecht«, trak sig tilbage. Kieler Seminariet sygnede nu langsomt hen. Strid og Splid herskede indenfor dets Mure,³⁾ og i 1823 (paa en Maade allerede 1820) blev det ophævet. —

erklären, u. bereue es nicht, was ich auch habe darum leiden müssen. — — — Meine Berichte werden später zeugen, dass ich nicht geschwiegen habe. Abt. 47 Nr. 150. St. K.

¹⁾ Om Stridens videre Forløb se Brandt a. S. p. 231 ff.

²⁾ Brev af 31. Aug. 1905. Abt. 47 Nr. 150 St. K.

³⁾ 13. 2. 1808 klager Direktionen f. Eks. — — nie, nie hat ein solcher Geist der Unordnung, der Widersetzlichkeit geherrscht wie jetzt«, — og Kateketen Matthiesen skriver 13. 1. 1808 »— — laut u. frech wagen sie (Seminaristerne) es schriftlich u. mündtlich mir die schnödeste Verachtung gegen die hl. Wahrheiten unserer Religion zu erkennen zu geben.« *ibid.*

For Skolevæsenet i Nordslesvig blev Kieler-Seminarieret næppe af særlig Betydning. I vor Periode er der egentlig kun meget faa Lærere i Nordslesvig, som er udgaaet fra Cramers og Müllers Institut. F. Eks. var der i 1811 i Aabenraa Amts samtlige Landsbyskoler kun 3 Lærere, som var udgaaet fra Kiels Seminar, nemlig: Degn Dietrichsen i Løjt (siden 1796) Degn Jensen i Bjolderup (siden 1806) og Degn Jespersen i Bedsted (siden 1799). Hertil kom saa een Seminarist fra Tønder, og een, som havde været i Kiel, men ikke faaet nogen Examen.¹⁾ Imidlertid blev Kieler Seminaristerne i Nordslesvig ogsaa ved deres »Neuerungssucht« medvirkende til, at Stridighederne i 90erne blev uddybet, at Kløften mellem Befolkningen og Oplysningstidens Aktører blev bredere. Men herom senere ved Omtalen af Stridighederne angaaende Adlers Agende.

Større Betydning for Nordslesvig fik selvfølgelig Seminarieret i Tønder. Og dog maa heller ikke Tønder Seminars Betydning paa Oplysningstiden overvurderes. Dets Elevtal var i Begyndelsen ret ringe, og først omkring ved Aar 1810 befinder det sig i stadig Stigning. Selv om der altsaa var to Seminarier i Hertugdømmerne, var alligevel kun et meget lille Mindretal af Oplysningstidens Lærere seminarieuddannede. (Jævnfør Beregningen for Aabenraa Amts Vedkommende 1811). Langt de fleste havde enten slet ingen Uddannelse, og var altsaa i bogstavelig Forstand Autodidakter, eller havde faaet deres Uddannelse hos en eller anden af Oplysningstidens mange skoleinteresserede Præster. Ikke saa helt faa »Præstegaardsseminarier« kunde nævnes fra hin Tid, og en Del af disse Elever har sikkert faaet en bedre Uddannelse (d. v. s. en Uddannelse, der passede bedre for de nordslesvigske Forhold), end de Seminarister, som udgik fra Kiel og Tønder.

4. Seminarieret i Tønder paa Oplysningstiden.

Som bekendt er Seminarieret i Tønder grundlagt af Provst Balthasar Petersen,²⁾ vel nok den sidste Polyhistor i Nord-

¹⁾ C. II. 2. Nr. 394. St. K.

²⁾ født 1703 i Tønder, hvor Faderen var Kniplingshandler. Studere-

slesvig. Saa længe han levede, eller i hvert Fald til 1786 var Seminariet et privat Undervisningsinstitut i Lighed med de andre »Præstegaardsseminarier« i Tiden. Indtil ca. 1762 havde han tillige undervist vordende Præster, som ofte udelukkende fik deres Uddannelse hos ham,¹⁾ og Generalsuperintendent Reuss roste ved Visitatsen i 1752 hans Undervisning, idet han indberettede til Kongen, at hans Studenter »in 2 Jahren mehr nützliches lernen, als wenn sie in zwei Jahren auf einer Academie gewesen wären.«²⁾ Imidlertid har Pastor Michelsen paa vist, at Provstens Lærerseminar er af væsentlig ældre Dato, end man ellers i Almindelighed antog, idet han allerede i 1752 har begyndt sit Arbejde med at uddanne Skolelærere, først og fremmest til sit eget Provsti, »damit Tondern-Amt einen guten Vorrath tüchtiger Schulmeister habe«. Hans Institut er imidlertid et ganske privat Foretagende, og om noget Seminar i en senere Tids Betydning er der her ikke Tale. Et egentlig Lærerseminar findes først i Tønder i 1787, eller, om man vil, i 1803, da der sker en gennemgribende Ændring i Byens Skolevæsen, da Subrektor Forchhammer fra Husum bliver Rektor i Tønder. Kort før sin Død havde Provst B. Petersen imidlertid testamenteret største Delen af sin Formue til det Seminar, som skulde afløse hans eget Institut, og som nu efter 1786 kaldes Skolelærerseminariet i Tønder.³⁾ Hans Hensigt var, at ogsaa efter hans Død skulde her uddannes »tüchtige Schulhalter, bessere als zuvor«. Degnesønnerne fra Tønder Amt havde Forret til Optagelse i Seminariet. Næst efter dem, kom de »fra de danske Egne«. Seminariet er vel egentlig tænkt som et Seminar for den danske Del af Slesvig, men betegnende for Forholdene dengang er det, at man ikke holdt det for nødvendigt, at Semina-

de Teologi, Filosofi, Jura og Medicin i Jena og Kiel. 1729 Pastor prim. i Læk. 1739 Provst i Sønderborg. 1746 Provst i Tønder. 1747 Konsistorialraad. Død Nytaarsdag 1787. Se nærmere Jensen u. Michelsen, S—H. Kirchengesch. IV. p. 325 ff.

¹⁾ Ernst Michelsens Afhandling: Die ersten Anfänge des Tondernschen Seminars, i Schriften des Vereins für S—H. Kirchengesch. 2. Reihe VI. p. 127—144.

²⁾ *ibid.*

³⁾ Fundats af 14. 11. 1786, aftrykt i Chronol. Samml. 1786 p. 176. ff.

risterne skulde have særlig Undervisning i Dansk, kun »durch Besuche der Frühpredigten in der dänischen Sprache« skulde de øve sig i det danske Sprog, derimod ansaa man det for heldigt, at de vordende Lærere kunde »Cornelium Nepotem fertig interpretiren«.« Ledelsen af Seminariet overgav Provst Petersen til en Direktion, bestaaende af Provst og Amtmand, Borgmester og Byens tre Præster. Indtil 1803 var Forholdene i korte Træk saaledes: Undervisningen fandt Sted i Byens forskellige Skoler, hvor Seminaristerne undervistes sammen med Børnene; hos Rektor ved Byens Latinskole fik de desuden nogen Privatundervisning. Maalet for deres Uddannelse var at bibringe dem en lignende Kundskabsmængde, som en Dreng i Tertia havde. Især dette sidste ændredes i 1803, men ogsaa paa flere andre afgørende Punkter sker der Reformer, som vidner om Oplysnings-tidens pædagogiske Sans og Evne. I 1803, da den daværende Rektor Carstensen, Provst B. Petersens Svigersøn, var død, blev Latinskolen nedlagt, og hele Byens Skolevæsen — og dermed ogsaa Seminarieundervisningen — nyordnedes af General-superintendent Adler. Adler, som havde tiltraadt sit Embede 1792, havde i de første Aar sit Embedssæde i Tønder, (hvor han tidligere var Provst 1792—96) og opdagede her snart en hel Del Mangler ved den daværende Ordning. Bl. a. indsaa han det uheldige i, at Seminaristerne blev undervist sammen med Børn i Byens Skoler og altsaa ikke havde egne Lærere. at Maalet for deres Uddannelse var forfejlet, man skulde ikke danne Tertianerdrenge af voksne Mennesker, men Skolelærere; men fremfor alt bemærkede den praktiske og indsigtfulde Adler den store Fejl det var, at »der ganze Unterricht deutsch ist, da doch das Seminarium besonders für die dänischen Schulen brauchbare Schullehrer bilden soll, und die grösste Zahl der Alumnen aus geborenen Dänen u. aus dänischen Kirchspielen des Herzogthums bestehet.« Undervisningen i Latin anser Adler ligeledes for ganske overflødig, ja besværlig og unyttig for Seminarister. Da Byens Skolevæsen i 1803 nyord-

nes af Adler,¹⁾ afhjælpes en Del af disse Mangler. Seminarierne knyttedes nu til Byens Borgerskole, og her skal Seminaristerne uddannes til »Lehrer deutsch. und dän. Schulen«, og foruden den almindelige Undervisning i Skolens 3 øverste Klasser, skal Seminaristerne desuden have 6 Privattimer hos Rektor, 2 i Pædagogik og Katekese, 2 Timer »in dem fortgesetzten Unterricht in deutsch oder dänischer Sprache«, 2 i Tegning og Sang. Og ved Afgangsprøverne skal de examineres i baade Dansk og Tysk.²⁾ Pastor A. C. G. Schmidt³⁾ underviste i Dansk, som i hvert Fald fra 1811 var obligatorisk Fag for alle Seminarister. Det havde været rimeligt, at Dansk i 1803 var bleven Undervisningssprog, vi ser senere, at det Krav gentagne Gange rejses paa Oplysningstiden, men som Forholdene laa den Gang, — i en Tid, hvor alle tænkte og talte »universelt«, og ingen var særlig stemt for en fuldstændig Omkalfatring i sproglig Henseende, laa en saadan Ændring vel udenfor det muliges Grænser. Fagtrængselen kom ogsaa til at præge Borgerskolen og det til den knyttede Seminar, og Rektoren blev en med Fag overlæst Mand.⁴⁾ Foruden at skulle undervise i Fransk, Tysk, Engelsk og Dansk, i Historie, Geografi, Naturlære, Naturhistorie, Antropologi, »Moral og Fornuftlære«, maatte han efter § 3 i Skoleregulativet af 1804 forpligte sig til ogsaa at undervise de Elever i Græsk og Latin, som ønskede Privatundervisning i disse Fag. Med berettiget Betyrning spørger derfor Tyske Kancelli: »werden nicht alle diese Forderungen die Kräfte u. die Zeit eines Mannes übersteigen? und wie kann ein Mann in allen den genannten Fächern hinlänglich bewandert seyn?«

Af stor Betydning for Tønder Seminar paa Oplysningstiden blev det, at Pastor P. Prahl i Vedsted i 1809 paa Adlers Foran-

¹⁾ Anordnung betreff. den künftigen Unterricht der Zöglinge des Tonderschen Schullehrer-Seminars in der neu einzurichtenden Hauptschule 1803.

²⁾ Ses bl. a. af Examensbeviserne.

³⁾ Født i Drelsdorf 1770, siden 1800 Diaconus i Tønder. 1826 Sognepræst i Husby.

⁴⁾ A. XVIII, Nr. 1870, Stk. K.

ledning blev udnævnt til Provst i Tønder og derved kom med i Seminariets Ledelse. Betegnende for Forholdene paa Oplysningstiden er det, at Prahls blev Provst i Tønder, udelukkende fordi han var en interesseret og dygtig Skolemand og i særlig Grad vilde egne sig som Seminariets Tilsynsførende og Talsmand.¹⁾ Man begrundes Udnævnelsen med, at »han har gjort sig fordelagtigt bekendt ved at udgive adskillige nyttige Skolebøger, (se senere). Især har han altid taget sig meget af Skolevæsenet (immer sehr thätig angenommen), og hans Fortjenester paa det Omraade vil sent glemmes. I en Aarrække har han (i Vedsted) paa egen Regning dannet fattige Børn til dueelige Skolelærere. I Tønder vilde han derfor være rigtig paa sin Plads.« Hverken Adler eller Kancelliet blev i saa Henseende skuffet. Prahls tog sig varmt af Seminariet og gjorde alt, hvad han formaaede, for det og dets Elever. Ved Vejs Ende faar han da ogsaa den Ros, at han har erhvervet sig »unsterbliche Verdienste um die Anstalt.«²⁾

5. Forslag om at oprette danske Seminarier i Slesvig.³⁾

Gentagne Gange i Tiden mellem 1805 og 1817 fremkommer der fra Hertugdømmerne Ønsker og Forslag om at oprette rent danske Seminarier i Nordslesvig.⁴⁾ Desværre blev det kun til Forslag, men de bør nævnes som et af de mange Beviser vi har for, at Oplysningstiden og dens Mænd i Hertugdømmerne ingenlunde var uvenlig stemt mod det danske Sprog, eller mod Danmark i det hele. Tværtimod. Baade Embedsstanden og de Kredse i Befolkningen, vi har kaldt de rationalistiske, ønsker Gang paa Gang en nærmere Tilknytning til Danmark.

¹⁾ T. K. Forest. 1809 13. Maj. Rigsark.

²⁾ P. B. 1822 p. 94.

³⁾ Acta XVIII. Nr. 633 St. K.

⁴⁾ Ogsaa tidligere havde forskellige Præster arbejdet for Oprettelse af mindre Seminarier, f. Eks. i 1793 har baade Provst Mechlenburg i Beftoft og Pastor Bjørnsen i Skodborg forhandlet med Adler om denne Sag. Tanken var, at de i særlig Grad vilde arbejde for at faa dygtige Lærere i Biskolerne. (Visitatsberetn. fra Haderslev Provsti 1792, Rigsarkivet.).

De har Ansigtet vendt mod Nord, aldrig mod Syd. De vil ikke alene være loyale Statsborgere, men ogsaa gode og trofaste Undersaatter, de vil regnes med til den danske Helstat. Vi vil senere se, hvordan Tiden er optaget af og arbejder for den Tanke.¹⁾

Dersom Forslagene om at oprette danske Lærerseminarier i Slesvig var bleven til Virkelighed, er det vel i høj Grad sandsynligt, at Sønderjyllands senere Historie havde taget en anden Vending. Oplysningstiden er i det hele taget — set fra et dansk nationalt Synspunkt — de spildte Chancers Tid.

To af de nævnte Forslag fremsættes af Provst, Konsistorialraad Jasper Boysen i Slesvig (i 1800 og 1813), og to af Pastor Salling i Vonsild (1814 og 1817). Begge ønsker de danske Seminarier oprettet i Nordslesvig, for at den danske Del af Slesvig kan faa danskuddannede Lærere i Skolerne.

Med Forholdene i Tønder og Kiel in mente, maa det forekomme os naturligt, at der fra rationalistisk Side fremkommer Ønsker om ogsaa at faa danske Seminarier indrettet. Thi selv om Rationalismen i Hertugdømmerne har sat en ikke ringe Del Skrivebordsvisdom i Verden, saa var dens Mænd ogsaa i høj Grad praktiske Mennesker og Folk, som havde et aabent Blik for alle Skavanker ved Skoler og Undervisningsvæsen. Provst Boysen er egentlig den af de førende Rationalister, som klarest ser det fornuftstridige ved hele Undervisningens Indretning i det dansktalende Slesvig. Boysen er Rationalist i Ordets egentligste Forstand. Og naar vi i det følgende gentagne Gange ser ham gaa i Brechen for det danske Sprogs naturlige Ret, saa maa det bemærkes, at for ham er Sagen først og fremmest et rent praktisk Anliggende. Tanken om at værne om dansktalende Menneskers Modersmaal ligger ham fjernt. Nogen særlig Sympati for det danske Sprog mærker man heller

¹⁾ Det modsatte Standpunkt har O. Brandt fremført i sin Bog Geistesleben u. Politik in Schleswig-Holstein um die Wende des 18. Jahrhunderts. Hans Paastande taber imidlertid i Værdi, fordi de bygges op paa Udtalelser fra Kredse, som staar ganske isolerede paa Oplysningstiden, og paa ingen Maade kan anses for at være Befolkningens og «den dannede Verdens» Stemme.

ikke hos ham. Han har kun eet Maal for Øje, Oplysningstidens fælles Maal: at sprede Oplysning, at civilisere. Men Boysen er klar over, at dette vanskeliggøres i højeste Grad, naar Skolesprog og Talesprog ikke falder sammen, naar der ikke sørges for, at de dansktalende Egne og de danske Skoler faar danske Seminarister til Lærere. Saa forkvaklet var Folks Tanker om Skolesproget, at Boysens Syn paa Forholdene maa betegnes som ret enestaaende. Nogen Forkæmper for Danskheden er han alt-saa ikke. Men blandt hin Tids Mennesker gør man vel i at und-lade at søge Forkæmpere for Dansk eller Tysk, Tidens Børn havde i hin Periode ganske andre Interesser og Maal. Og vil man fremstille en eller flere af dem som Pionerer for det ene eller det andet i national Henseende, skabes der Skikkelser, som aldrig har levet paa Oplysningstiden.

I 1811 kæmper Boysen for, at der ansættes en Lærer i Dansk ved Seminarierne i Kiel og Tønder, og at e n h v e r Seminarist — ogsaa i Kiel — skal lære Dansk. For ham var det et naturligt og berettiget Krav, Regeringen kunde stille sine Undersaatter i Hertugdømmerne. Helst ser han endda at Seminariet i Tønder faar dansk Undervisningssprog, og at der i Fremtiden bliver und-dervist i Dansk, ikke blot i alle lærde Skoler, men ogsaa i Borger-og Landsbyskoler. At han tager ganske haandfast rationalistisk paa Tingene, fremgaar af hele hans Indstilling og øvrige Virk-somhed, kender man den, saa levnes der een ikke et Gran af Tro paa, at særlig dybere Følelser har besjælet Boysen i hans Kamp for det danske Sprog. Ogsaa han vil kun sprede nyttig Kundskab, ogsaa han bevæger sig over a l t i Rationalismens to Dimensioner. At Modersmaalet er et Hjertesprog, forstod han saavist ikke.

Men havde han faaet sin Vilje sat igennem, og faaet Semina-rierne omdannet efter sit Hoved, var hans Værk sandsynligvis bleven et meget betydeligt Aktiv i Fyrreerne og i Tiden før, der-for er der god Grund til at drage hans Navn og Planer frem, og dvæle lidt ved denne ikke altid lige sympatiske, men dog in-teressante Skikkelse paa Oplysningstiden. Jasper Boysen er født i Flensborg 1765 og blev Kandidat i 1788 (med den sjældne 1.

Karakter). Allerede som Diaconus i Witzworth (1790—98) afslører han sig som Rationalist og viser sig som en nidkær Forkæmper for »Oplysning«. Sammen med Broderen Dietrich Boysen (1790—1801 Diaconus i Garding. Død 1826 som Sognepræst i Ulsnæs) udgav han her Tidsskriftet »Beiträge zur Verbesserung des Kirchen- u. Schulwesens —«, vi vender gentagne Gange tilbage til det, da vi her særlig tydeligt ser, hvor yderliggaaende den egentlige Rationalisme var i Hertugdømmerne. Boysen ønsker her ikke at tale til Galleriet, men til en ganske bestemt Kreds i Hertugdømmerne. Men ingen af de rationalistiske Geistlige er vel kommen længere bort fra Kristendommen end Provst Boysen, det viser sig især i hans Katekisme: Abriss der christlichen Glaubens- u. Sittenlehre nach reinen Grundsätzen, 1797, og ved hans ligefrem raa Overfald paa Claus Harms i Thesestriden.¹⁾ Rigeligt fik han Del i de Gunstbevisninger og Udmærkelser, som Tiden saa rundeligt ydede sine Yndlinge. I 1816 ombyttede han Embedet som Domprovst ved Domkirken i Slesvig med Sognepræsteembedet i Borsfleth, et af de rigeste Embeder i Hertugdømmerne. Men efter hans Død i 1818 viste det sig, at han i sin Egenskab af Administrator for Enkekassen for Gottorp Provsti havde gjort sig skyldig i Svig, saa Præsteenkerne mistede deres Pension. Teologen Boysen vil vi senere møde nogle Gange for at se, hvad en Præst kunde sige i de Tider, her vil vi foreløbig se paa Boysens Forslag om Omdannelse af Seminarierne, og om Oprettelse af et dansk Seminar i Slesvig.

Allerede i 1805, efter Nederlaget i Kiel, indsaa Boysen, at man havde gjort et Fejlgreb ved at lægge Seminariet i Kiel. Ogsaa for ham blev Seminaristerne for højrøstede og for ivrige med at haandtere de nye Lærdomme, de behandlede dem ikke med den fornødne Varsomhed ude paa Landet. Han foreslaar derfor Seminariet flyttet ud paa Landet i mere rolige og beskedne Omgivelser. Men nu var Seminariet kommen i F. Reventlows Haand, og Boysens Forslag er vel aldrig naaet til Kancelliet. I Juli 1813 indsender han atter — »nach Auftrag« — en »Plan til Oprettelse af nogle Landskolelærerseminarier«. Det

¹⁾ Se hans 95 Theses Harmsii totidem thesibus oppositae, 1817.

er Boysens Tanke, at Lærerne paa Landet skal have deres Uddannelse i særlige Land-Seminarier, medens Lærerne i Byerne stadig skal rekrutteres fra Kiel og Tønder. Det interessante ved Forslaget er imidlertid, at Boysen ønsker gennemført en Slags Deling af Slesvig, og hver Del skal have sit Seminar, den nordlige Del et dansksproget, den sydlige et tysk Seminar. Det danske skulde ligge i Øster Løgum, idet den derværende Sognepræst, P. Kier¹⁾, var udset til dets Leder. Det tyske Seminar i Sydslesvig skulde ligge i Kahleby, her var Pastor Börm udset til dets Leder. Provst Boysen er egentlig den eneste af Oplysningstidens førende Mænd, som afgjort træder ind for nye Linjer i Slesvig m. H. t. Sprogsagen. Adler vil egentlig det samme, men nøler og nøler for til sidst at gaa udenom Vanskelighederne. Boysen arbejder for, at der tages Hensyn til Nordslesvig — og Dele af Mellemslesvig, disse Landsdele skal drages med ind i »Oplysningsarbejdet«, og det kan og skal kun ske ved Hjælp af det danske Sprog. Derfor skal den Del have sit eget Seminar, og dens Lærere en særlig Uddannelse. For at det »gemeinnützige« ret kan trives, maa de fornuftstridige Forhold i disse Egne ændres, det er for ham et rent forstandsmæssigt Anliggende. Adler afgiver sit Votum i denne Sag 13. Aug. 1813. Han roser Forslaget og kritiserer egentlig kun de mange Fag i Undervisningsplanen — men til Slut mener han alligevel, at Forslaget er uigennemførligt. I hvert Fald maatte de nævnte Præster først forflyttes til mere passende Embeder. »Tilmed er der p. t. Seminarister nok, idet Kiel og Tønder hvert Aar leverer ca. 45 Seminarister. Det er nok.« Adlers Nølen og Vankelmodighed viser sig ogsaa her, og det er vel især hans Skyld, at Boysens Forslag lægges til Side. Tilmed kommer Statsbankerotten og nye Sparebestræbelser og lægger sig hindrende i Vejen.

I det følgende Aar indsendes en lignende Plan til Overkonsistoriet. Denne Gang er det Pastor Salling²⁾ i Vonsild, som øn-

¹⁾ S. A. 1933, p. 70 og 81, Sønderj. Maanedsskrift 1934, Januarhefte.

²⁾ S. C. Salling f. 1778 i Middelfart, Sognepræst i Vonsild og Dalby 1812—33, var stærkt paavirket af Brødremenigheden og holdt hver Uge »Stunden«, d. v. s. Bedetimer. Nød stor Anseelse i de vakte Kredse baade i Jylland og paa Fyn. Ogsaa stærkt skoleinteresseret. Bricka Dansk biogr. Lexikon XIV, p. 574 f. (L. Koch.)

sker Tilladelse til at oprette et dansk Seminar »til Uddannelse af danske Seminarister«. Det afslaaes med den Begrundelse, at »Pastor Salling har to Sogne at bestride«. Salling træder nu i Forbindelse med Adler og indsender atter i 1817 sin Ansøgning, »da der i Hertugdømmet ikke eksisterer noget dansk Seminarium, og det tilstødende Jylland synes at have Mangel paa Seminarister«. Pastor Salling ønsker at antage »12 eller i det Højeste 16 Subjekter, som alle skulde være af Bondestanden og have den Bestemmelse, at dannes til duelige og nøjsomme Lærere for Landalmuen«. Adler nøler atter i sit Votum, paa en Maade er han stemt for Sagen og roser Sallings Omsorg for Skolerne, men — »allerede Konsistorialraad Boysen har foreslaaet et nyt Seminar oprettet og det lagdes den Gang til Side«, tilmed »übersteigt es die Kräfte eines Mannes, der ausserdem die Seelsorge in 2 Gem. zu führen hat.«

Man kan nu ikke lade være med at tænke den Tanke til Ende: Hvordan var det gaaet i Fyrrerne, hvis Nordslesvig da i en Aarrække havde haft et dansk Seminar, — lad det saa have været nok saa skrøbeligt og rationalistisk i Begyndelsen, thi ogsaa i det var der blæst en ny Aand ind, og hvad saa? Man kan i hvert Fald ikke frigøre sig for det Indtryk, at nogle faa Hundrede Daler, anvendt til Tønder Seminars Omdannelse til dansk Seminar, og til Oprettelse af et dansk Land-Seminar, vilde have gjort Underværker i den senere nationale Opvaagnings Tid.

C. Almueskolen.

1. Almueskolen i Tiden forud for Adlers Skoleregulativer.¹⁾

Vil man danne sig et Billede af Almueskolen i Slesvig og dens Tilstand kort før Aar 1800, lige før Adlers Skoleregulativer og Skolelov udkom, gør man vel i at skelne mellem Ideal og Virkelighed, mellem det, som Tidens Skolelovgivning ønskede, og den Virkelighed, som ofte stod i et mærkeligt Modsætningsforhold til de givne Bestemmelser.

¹⁾ Struensees og Adlers Visitatsberetninger for Slesvig (ca. 1760—1800.).

Opgangslinjen fra Pietismens første Dage til Reuss' Forflyttelse afbrydes i de følgende Aar, og Skolevæsenet kommer ikke alene til at staa i Stampe, men mange Steder ser vi det i stort Forfald. Hjemmene holder ikke Børnene til Skole, Lærerne er stadig mest uvidende Personer, store Drengene eller Folk, som er uduelige til andet Arbejde. Bønderne holdt paa de gamle Klipskoler, hvor Omkostningerne ved Undervisningen var reduceret til det mindst mulige, og hvor de kunde antage og afskedige Lærerne, som de selv vilde, accordere med dem om Lønnen, spare Udgifter til Skolehuse og deres Vedligeholdelse o. s. v.

Overalt mangler der en fast Ledelse. Ganske vist er der Sogne, hvor en særlig interesseret og energisk Præst holder det nogenlunde gaaende, men de fleste Steder gør Bønderne Modstand mod enhver Ændring til det bedre. De faste Skolers Antal (Skolerne, hvor Lærerne var lovlig kaldet og examineret af Provsten, havde en bestemt Løn efter et bestemt fastlagt Regulativ) er yderst faa, nærmest kun i enkelte Byer langs Østkysten. Med Undtagelse af disse Skoler og Sogneskolerne (alle Degneskolerne, som var i de fleste Sogne) er saa godt som alt det øvrige Undervisningsvæsen paa Landet Klipskoler. Oprindeligt betød Klipskole: en forbudt Skole, en »Vinkelskole«, senere — i vor Periode — betyder det omtrent det samme som: Biskoler, de kaldes da ogsaa for det meste Nebenschulen. I det 17. Aarhundrede fandtes der allevegne i Slesvig saadanne Klipskoler, især i Sogne, hvor Afstandene til den for hele Sognet fælles Sogneskole var for store. Her danner Beboerne i de af sides liggende Byer saadanne Skoler, lejer en Mand til at undervise Børnene, træffer Aftale med vedkommende Person om Løn etc. Kampen mod dem er gammel, men paa Pietismens Tid var man adskillige Steder ved at overvinde Klipskolerne og faa dem afløst af et ordnet Skolevæsen, som stod under Visitoriets og Præstens Tilsyn. Men Klipskolen var den billigste Form for Skoler, og Bønderne vilde ikke af med dem. Først i Adlers Tid forsvinder Klipskolerne, og de afløses overalt af »faste Skoler«.

eller Distriktsskoler med et bestemt Regulativ. Saadan indrettede hvert Bysamfund udenfor Kirkebyen sin Skole, og holdt den gaaende for egen Regning. Ligesom hver Landsby havde sin Byhyrde, havde den ogsaa sin Skolemester. Men Hyrden var den første af disse, og ham sørgedes der først for. Han havde sit Hyrdehus, som ejedes og vedligeholdtes af Byen, og fik sin Løn i Penge og Naturalier. Var der sørget for Hyrden — og som den nødvendige Person, han var i det lille Samfund, blev der sørget godt for ham — blev der accorderet med Læreren, og han maatte de fleste Steder tage til Takke med saare beskedne Forhold. Kun ganske faa Steder blev der budt ham en lille tarvelig Bolig, det hører til Undtagelserne, at Skolemesteren har nogle Fag Hus i Landsbyen, som han kan kalde sit Hjem, som oftest maatte han søge Nattely i de Gaarde og Huse, hvis Børn han underviste, og her fik han ogsaa Føden, man kaldte det »at gaa paa Mading«, eller paa Latin mensa ambulatoria.¹⁾ Uden at have noget Hjem gik Skolemesteren Vinteren igennem fra Hus til Hus, blev saa afskediget hen paa Foraaret — om Sommeren holdtes der for det meste ingen Skole — og tjente i Sommermaanederne som Karl, eller levede af et Haandværk.

I de fleste Landsbyer var der bygget 2—3 Fag Hus til Hyrdehuset, og her var Byens Skolestue indrettet, »worin commode bey Achtzig Kinder Platz haben können«, fortælles der fra f. Eks. Hellevad.²⁾ Det var nok oftest et uhyggeligt Rum og altid overfyldt af snavsede Børn. At Hyrdehus og Skolestue findes i samme Bygning, er saaledes det almindelige i Slesvig i det 18. Aarhundrede. De faa Fag Skolehus var tillige ofte holdt tarveligt i Stand og ydede kun daarligt Beskyttelse mod Vinterkulden, tilmed var Kakkelovne ikke almindelige. Man kan ret jævnlige møde Udtryk som dette: Das Haus ist von einer so schlechten Beschaffenheit, dass die Kinder im Winter die Kälte auszustehen nicht vermögend sind.«³⁾ Her holdtes saa Skole fra

¹⁾ »Det vandrende Bord.«

²⁾ C. II, 2, Nr. 393, Stk. K.

³⁾ Pakke C. II, 2, Nr. 407, 1760.

Mikkelsdag til henimod »den travle Tid.«¹⁾ »Saa kan Skoleme-steren begive sig videre, og Børnene bortøder deres bedste Tid ved at løbe paa Gaden.«

Men nogle Steder havde man ikke engang et Skolehus i Landsbyen; hvor det var Tilfældet, holdtes saa Skole det Sted, hvor Læreren i den Uge var »paa Mading«. Her mødte Børnene om Morgenen hver med en Tørv og den ugentlige Skoleskilling, og naar Ugen var til Ende, mødtes man Mandag Morgen i det næste Hus paa Læreren Vej. Eller man tog til Takke med hvert lille Rum, hvor der var Plads. Der kunde nævnes mange mærkelige »Skolestuer« fra den Tid. Jeg nævner to Eksempler. I Tøstrup i Angel saa Adler paa sin Visitats i 1795, at Skolen holdtes i Degnens Bagehus, hvor Børnene maatte staa op. Paa Øen Nordmarsch holdt Degnen og Børnene til i Kirken, »wo er in den Stühlen mit den Kindern sitzet. Wenn geschrieben werden soll, wird über die Bänke ein Brett gelegt, u. die Kinder stehen auf den Sitzen u. schreiben.«²⁾

Med disse Skoler førtes der intet som helst Tilsyn, og heller ikke ved Lejemaalet med Læreren kunde Provsten eller Præsten tale med. Den Sag blev alene afgjort mellem de to økonomisk interesserede Parter. Og Følgen var, at den, som tilbød sig for den laveste Pris, fik Bestillingen, enten han nu var egnet dertil eller ej. Man forlangte ingen anbefalinger i de Tider. Anderledes var Forholdet ved det »ordnede Skolevæsen«, ved Sogneskolerne og de relativ faa »faste Skoler«, hvor Provsten skulde examinere vedkommende og give ham Bestalling. Nogen attraa-værdig Stilling var det ikke at være Skolelærer, og rig paa jordisk Gods og Ære skulde han saa vist ikke blive. — Lønnen for hans Arbejde blev vurderet til nogle faa Rigsdaler, og altid var han udsat for Folks Forgodbefindende. »Kan Skolelære-ren indsmigre sig (sich insinuiere) og overse Børnenes Uar-tigheder, saa kan han nogenlunde faa sit Udkomme, men har han ikke disse Egenskaber, ja saa maa han leve et surt Liv.

¹⁾ Sobald der Sommer eintritt, muss der Schulmeister sich weg-begeben, u. die Kinder haben die Freiheit ihre edelste Zeit mit gas-senlaufen etc. zu verderben.«

²⁾ Abt. 18, Nr. 46 d, 1794, Stk. K.

Aver han et vanartet Barn, saa jager den vrede Fader og den ængstede Moder den ellers brave Lærer ud af Byen.«¹⁾

Men heller ikke de saakaldte »faste« Læreres Kaar var misundelsesværdige, selv om de ikke taalte Sammenligning med Klip skolernes sølle forkuede og fattige Skolemestres Kaar. Men de havde dog et Hjem, stod under Øvrighedens Tilsyn og Beskyttelse, kunde leve et nogenlunde sorgfrit Liv af den Løn, som var fastsat efter det approberede Skoleregulativ. De havde fri Bolig, en lille Kaalgaard, Græs til 1 Ko og nogle Faar og fik til Tider ca. 50 Rigsdaler. Hertil kom endnu i Naturalier Korn, Hø og Halm.²⁾ Men — saa kom andre Ubehageligheder til. F. Eks. klager en Lærer »en Stor Deel af Bønderne har ey vildet gotgjøre Skoleholderen for sin Koe og Faars Græsgang — — — der er ogsaa nogle, som slet intet har betalt, hverken af Korn eller Penge«. De mange Klager og Stridigheder mellem Læreren og Beboerne angaaende Skolelønnen ved de faste Skoler minder os om, hvor svært det ogsaa var for de faste Lærere at faa den knap tilmaalte Føde, som de ærligt og redeligt havde Krav paa.

Et enkelt Tilfælde skal fremdrages. Ved den Tone, som slaas an, ses det, at noget særligt godt Forhold har der ikke været mellem »den faste Lærer« og Beboerne. I 1781 maatte Skolelærer Niels Jokumsen Donner i Gjenner gaa Rettens Vej for at faa sine »suurt erhvervede Intrader«. Gjennerboerne svarer, at »Havde Supplicanten den Magt over os, som Voris Høye og Naadige Øvrighed har, da ønskede vi ej den Straf at være Hans (d. v. s. Læreren) underordnet, thi vi har ey Fred for ham nogen uggæ, snart vil han et og snart et andet.« Nøden drev vel den stakkels Mand til at henvende sig om »snart det ene, saa det andet«. De Erfaringer en saadan »fast Lærer« gjorde i de Dage, munder ud i et sørgmodigt Suk »Bunden gjør icke vidre got, som hand haardt er nødtvungen til«. Hvad kan det hjælpe, at jeg »holder mig til min Reglemang« — naar de andre ikke gør det.

¹⁾ C. II. Nr. 407, Aar 1760 Ø. Løgum, Staatsarch. K.

²⁾ f. Eks. i Gjenner 1767: $\frac{1}{2}$ Skæppe Rug, $\frac{1}{2}$ Sk. Boghvede, $\frac{3}{4}$ Lispund Hø og 1 Lispund Halm af hver Otting.

Bedre gik det ikke Degnen i Bjolderup (1798). Skønt Præsten forsikrer, at han var en brav og dygtig Mand i sin Skole, saa kan han alligevel kun »betend und bettelnd« faa det nødvendige.¹⁾

Nogle Steder har det nok ogsaa været vanskeligt for Lærerne at afgøre, om de skulde søge at blive »bestallter Schulmeister« (d. v. s. »fast Lærer«) eller blive ved den primitive Form, hvor baade Skolestue og »Hjem« stadig var »paa Vandring (Schola et mensa ambulatoria). F. Eks. i Hellevad-Egvad Pastorat er det ikke nemt at afgøre, hvilken Form man maatte foretrække. Der var een Distriktsskole, nemlig i Nørre Hostrup, men Læreren fik kun 40 Rigsdaler om Aaret, og »intet Korn, ingen Jord, ingen Bolig, intet »Bord«, »wahrlich eine kärgliche Stelle«.

At gaa i Enkeltheder for begge Hertugdømmers Vedkommende vil selvfølgelig føre for vidt, men for at danne os et Billede af Forholdene vil vi gaa en Tur igennem et enkelt Amt og se, hvordan Skolens og Skolevæsenets Tilstand er.²⁾ Vi vælger os A a b e n r a a A m t, som jo dengang strakte sig i et smalt Bælte gennem hele Nordslesvig fra Øst til Vest. Vi begynder i Varnæs. I 1738 er her to Skoler (i Varnæs og Bovrup). Skolen i Varnæs skal bygges om, den gamle er paa 4 Fag, den er kun ti Alen bred. Skolen i Bovrup har kun Lervægge. Læreren faar aarligt af hvert Barn 1 Mark og 8 Skilling samt 4 Brød, »naar man bager og slagter, plejer man ikke at forglemme Skolelære-

¹⁾ C II 2 Nr. 397. Staatsarch.

²⁾ Ligesom Forholdene kan være yderst forskellige fra Sogn til Sogn, lader det sig heller ikke gøre at generalisere i al Almindelighed. I hvert Amt har Skolevæsenet saa at sige en særegen Udvikling og Historie.

I 1704 forordnede f. Eks. de daværende Visitatorer i Aabenraa (Provst Dr. Trogillus Arnkiel og Amtmand Baron v. Görtz), at der skulde bygges Sogneskoler i alle Sogne. Hertil skulde hver af Communicanterne betale en Sexling aarlig, men Beboerne gjorde voldsom Modstand mod denne Bestemmelse, især i de Sogne med blandede Jurisdictioner. Kun i Løit og Egvad Sogne blev der bygget Skoler, den sidstnævnte blev endog efter faa Aars Forløb brudt ned »und unweit dem Schlosse in Apenrade gesetzt, worin die Hegereuter bis Dato gewohnt haben« (Pastor Fabricius i Loit 1738. C. II 2, Nr. 393, St. Kiel). I de øvrige Sogne accorderede Folk med Degnene »om at holde Skole i deres egne Huse«, og saaledes løb hele Sagen ud i Sandet.

Noget lignende forsøgte man i Haderslev Provsti 1765, i det Aar skriver Generalsuperintendent Struensee nemlig, at det er bestemt,

ren«, skriver Pastor Meyland¹). I 1793 har hver af de to Lærere 7 Fag Hus, som tilhører Sognet og vedligeholdes af Sognet, nu er deres Løn 1 Sk. ugentlig af hvert Barn, og Børnene tager om Morgenen hver sin Tørv med til Skolens Kakkelovn. I Bjolderup er der i 1738 stadig ikke bygget nogen Sogneskole. I 1704 skulde den bygges, men det kom til store Stridigheder i Sognet. Derimod er der to Skolehuse i Sognet (i Vollerup og Bollerslev), hvert paa to Fag, føjet til Hyrdehuset. I de andre Byer holder Børnenes Forældre en Dreng Vinteren igennem, han skal undervise Børnene i Læsning, Skrivning og lære dem Katekismen udenad«, selvfølgelig er her baade Skole og Bord »vandrende«. I Vollerup har man endog en Kakkelovn (einen kleinen eisernen Ofen zu anderthalb Hundert Mark lübisch). Præsten arbejder ihærdigt for at faa en lille Bolig og Have til Lærerne og faa deres Kaar forbedret, men hans Ord og Tilskyndelser besvares af Beboerne »mit einem hämischen Lachen«. Man antager den Lærer, som tilbyder sig for den billigste Pris, man havde lige lejet en Lærer for 5 Mk., men saa kom en Fader med sin Søn og forlangte kun 3 Mk. for hele Vinteren. »Saa lod man den første løbe.« I 1761 er Forholdene »schlecht u. unordentlich«. Sogneskolen er ganske vist nu oprettet, men allerede »im gänzlichen Verfall«. Ogsaa den daværende Præst har prøvet paa at ændre Forholdene til det bedre, men kan ingen Vegne komme; en Ændring kan kun ske, føjer han til, »wenn der weltliche Arm mit Nachdruck dazu gebraucht wird«. Daarlige og forfaldne er stadig de to Fags Skolestuer i Hyrdehusene. I 1798 ser det næsten

»dass in jedem Kirchspiel eine Kirchspielschule erbaut werden soll. Das Haus soll aus 9 Fächern bestehen u. 12 Ellen breit sein die Plätze, wo die Häuser stehen sollen, sind ausgewiesen, u. die Materialien sollen in diesen Winter angeschafft werden. Alle Schulhäuser in der ganzen Probstei sollen vom Brandmauer aufgeführt werden u. man hofft im künftigen Jahre damit fertig zu werden.« (Pastor emer. Carsten Petersen har velvilligst meddelt mig dette.)

— Det drejer sig antagelig ogsaa her om Sogneskoler, da der paa det Tidspunkt fandtes mange Sogne i Haderslev Provsti, hvor der ingen Skolebygninger fandtes (saaledes f. Vedsted, Vejstrup, Fjeldstrup. — Struensees Indb. 1765, Rigsarkivet.), og heller ikke denne Plan vandt overalt Bifald, 1771 er der f. Eks. endnu 12 Sogne i Haderslev Provsti, hvor der ingen Skoler findes, og endnu 1777 har hverken Skodborg eller Taps Sogneskoler.

¹) C. II, 2, Nr. 393.

endnu værre ud. Degnen har nu hverken Hus eller Jord. De andre Lærere faar en Skill. om Ugen, »manchmal aber nur $\frac{1}{2}$ oder garnichts«, og naar der om Vinteren kun kommer faa Børn, som har Tørv med, »maa alle fryse bitterligt«. »Traurige Zustände«, slutter Præsten sin Beretning med. Hvilken Forskel er der saa ikke, naar vi f. Eks. kommer til Løit Sogn. I Kirkeby er der i 1738 en Sogneskole (6 Fag), hvor Skolemesterens Bolig tillige er (2 Fag). I Barsmark og Stollig er Biskoler i dertil lejede Huse. I 1760 er Degnens Løn 200 Mk. + 25 Rigsd. og de to Lærere faar henholdsvis 100 og 80 Mk. I 1796 faar hver Lærer imidlertid 200 Mk., og nu er der overalt faste Skoler (med Undtagelse af Øen Barsø), alle Lærere er »auf Lebenszeit engagiert« og har Bestalling fra Provsten.

Atter forandres Billedet ganske, naar vi fra Løjt kommer til Nabosognet Ø. L ø g u m. I 1738 indberetter den daværende Sognepræst Pastor Tode, at Forholdene er taalelige. Sogneskolen, hvor Degnen underviser, vedligeholdes af hele Sognet. I Gjenner og Hovslund er der to Skolehuse, »de trænger hverken til Reparation eller Udvidelse, men i de andre Byer Jarup og Rovbjerg er der ingen Skolehuse, »da det er smaa og meget fattige Byer. Beboerne er ikke i Stand til at bygge Skolehuse eller forsørge en Lærer«. De holder derfor om Vinteren «et ungt, bekvemt Menneske«, giver ham Kosten og holder Skole i deres Hjem. Her ser vi altsaa tre forskellige Former for Skolevæsen i et Sogn. I 1760¹⁾ er alt imidlertid »in dem allerschlechtesten Zustand«. Sogneskolen holdes i »eine alte Stube im Küsterrat«, men den er saa daarlig, at Børnene plages af Kulde. I Gjenner er endnu et Skolehus paa 3 Fag, men ingen Bolig for Læreren. I Hovslund og Rovbjerg er 2 Fag bygget til Byens Hyrdhuse, »die zum Schulhalten destimiert sind«. Lærernes Løn er 3—4 Rigsdaler for Vinteren, den er ligesaa ussel i 90-erne. Paa Grund af de store Afstande kan alle Børn ikke komme i Sogneskolen, dog ser det ud til, at de ældste af Børnene — ogsaa fra de andre Skoler — undervises af Degnen.²⁾ Degnen har fri Bolig (8

¹⁾ C. II, 2, Nr. 394 C og 407.

²⁾ Dette er ret almindeligt i hele Nordslesvig.

Fag) og faar 200 Mk. aarlig som Degn og Lærer. De andre Lærere lejes uden Præstens Vidende og »ohne Untersuchung ob er tüchtig sey«.

Enkeltvis kan Byerne umulig ernære en Skolelærer paa anstændig Maade, derfor foreslaar Sognepræsten, Pastor J. C. Meyland, at to Byer skal have fælles Skole og Lærer. Minimum for en Lærers Løn burde være 150 Mk. foruden fri Bolig, men selv om to Byer forener sig, kan de ikke engang udrede saa meget. Hvis Skolevæsenet skal omordnes og forbedres, beder Præsten Øvrigheden om »kraftig Beskyttelse« under de Forfølgelser, som saa vil komme »wegen dieser neuen Einrichtung«. Beboerne taaler ingen Ændring m. H. t. Skolen, og »vé mig, værgeløse Mand«, hvis der efter højere Befaling iværksættes en Forandring ved Skolevæsenet.

Gaar vi videre til Hellevad Sogn, møder vi det samme Billede. »Nirgends kann es, was den Verfall des Schulwesens betrifft bejammender als in diesen beiden gemeinden aussehen.« (1761. Pastor Hoyer.) Man mangler baade Skolehuse og Skoleholdere. »Beboerne kan ikke bygge de første eller forsørge de sidste«. Lærerne er mest store Dreng, »som næppe har traadt deres Børnesko«. I Hellevad Sogn er der kun een Klipskole, nemlig i Klovtoft, derimod i Annexet, i det lille Egvad Sogn, er der 3 saadanne (i Hønkys, Hostrup og Horsbyg), endskønt Sognet skal betale til Sogneskolen i Hellevad. Hver af disse Byer har »einen Kerl, der das Lesen, Schreiben u. Rechnen kann«.

I Bedsted holder Degnen Sogneskolen. Som Degn faar han »54 rix Daler«, som Lærer derimod kun 7—8. I Terp, den eneste Klipskole i Sognet, er der i 1761 bygget et lille Skolehus til Hyrdehuset, her underviser »et bequemt Menneske« for »6 rix Daler«.

I Ries Sogn kunde man tænke sig, at Forholdene var bedre, men ogsaa her møder man det samme Syn, ja, Forholdene er næsten endda værre end i de Sogne, vi kom fra. Der er ganske vist en Sogneskole, men ellers ikke et eneste Skolehus i hele Sognet (1738, 1761 og 1794). Byerne Brunde, Jarup, Lunderup, Mjøls, Nr. Ønlev og Søes har hver især en Lærer om Vin-

teren, han gaar omkring hos Beboerne og faar Føde og Logi, og Børnene »werden informiret wo er speist«. Skolehuse kan ikke bygges, da alle er fattige og i store Restancer. Forholdene er omtrent de samme i Halvfemserne. Nogle Steder staar det ganske vist bedre til, men her og der er Udviklingen gaaet tilbage. I Nørre Løgum er der stadig ikke bygget nogen Sogneskole, og Hyrdehuset, hvori der ogsaa var indrettet en Skolestue, har man overdraget en anden Mand. »Hvad man ad frivillig Vej giver Byens Hyrde, vil ingen betale Degnen og Skolærerne«. Overalt er Beboerne uvillige til at udrede mer end højst nødvendigt. Naar Præsterne søger at faa en Forandring til det bedre, faar han »grobe u. kränkende Begegnungen« til Svar.

Læreren i Nr. Løgum faar nogle Rigsdaler i Løn og saa selvfølgelig »Wandeltisch und Wandelnachtlager«. En af dem er gift, ogsaa ham »bekoster og beherberger hver Interessant i 8 Dage«, hvorimod »Frau und Kinder müssen sich zu Hause versorgen«. ¹⁾ I Brede stuves 80 Børn ind i en Skolestue, som Adler kalder »zu klein, zu niedrich, kurz, zu schlecht«. Skolehuset i Harris beboes nu af en gammel Kone, det fandt Beboerne ret og rigtigt. Myndighederne foreslog imidlertid, at hun skulde rømme Huset for at give Plads for Skoleholderen. — Vi er nu naaet ud paa Vestereggen, hvor Skoleforholdene paa Pietismens Tid næsten var ideelle. Nu derimod (i 1794) er alt i stort Forfald, endog Degneskolerne, hvor Forholdene altid var bedst, »er saa godt som alle i dette Provsti (Tønder Pr.) blotte Biskoler, selv i de mest ansete og velhavende Landsbyer — ohne Wohnung, ohne Land, mit Wandeltisch.« ²⁾ Hvad var det saa for Lærere, som underviste i Almueskolen i Tiden forud for Adlers Skolereformer? Ja, det har været en broget Skare, baade hvad Alder, Kundskab og Duelighed angaar. Nogen Aldersgrænse fandtes ikke, hverken for Begyndere i Faget, ej heller for dem, der var graanet under de trange Kaar. Meget hyppigt — maaske hyppigst — var det store Drenge, som af Forældrene fæstedes bort, eller ogsaa gamle aflægs

¹⁾ Saaledes er Forholdene i 1794.

²⁾ Adler i 1799 om Forholdene i Tønder Provsti Visitatspr. St. K.

Mennesker. Den yngste Lærer, jeg har fundet omtalt, er en lille Dreng, ved Navn Jørgen Hansen, født 1766 i Gestrup, som allerede i 1779, altsaa i en Alder af 13 Aar,¹⁾ blev Lærer i Revslund i Branderup Sogn. Derefter var han Lærer i Over-Jersdal. Ofte var det Haandværkere eller Daglejere, der om Sommeren passede deres Arbejde, og om Vinteren holdt Skole. De har vel været lige dygtige »te begge Diel«, ligesom hin Kræn Skuelmeister, Blicher har forevigeet. Nogle har været uduelige og uegnede, andre naaede store Resultater i deres Undervisning. Braadne Kar er der allevegne, ogsaa dengang, man møder en Drukkenbolt her og der, ellers gennemgaaende brave, duelige Folk. Enkelte kan endog regnes med i de lærdes Lag. v. Hedemann-Heespen nævner et Eksempel²⁾ paa, at en Skolelærer regnede Rødder af 9. Grad og lærte sine Elever Græsk, og Pastor P. Kier omtaler³⁾ en Mand, som i en Del Aar var Lærer i Gjenner. »Jeg har kendt ham og holder ham endog for en lærd Mand. Han havde virkelig megen Kundskab ogsaa i Aritmetik og selv i hin Tids Algebra. Om han i Geometrien var ret færdig, kan betvivles, da han blev forlegen ved Opmaalingen af Gjenner Mark (Udskiftningen). Gode Regnemestre dannede han af sine Disciple. Degn Nis Nissen i Ries, som ogsaa var Regnemester, var en Discipel af ham.«

De forskellige Skolers Standpunkter har været uhyre uensartede, som de altid har været og er, men alt i alt tør man hævde, at Børnene ofte har lært forbavsende meget, selv under de mest primitive Forhold.

Brugtes kun »den danske Tunge« i de gamle Skoler, eller hvordan var Forholdet? Vi vil prøve at besvare dette vanskelige, men interessante Spørgsmaal i det følgende.

2. V a r d e r U n d e r v i s n i n g p a a T y s k i N o r d s l e s v i g s A l m u e s k o l e r p a a O p l y s n i n g s t i d e n ?

Det Spørgsmaal, vi her stiller os, er yderst vanskeligt at besvare, og lad os tilføje straks: Det bliver næppe nogensinde helt

¹⁾ Han fortæller herom i sine Optegnelser »Nogle af de mærkværdigste Begivenheder — som er passeret i min Levetid. (Manuskript.)

²⁾ a. S. — p. 464.

³⁾ Ø. Løgum Menigheds Annaler, III, 495. (Manuskript.) Ø. L. Præstearkiv.

opklaret. At der er bleven undervist i Tysk, er givet, skal der svares Ja eller Nej, lyder Svaret paa Ja, men Vanskeligheden bestaar i at give en fyldig og fyldestgørende Redegørelse for, hvor meget den Tyskundervisning betød. Saa vigtig og interessant Spørgsmaalet er, saa beklageligt er det ogsaa, at Kilderne som oftest kun giver ingen eller tvetydige Svar. I det følgende skal nævnes nogle tydelige Eksempler paa, at en saadan Undervisning har fundet Sted, maaske endog langt tilbage i Tiden. Vi vil først henvise til to Kendsgerninger, som vidner om Undervisning i Tysk i Almueskolen. Man møder f. Eks. jævnlig Ansøgninger fra Beboere, som er affattet paa Tysk, og vel at mærke i et saadant Sprog, saa det tydeligt ses, at en Øvrighedsperson eller Advokat ikke har ført Pennen, desuden maa man anse det for godtgjort, at Sognefogderne kunde Tysk, og de var jo alle ud af den jævne, bosiddende Befolkning. Der kunde saaledes anføres mange Eksempler paa, at der ved visse Lejligheder er læst en tysk Skrivelse op for dem, og der føjes til, at de forstod det. En enkelt har ogsaa ført Dagbøger og Regnskaber paa Tysk. For det andet kan nævnes, at en Del — maaske mange — af Dattidens Lærere kunde Tysk. Men — hvor er der saa undervist i Tysk og hvor ikke? Ja, her standser Kilderne desværre, og rent tilfældigt faar man noget at vide herom. I 1798 ansøger Sognepræsten i Varnæs, Pastor Bernth, Kirkevisitatoriet i Aabenraa, om, at k u n »die Kinder, die das erforderliche im dänischen leisten, bey verspürter grösserer Fähigkeit auch in der deutschen Sprache vom Schulmeister in den ordentlichen Schulstunden Unterricht bekommen dürfen«, — og han begrunder meget fornuftigt sit Andragende med »for at ikke deres Sprogkundskab bliver saa forvirret, at de hverken lærer det ene eller det andet Sprog«. Lærerne faar saa samme Aar Paalæg om, at kun de Børn, som kan tilstrækkeligt Dansk, maa faa Undervisning i Tysk.¹⁾ I Varnæs har altsaa dengang alle Børn faaet Undervisning i Tysk, men siden hvornaar? I 1740 klager Bønderne i Rinkenæs over deres Sognepræst F. C. Bruhn, fordi han

¹⁾ C. II, 2, Nr. 397.

har antaget en Skolelærer, som ikke kan Tysk. »Darumb sollen unsere Kinder darunter leiden u. nichts als dänisch lernen«, føjer de til.¹⁾ Lærte Børnene Tysk før 1740? Formodentlig. I Løit Sogn har man ogsaa haft tysk Undervisning dengang.²⁾ Hvornaar Undervisningen i Tysk er begyndt og hvorvidt den har været udbredt, lader sig næppe nogensinde fuldt opklare. Kun saa meget kan siges, at i 90-erne er den meget udbredt. I Holebøl f. Eks. lærer »die fähigen Kinder die deutsche Sprache mit Nutzen u. Vergnügen«. Beboerne i Gjenner ansøger i 1799 om at faa en Seminarist til Lærer, »som tillige ogsaa kan undervise Ungdommen i det tyske Sprog«. Om Læreren i Sognet skriver Sognepræsten i 1788, at »alle Skoleholdere ere danskfødte, ingen det tyske Sprog aldeles mægtige«, men lidt til Husbøvhov synes de at kunne, og af deres Viden er der vel ogsaa faldet lidt af til Børnene.

Disse Eksempler faar være nok. Vigtigere er, at i alle Egne af Nordslesvig bruges kun tyske Læse- og Regnebøger, og Brugen af disse synes at gaa meget langt tilbage i Tiden.

Generalsuperintendent Adler opdager dette Forhold paa sine første Visitatsrejser, og han forarges over dette mærkelige Forhold. Ogsaa fra anden Side bekræftes dette. Da K. Aagaard i 1815 skrev sin Tørning Lehns Beskrivelse, var de endnu i Brug i Haderslev Amt,³⁾ og paa Als synes man ogsaa at have haft tyske Skolebøger,⁴⁾ skønt Øen indtil 1819 hørte under Fyens Bispestol; det samme fortælles der om Tønder-Eggen,⁵⁾ og fra Sundeved.⁶⁾ Overalt hvor Adler kommer hen, fraraader han at bruge disse tyske Læse- og Regnebøger. Men han støder overalt paa Modstand. Befolkningen undskylder sig med, »at det vil være for kostbart at anskaffe sig andre«, mange kan ikke indse Nyttens i at indføre danske. Hovedgrunden er som oftest

¹⁾ Die Heimat 1925, p. 215.

²⁾ Børnene lærer ogsaa Tysk i Bedsted 1753 (Visitatspr. 1753, Abt. 18, Nr. 42 c.).

³⁾ Beskrivelse over Tørning Lehn 1815, p. 57 f.

⁴⁾ H. Ussing, det gamle Als, 1926, p. 18.

⁵⁾ Se Kirstine Hansen: Et nordslesv. Hjem gennem 100 Aar, 1919, p. 15 (Emmerlev).

⁶⁾ Adjunkt Chr. Lorenzen: Gamle og nye Minder fra Sundeved, 1859, p. 56.

»die starke Anhänglichkeit im allg. ans Alte.«¹⁾ Præsterne udtaler, at »bedre Lærebøger for Børn, lettere, mere nyttige og affattet paa Dansk er en Hovedfornødenhed.«²⁾ At den mærkelige Skik med de tyske Skolebøger er gammel og indgroet og tillige vanskelig³⁾ at faa udryddet vidner en morsom Beretning om, som en Præst (fra Stepping,) fortæller i 1788.⁴⁾ Jeg gengiver her Hoved indholdet. «I vore Egne, henimod den danske Grænse hersker den Sædvane, at man giver Børnene tyske Bøger med i Skolen, uagtet de ikke forstaar et eneste tysk Ord. — — Jeg har altid anset denne Skik for meget tosset, ja endog skadelig, og ofte tænkt paa at overbevise Forældrene derom lidt efter lidt, for derved at faa dem bort derfra. En Dag kom en lille Dreng i Skolen med en gammel, iturevet, ja smudsig og derfor ubrugelig Fibel. Præsten gav ham en dansk, men Drengens Broder svarede, at Jens skulde lære Tysk og derfor bruge en tysk Fibel. Forældrene købte nu en ny, tysk Fibel, men Præsten forbød Læreren at bruge de tyske Fibles. Forældrene bad nu om Tildelse til at bruge de tyske, idet Konen ansaa det for en Skam, at hendes egen Søn ikke ligesaa godt skulde bruge en tysk Fibel som hendes Stedsønner. Konen kom til mig og opførte sig, som om hun havde lidt den største Uret i Verden.»

Hvorfor brugte man da tyske Regnebøger dengang? Tildels vel fordi de danske ikke var passende i disse Egne, da Mønt-, Maal- og Vægtforholdene var forskellige fra de kongerigske. Og den Tanke, at Børnene samtidig med at de lærte at regne og læse tillige lærte en Del tyske Gloser, har vel givet denne Skik sin Sanktion. Hvordan det nu end forholder sig, saa er Indførelsen af tyske Skolebøger og tyske Sprogtimer ikke noget, som er

¹⁾ Adlers Visitatsprotokol fra de forskellige Provstier, Indberetninger til Adler fra Præsterne, især i Abt. 18, Nr. 41 b, St. K.

²⁾ Citatet stammer fra Pastor Schmidt i Hølebøl 1797. Men Tankegangen er den samme ellevegne.

³⁾ De tyske Skolebøger forbydes gentagne Gange, saaledes f. Eks. 2. Aug. 1798, hvor det hedder »Da die bereits an uns ergangene Ordre, wonach in den dänischen Schulen, dänische Bücher zum Buchstabieren gekauft werden sollen, nicht befolgt wird, so werden die Schulmeister hierdurch befehliget — — dieser unserer Verfügung ins künftige auf das strengeste nachzuleben.

⁴⁾ P. B. 1788 p. 285. Se ogsaa Sønderj. Maanedsskrift 1926 p. 48.

kommet »fra oven«. Her møder man ingen Spor af Fortyskningstrang. Det er sikkert Forældrene selv, som har ønsket det, og de sætter sig overalt imod en Ændring, til Trods for, at netop Øvrigheden arbejder paa at faa denne Skik udryddet, eller dog i hvert Fald begrænset. Man skal i det hele taget være varsom med at tale om Fortyskning af Skolen i de Tider, thi Skole- og Undervisningsvæsenet var dengang i langt højere Grad, end man hidtil har antaget, et Anliggende, som hvert Bysamfund ordnede paa egen Haand. Dette gælder baade Antagelse af Lærere og »Undervisningsplan«. I Klipskolernes Forhold — og de var langt de fleste — blandede sig ingen uden Bønderne selv.

3. Generalsuperintendent Adler arbejder paa at faa de tyske Skolebøger fjernet og faa dem erstattet af nye, danske. — De første danske Læse- og Regnebøger i Nordslesvig og deres Forfattere.

Da Adler paa sine første Visitatser i Nordslesvig overalt i Skolerne traf paa tyske Regne- og Læsebøger blev han ikke alene forbavset og forarget over at møde denne Uskik i danske Skoler, men han søgte tillige overalt, hvor han kom hen, ved gode Ord og Overtalelser at faa dem ud af Skolen. Ikke fordi han »havde Sans for Modersmaalets Stilling i Skolen« — den Slags Udtryk kan ikke bruges i den rationalistiske Æra — men fordi han saa det naturstridige i, at man lod Børnene bruge Læse- og Regnebøger, som var affattet i et fremmed Sprog. For Adler er det et rent praktisk Anliggende, og han arbejder kun for en Ændring, fordi den mærkelige Skik lagde «Oplysningen» store, ja uoverstigelige Hindringer i Vejen. Men Adler nøjedes ikke med at rette Kritik mod disse Forhold, der viste sig at være vanskelig nok at ændre, han gør ogsaa et positivt Arbejde for at give Befolkningen og dens Skoler bedre og frem for alt danske Lærebøger, som passede til de slesvigske Forhold. Der meldte sig straks frivillige til Arbejdet, idet en

Del oplysningsvenlige og skoleinteresserede Præster gav sig i Lag med at udarbejde nye Lærebøger, og Adler ydede dem sin bedste Støtte ved paa alle Maader at virke for deres Indførelse i Skolerne. Ogsaa rent økonomisk søgte han at støtte dette Arbejde, idet han fik oprettet et Fond (Agende-Fondet, d. v. s. Overskudet fra Salget af hans Agende), som bekostede enkelte Lærebøgers Trykning og Indbinding og Frieksemplarers Udde-
 ling til de fattige Børns Brug. Det Arbejde, som her blev gjort paa Oplysningstiden med at faa ryddet op i disse Misforhold, skal man ikke undervurdere. Det har nok haft større Betydning, end man paa Forhaand tænker, — ogsaa nationalt set. Og at Oprydningsarbejdet fandt Sted saa tidligt (før og kort efter 1800) og i en Tid, som i national Henseende var fuldkommen neutral, ja ligegyldig, var kun godt. Var det sket blot 10 Aar senere, havde Oprydningsarbejdet vel faaet Betegnelsen: Daniseringsbestræbelser.

Der er derfor god Grund til at nævne nogle af de Mænd, som her blev Adlers Medarbejdere i denne Sag, deres Navne er glemte, og det Arbejde, de gjorde, er aldrig bleven omtalt. Særlig fire Mænd bør nævnes i denne Forbindelse, hver især gav de deres Bidrag til Løsning af denne Opgave.

Først er der Sognepræst i Vedsted, senere Provst i Tønder, Peter Prah1.¹⁾ Vi har allerede truffet hans Navn under Omtalen af Seminariet i Tønder. Prah1 er Bornholmer af Fødsel (født i Svaneke i 1761), og han studerede baade i København og Kiel.²⁾ I Tiden fra 1787 til 1794 var han Sognepræst i Sommersted, og fra den Tid stammer hans første danske Skolebog »Første Læseøvelser for Børn i Landsbyskoler«, trykt i Haderslev 1791.³⁾ Den er antagelig skrevet for at afhjælpe Savnet af en dansk Fibel i hans eget Sogn. Fra Sommersted kommer han til Vedsted, (til 1809). Især har han gjort sig bekendt som een af Oplysnings-

¹⁾ C. E. Carstens i Kirchen u. Schulblatt 1891, p. 79 f. (»Zwei Pröpste Prah1«). Kordes: S—H. Schriftstellerlex. p. 557. Lübcker-Schröder II 450 og Bricka dansk biogr. Leksikon XIII 265.

²⁾ For alle Præsters Vedkommende benytter jeg Kommunalæge O. Arends Værk »Gejstligheden i Slesvig og Holsten« 1—3. København 1932.

³⁾ Bibl. danica I 1020.

tidens mest fremtrædende og tillige mest skoleinteresserede Præster. Ogsaa om Prahls kan man sige, at han »var besjælet af virksom Gavnelyst«. Tidlig og sent er han paa Færde for at »oplyse« og civilisere. I sit Hjem samler han unge Mennesker, som han paa egen Haand og for egen Regning uddanner til Lærere. Han stifter et Læseselskab og meget andet i Oplysningstidens Aand. Men især i disse Aar er det, at han udgiver den ene danske Skolebog efter den anden. 1795 udkommer hans »Fortællinger for Børn«, moraliserende Historier i Tidens Smag. 1796 oversætter han fra Tysk »Anvisning til menneskelig Lyksalighed«, 1797 ligeledes Rochows »Menneske-Katekisme« (vistnok Rochows »Katechismus der gesunden Vernunft«, som udkom 1796). Saa følger Slag i Slag i 1798 »Forsøg til en A. B. C. eller Stavebog til Brug i Landsbyskoler«, »Forsøg til en Bønnebog for Børn«, »Forsøg til en tydsk Læsebog for Ungdommen paa Landet ved dens første Vejledning til Kundskab i det tydske Sprog«.

Provst P. Prahls)*

Det er betegnende for hele Tidens Aandsretning, at en Mand fra Bornholm, som er bleven Præst i Sønderjylland, føler sig kaldet til ogsaa at udgive en tysk Læsebog for sønderjydske Børn. Alle har dengang sikkert betragtet det som noget ganske naturligt. Ogsaa fra de senere Aar kunde man nævne en lang Række af Skolebøger, Bibelhistorier, »velmenende Raad« o. s. v. Men af det allerede nævnte faar man et Indtryk af Prahls Virksomhed. En og anden af hans samtidige beskyldte ham for at have brugt Albuerne,¹⁾ og af hans Breve²⁾ til Mösting, dengang

*) Hr. Pastor Aage Dahl, Egen, har velvilligst overladt mig Billedet af Prahls.

¹⁾ F. Eks. Kier, Meine Reise. Se S. A. 1933, p. 70. Her kaldes han Pfarrer Rühmer.

²⁾ Staatsarch.

Amtmand i Haderslev, og til Adler ses det, at det nok ikke var ganske uden Grund. Men det skal dog ikke forklejne hans Indsats. Nævnes bør ogsaa, at han traadte i Skranken for det danske Sprogs Ret i Dele af Mellemslesvig. At han var Rationalist, og endda af de radikaleste og mest snedige (vi møder hans Snuehed ved Omtalen af Agendestridighederne) bevirkede vel ogsaa, at han blev een af Tidens særlige Yndlinge. Han blev Provst i Tønder 1809, Konsistorialraad 1820 og døde i Tønder 1836.

Dernæst bør nævnes Pastor Nicolaj Boysen, en Degnesøn fra Adelby (født 1751), 1784—92 Diaconus i Ullerup, 1792—94 Sognepræst i Vedsted, 1794—1829 Sognepræst i Nybøl. Paa hans Gravsten paa Nybøl Kirkegaard staar: Du levede for Sandhed, Dyd og Herrens Ære. Dit Minde i Velsignelse skal være. Han var meget afholdt og var Adlers Protege. Særlig Boysens Bibelhistorie (den første danske i Skolerne) fik stor Udbredelse, og allerede i 1797 finder Adler den med Glæde i adskillige Skoler. Den¹⁾ udkom i 1796, og har i sproglig Henseende afhjulpet et stort Savn. Den var affattet i begge Sprog, og Boysen har sikkert ment, at det var nyttigt at arbejde for begge Sprogs Udbredelse. Den Anskuelse raadede dengang, og man kan møde dens Talsmænd lige fra Altona til Haderslev.

I 1800 synes Adler gennem Agendefondet at have bekostet Udgivelse og Trykning af en dansk Læsebog, som Sognepræsten i Holebøl, Eschel Jespersen Schmidt (1796—1805), havde skrevet. Af denne Bog ser det ud til, at der i Dag ikke findes et eneste Eksempplar.²⁾ Selv om Prahls og Boysens danske Skolebøger er ældre, hører Pastor Schmidts Læsebog dog med til de første danske Læsebøger, som har været i Brug i vore Egne. Vi kender den kun gennem Omtale, ved egentlig ikke engang, naar den er udgivet, da alle forhaandenværende Kilder tier. At han virkelig har udgivet en dansk Læsebog med den bevidste Hen-

) »Bibelske Fortællinger af det gamle Testamente til Ungdommens Brug«, forfattet i det tyske og danske Sprog. Haderslev 1796.

²⁾ Intet Forfatterleksikon omtaler den, endogsaa Bibl. danica tier. — Medmindre der er Tale om den A. B. C. Bog, som udkom uden Forfatterangivelse i 1799 i Frederiksstad (Forsøg til en Fibel) Bibl. dan. I 1021.

sigt, at den skulde fortrænge de tyske, fremgaar imidlertid af Regnskaberne for Agendefondet, thi omkring 1800 er den bleven trykt og uddelt for dettes Bekostning. Ellers har jeg kun fundet den omtalt i »Historisches Taschenbuch für Prediger«, hvor det hedder (p. 140): Pastor S. i H. har udgivet en »Eine dänische Fibel für dänische Schulen des Herzogthums Schleswig, in welchen man den zwecklosen Gebrauch deutscher Fibeln bisher nicht hatte abschaffen können.«

Sidst, men ikke mindst bør nævnes og mindes Pastor P. Kier, Sognepræst i Ø. Løgum 1802—34 (født i Hovslund, Ø. Løgum Sogn 1771, død i Ø. Løgum 1834). Det er denne Mand, Provst Jasper Boysen havde udset til Leder af det planlagte danske Seminar i Nordslesvig. Var dette Seminar bleven oprettet, havde Kier sikkert med Glæde sagt Ja til denne Kaldelse, thi han interesserede sig varmt for Almueskolen og dens Lærere, selv havde han fra sit 16. Aar i en Del været Lærer i sin Fødeby, og efter at han havde ta-

Pastor P. Kier)*

get Embedseksamen søgte han i 1801 Stillingen som Rektor ved Latinskolen i Haderslev, hvor Valget stod mellem ham og Eckermann, — Prof. Eckermanns Søn — og at E. blev valgt, var vel særlig, fordi han var Professorens Søn. Da Kier i det følgende Aar blev valgt til Sognepræst i sit Fødesogn, kastede han sig straks ud i Arbejdet for at forbedre Sognets Skoler. — Paa det Omraade har mange af Oplysningstidens Præster virkelig gjort et stort og uegennyttigt Arbejde. Om Aftenen samlede han Skolelærerne i sit Studerekammer til Undervisning, og han stod dem bi med Raad og Daad og søgte at værne baade dem og Skolerne mod Beboernes Angreb paa

*) Billedet er malet ca. 1832 af Kiers Søn Hans Andreas Kier.

»de nye bekostelige Indretninger«. (Efter at Skoleregulativet udkom.) Som Kandidat havde han udarbejdet en Regnebog, som skulde blive den første danske Regnebog i de slesvigske Skoler; den udkom i 1804 i Slesvig, og dens Titel er: Regnebog til Brug for Skolelærere og i Skolerne paa Landet, i Hertugd. Slesvig, hvor det danske Sprog tales. Ikke uden Grund kalder Rescensenten i Prov. Berichte den for »eine merkwürdige¹⁾ Erscheinung« og begrundet det med, at der hidtil kun saa sjældent udkom en Læsebog paa Dansk. Resc. venter, at den vil afhjælpe et Savn i de Egne, hvor danske Regnebøger hidtil ikke findes. Bogen er skrevet med de slesvigske Forhold for Øje, idet alle Mønt- og Vægtangivelser o. s. v. er de slesvigske, den gengiver ogsaa alle Tal paa baade Høj- og Plattysk, indeholder ogsaa en Del Opgaver paa Tysk m. m. Selv i en saadan Regnebog ser man Tidens Trang til i Tide og Utide at moralisere, idet Opgaverne ofte tillige indeholder moraliserende Vendinger og gode Raad.²⁾ En Opgave bærer f. Eks. Overskriften: Orden og Arbejdsomhed er den varigste Rigdom. Og naar Børnene saa regner Opgaven, faar de Beviset. At Kiers Regnebog maatte afhjælpe et stort Savn og blive af ikke ringe Betydning for Nordslesvig, ser man af følgende Ord i hans »Forerindringer« til Bogen, som tillige giver et meget talende Billede af Forholdene i de daværende Slesvigske Skoler, inden Arbejdet med at faa de tyske Skolebøger udryddet begyndte. Han skriver: Regnebogen er bleven udarbejdet for at afbøde en Mangel, over hvilken alle Skoleundervisningens Venner i de danske Egne i dette Hertugdømme længe have klaget, nemlig Mangelen af en dansk Regnebog, som var passende for vort Land. Jeg erfarede det ogsaa især i min Barndom, hvor skadeligt Savnet af en saadan Bog var, og jeg har ofte hørt andre, som havde gjort samme Erfaring, klage derover.

Jeg sad i Skolen med en gammel tydsk Regnebog for mig, hvoraf jeg næppe forstod et eneste Ord; og deraf skulde jeg læ-

¹⁾ merkwürdig betød i Datidens Sprogbrug — saavel som det danske Ord: mærkværdig — »værdig til Omtale«, bemærkelsesværdig.

²⁾ F. Eks. p. 350 og 351.

re at regne. Skolemesteren, hvis Indsigter ikke strækkede sig meget videre end til de 4 Specier, en Smule Brøk og Regula de tri, gjorde mig nok bekendt med nogle Kunstgreb, som de havde vænnet sig til, saa at jeg vel kunde regne et og andet, naar jeg kun vidste, hvorledes jeg skulde begynde. Men hverken kunde jeg lære det af den uforstaaelige Bog, ej heller fik jeg Oplysning dertil af mine Lærere. Thi de fleste af dem forstod heller ikke noget af de tyske Regnebøger, hvorfor de heller ikke kunde forklare mig det. Saadan sad jeg, og saadan sad der saa mange og spildte den meste og bedste Skoletid — «.

Nu vil Børnene meget lettere og hurtigere kunne lære at regne, og Tiden kan »bruges til Undervisning i mange andre nyttige, ja, nødvendige Videnskaber, saasom i at skrive det danske Sprog rigtig, i Stileøvelser, i Kundskab om Fædrelandet, i Kristendommens rigtigere Erkendelse, i det tyske Sprog o. s. fr. — «

Nævnes bør ogsaa i denne Forbindelse, at Kier har uddannet mange Lærere i sin Embedstid, og de har faaet en god og grundig Uddannelse. Det samme gælder for en hel Del Studenter Vedkommende, som her har faaet deres Undervisning. Selv Konferensraad Schütz (Deputeret i Tyske Kancelli), Amtmand v. Stemann og en hel Del Præster sendte deres Børn til den bekendte og lærde Præst og Opdrager.¹⁾

Af senere Navne bør nævnes Th. Hoyer-Jensen,²⁾ død i Bov 1846 (Sognepræst samme Sted 1820—43.). Selvom hans Arbejde falder i en senere Tid, og han altsaa ikke hører med til de første danske Skolebogsforfattere i Nordslesvig, er der alligevel Grund til ogsaa at drage hans Navn frem i denne Forbindelse; men vi vil dog straks føje til, at de førnævnte har haft større Betydning, da deres Bøger paa et tidligere Tidspunkt er blevet indført i de fleste danske Skoler i Slesvig. Hoyer-Jensen udgav i 1814 en dansk Læsebog til Brug i de slesvigske Skoler, den danske Text er her tildels gengivet paa Tysk. Ogsaa han er Ra-

¹⁾ Om Kiers Betydning som lokalhistorisk Forfatter og om hans store haandskrevne Samlinger: Sønderj. Maanedsskrift for Jan. 1934.

²⁾ Festskrift til H. P. Hanssen, p. 125 ff.

tionalist af reneste Vand, ligesom de førnævnte, og hans Sans for det almennyttige har ogsaa tilskyndet denne Mand til at udgive en dansk Læsebog. Heller ikke han har haft nogen særlig Forstaaelse for det danske Sprogs naturlige Ret (i hvert Fald ikke i vor Periode). »At det danske Sprog nu skal læres i Folkeskolen, maa under nærværende Omstændigheder anses for baade nødvendigt og nyttigt« — skriver han i Forordet til Læsebogen, og denne Tanke kan læses atter og atter i Datidens Journaler og Tidsskrifter, som udkom paa Tysk. Hoyer-Jensens rationalistiske Tankegang ses ret, naar han vil forklare, hvorfor vi skal holde mest af Danmark. »Her vide vi intet af alt for stor Hede eller Kulde, Jordskielv, Skyebrud, Hungersnød og flere Plager, der finder Sted i andre Lande« m. m.«

I 1814 fandtes der mange i Slesvig og Holsten, som var mere ivrige for at indføre det danske Sprog i Skolen, end H.-J. var det. Derfor bebrejder Prov. Berichte ham ogsaa, at han har fyldt sin Læsebog med tyske Læsestykker, i Stedet for at give den opvoksende Slægt »einige Originalstücke aus classischen dänischen Schriften.«

Da Prof. Otto Brandt jævnlig omtaler »Daniseringsbestræbelser« paa Oplysningstiden, vil vi senere tage det Spørgsmaal op til en omhyggelig Prøvelse og vise, at netop Oplysningstidens Mænd var meget optagne af at udbrede dansk Sprog og Kultur, ikke fordi de »skulde«, men fordi det var deres — ogsaa de tysktalendes — inderligste Ønske at komme i nærmere Forbindelse med Danmark og alt dansk. Netop derfor er Oplysningstiden, nationalt set, de spildte Chancers Tid.

Vil man forstaa Oplysningstiden og dens Mænd, maa man altid have for Øje, at vi befinder os her i en diametral Modsætning til Fyrrernes Aand. Vi færdes her overalt i »det universelle«, blandt Mennesker, som ikke kender Grænser og derfor aldrig er optagne af »at holde Grænsevagt«. Derfor er det principielt urigtigt at tale om Germaniserings- eller Daniseringsbestræbelser, og det er historisk set uretfærdigt at kalde een eller flere af den Tids Børn Fortyskningsapostle og lign. Der kan

for den Tids Vedkommende kun tales om »Sandhedens«, Dydens og Fornuftens Apostle.

4. Men hvad Mellem- og Sydslesvig? Ønsker og Krav om dansk Kirke- og Undervisningssprog i alle dansktalende Egne.

Nu var der ryddet op i Nordslesvig. Men hvad saa med Mellem- og Sydslesvig? Ogsaa her var jo dog Dansk dengang — i det store og hele — Befolkningens Talesprog. Kunde det tænkes, at Oplysningstidens Mænd ogsaa her vilde gribe ind? Til Forstaaelse af Spørgsmaalet vil vi forudskikke to Bemærkninger. Oplysningstidens Aktører vil — som før nævnt — kun dette ene: oplyse, civilisere »den raa og udannede Hob«. De vil omdanne »vernachlässigte Menschen til »nyttige og vindskibelige, oplyste og gode Borgere«; det er Hensigten med alt, hvad de foretager sig. (Ligesom det for Adam Struensee ikke var Livet om at gøre at faa det tyske Sprog udbredt, — saaledes hos Allen — men først og fremmest var det hans Bestræbelser at faa blæst kristent Liv i døde Sjæle. »Wir arbeiten gemeinschaftlich — skriver han til Provst Bargum i Aabenraa 5. 4. 1774¹⁾ — u. haben den Zweck, dass Gottes Sache befördert wird«). Og for det andet: Oplysningstidens Mænd er Aristokrater. De føler sig himmelhøjt hævet over den »raa Hob«. Alt hos »Hoben« er »pøbelhaft«, et moderne Begreb som Almuekultur kender de ikke. Man vil civilisere og uniformere Almuen, alle dens »fattige Pjalter« skal brændes, i Stedet for skal den iføres en stramtsiddende og flot Uniform. Til Pjalterne regnes ikke blot »Overtro«, men ogsaa Folkesprogene, hvad enten Talen er om danske Folkemaal, Plattysk eller Frisisk, ligesom man kun har Haan og Foragt tilovers for den folkelige Arv, som Almuen havde forvaltet siden Udgangen af Middelalderen, lyder der ogsaa Spe og Spot, naar Talen er om Folkesprogene. Det Forraad af Haansord om danske Folkemaal, som det næste Slægtled brugte saa flittigt, er laant fra

¹⁾ Aabenraa Provsteark., Landsark., Aabenraa.

Oplysningstidens Rustkamre. Man talte paa Oplysningstiden meget om »die schöne, dänische Sprache«, og man var mere end villig til at lære Dansk og udbrede Kendskab til Dansk i Hertugdømmerne, (se senere) men samtidig rasede man mod Folkesproget. »Dieses verdorbene Ideom«, — »ein elendes Patois« o. s. v. Og paa lignende Maade talte man om Plattysk og Frisisk. Her skal bare nævnes et Eksempel paa Tidens Uvilje mod og Foragt for det folkelige. »Die plattdeutsche Sprache ist die Sprache der Unkultur, u. die Sprache des rohen Pöbels. Roheit u. Armut u. Pöbelhaftigkeit ist ihr Charakter. — — Würde sie herrschend werden auf der Erde, würde die Barbarei mit allen ihren Gräueln über uns kommen. — — Zur Sprache des Pöbels eignet sie sich vorzüglich« o. s. v.¹⁾ Med hellig Iver skal enhver derfor stræbe efter at faa plattysk udryddet.²⁾ »Vort Arbejde bar meget mere Frugt, naar Befolkningen blot forstod os, men her træder det plattyske Sprog os hindrende i Vejen. Derfor skal det udryddes«. — Engang havde det været de stolte Hansakøbmænds Sprog, saa blev det forjaget fra Raadhus, Herregaard og Borgerhjem, endelig ogsaa fra Kirke og Skole, nu skal de sidste Rester udryddes, fordi det er gammelt, overflødigt og — fremfor alt — unyttigt Gods. Med dette in mente venter man ikke just at træffe paa Forkæmpere for det danske Folkesprogs Ret i Slesvigs sydligere Dele. Men — ogsaa her kunde Forholdene blive for brogede, og ogsaa her laa næsten uovervindelige Vanskeligheder i Vejen for Ferniseringsbestræbelserne. Thi naar det f. Eks. hedder om Pastor Harries i Siversted, at »han levede iblandt Tørvebønder, som ikke forstod ham, og som han ikke kunde gøre sig forstaaelig for«, saa er det jo kun naturligt, at disse Mænd, der havde saa meget for, og saa gerne vilde se Frugter af deres Arbejde inden altfor længe, nu alvorligt overvejer, hvordan Sagen skal gribes an i de Egne af Sønderjylland, hvor Kirke- og Skolesprog — i Modsetning til Nordslesvig — var tysk. Spørgsmaalet bliver især

¹⁾ P. B. 1823. IV. p. 156 f. p. 158.

²⁾ ibid 1824, IV. p. 155.

brændende i 90erne, særlig hvor en Række nye, ivrige Oplysnings-Præster afløser de gamle, som var sløvede ved Udviklingens Gang, var bleven trætte og tavse. De unge var fyldt med Iver efter at oplyse, og de opdager hurtigt, at under disse forrykte Forhold er det umuligt at naa ud til Folket med alt det nye, de havde paa Hjerte. Vi vil lige høre, hvad f. Eks. een af dem — Sognepræsten i Bøel i Angel — siger om disse Forhold.¹⁾ Han skriver i 1795 til Adler — efter at han først har skildret Befolkningen, hvor raa og »verwildert« den er — »Grunden hertil ligger først og fremmest i en fuldkommen Mangel paa Sprogkundskab (d. v. s. tysk). Hele Gudstjenesten holdes i det tyske Sprog, men Familierne bruger (sprechen unter sich) deres tilvante Dansk, og den, som vil prøve paa at tale Tysk, vilde blive udlet eller kaldt stolt. Lidt efter lidt glemmer man saa den Smule Tysk, som man i nyere Tid²⁾ har lært i Skolen, og det i den Grad, at jeg ikke engang kan gøre mig forstaaelig for mange, hvad enten jeg taler Høj- eller Plattysk, saa jeg ikke kan faa de nødvendige Oplysninger til Kirkebøgerne. — Sagen synes mig saa alvorlig (so sehr ernsthaft), at jeg ikke kan forholde mig tavs.«³⁾ Hvad saa? Ja, man kunde gaa to Veje. Man kunde sætte Skoleapparatet bedre i Gang og haabe paa, »at Forældrene omsider kunde beslutte sig

¹⁾ Pastor J. H. Bendixen til Adler i et Brev fra 1795. Abt. 18. St. K.

²⁾ Hertil kan bemærkes, at endnu ca. 1760 var Dansk ret jævnlgt Undervisningssprog i Syd- og Mellemslesvig, ligeledes Frisisk i de frisiske Egne, hvor Bønderne forlangte af Skolelærerne, at de skulde tale Frisisk med Børnene. Kirkesproget var heller ikke altid Tysk i Mellemslesvig. Medelby havde f. Eks. 1741 rent dansk Kirkesprog. S. Løgum og Braderup ogsaa saa godt som rent dansk K. I Ladelund o. fl. a. St. prædikedes der afvekslende Dansk og Tysk. I Karlum »wird dann u. wann dänisch gepredigt, (Abt. 18. Nr. 41 a.) Man forbavses ved at se, at ca. 30 pCt. af de mellemslesvigske Præster fra Oplysningstiden har studeret i København, de fleste af disse endog udelukkende i København. Undersøger man f. Eks. Forholdet for Vis og Kær Herreders Vedkommende, viser det sig, at af de 45 Præster, som denne Undersøgelse omfatter, (alle Præster fra Oplysningstiden) har 65 pCt. studeret i Kiel eller ved tyske Universiteter, 20 pCt. har udelukkende studeret ved Københavns Universitet, og 15,5 pCt. i København og ved andre Universiteter. (Undersøgelsen bygger paa Dr. Arends Værk Gejstligheden i S. og H. 1—3.)

³⁾ Lign. Klager fra Hyrup 1794, Abt. 18. Nr. 45 b. Engø 1796, Abt. 18, Nr. 41 b, ogsaa fra de frisiske Egne klager Adler over »Mangel paa Kendskab til Sproget« (Højtysk), især fra Halligerne.

til at tale Tysk med deres Børn«¹⁾ d. v. s. arbejde for et Sprogskifte. Og i saa Henseende gjorde Oplysningstiden sig ingen Skrupler. Men gik man den Vej, vilde der nødvendigvis gaa ret lang Tid, inden Civiliseringsarbejdet ret bar Frugt. Eller man kunde gaa den modsatte Vej: Foretage en radikal Ændring m. H. t. Kirke- og Skolesprog, altsaa føre Kampen som i Nordslesvig i Befolkningens eget Sprog. Skarpest kommer denne Opfattelse til Orde i en Skrivelse fra Pastor Boysen i Aventoft til Adler.²⁾

Boysen skriver bl. a.: Efter det bedste Kendskab, som jeg har til min Menighed, er der i samme k u n e t H j e m, (Haus) som forstaaar Tysk. »Mir ist kein zweites bekannt, von welches das zu sagen wäre«, føjer han til. Dansk tales i hvert Hjem af unge og gamle og er det daglige Livs Sprog. Pastor Boysen mener, at Aventoft Menighed naaede langt lettere Maalet (d. v. s. Oplysningen, Civilisationen), wenn alle Gottesverehrungen u. aller Schulunterricht in dän. Sprache gehalten werden«. At Præsten kan og maa skiftevis prædike paa Dansk og Tysk, er ikke nok. »Es wird nur wenig für die Zukunft dadurch gewonnen«. M a n s k a l i k k e l a p p e p a a g a m l e, u p r a k t i s k e H u s e, føjer han til. Her trænges til en hel ny Ordning, og »nur wenn es von oberst zu unterst niedergehissen u. nach den Bedürfnissen der Zeit wieder aufgeführt wird, kommt ein neues Haus zum Vorschein, dauernd in seinem Bau, anmuthig in seiner Form.«³⁾ Men var en saa radikal Forandring mulig dengang? Var det ikke ret enlige Røster som lød, eller kan man betragte Boysens (og Bendixens) Ord som Oplysningstidens Tale? Vi vil senere undersøge det nærmere og foreløbig kun tilføje, at Tidens Mænd ønskede en Ændring, især nu, da der stod et Generalangreb for Døren mod »Uvidenheden og Overtroen« i Hertugdømmerne. Og for at Angrebet ret kunde faa Slagkraft, var det nødvendigt, at man — for at bruge Boysens Ord — »rev det gamle ned fra øverst til nederst« og i Sprogsa-

¹⁾ Abt. 18, Nr. 45 b. Sieversted 1794.

²⁾ Dat. 6. 5. 1796. Abt. 18, Nr. 41 b.

³⁾ Sml. hermed Beretn. fra Pastor Fabricius i Humtrup 1780, Allen, det danske Sprogs Hist. i S. I, 316 f.

gen rettede sig efter Tidens Krav. Thi skulde Oplysningen sejre, og det var jo Meningen, saa maatte man i alle dansktalende Egne tage det danske Sprog i Brug, for at faa Befolkningen i Tale. Derfor er man i Halvfemserne, og ogsaa efter 1800, levende optaget af det vanskelige Spørgsmaal: Sprogforholdene. Oplysningstiden ønsker rene Linier i de slesvigske Sprogforhold, den ønsker Muren mellem Hertugdømmerne og Kongeriget brudt ned, ønsker Kendskab til Dansk udbredt i alle Egne, Undervisning i Dansk i alle Skoler, Undervisning paa Dansk i hele Nordslesvig og Dele af det øvrige Slesvig. Paa Oplysningstiden ønsker man at blive regnet med til Riget. Man vender sig Gang paa Gang mod Nord, aldrig mod Syd, den ønsker, »at et ubrydeligt Enhedsbaand skal omslynge Helstaten.« Man arbejder — ikke mindst i Datidens Presse — for en nærmere og mere hjertelig Forbindelse med »Moderlandet« [og det vil sige Danmark]. Derfor ønsker f. Eks. den førnævnte Præst P. Prahl i 1811 dansk Undervisning ved Seminariet i Tønder, dansk Sprog indført i Kærherred (»en sand Velgerning vilde det være, hvis Dansk blev indført i Kærherred«), derfor slutter Adler sig til disse Krav, selvom hans Foragt for Folkesprogene styrker ham i Nøle-Politikken. Derfor foreslaar Provst Jasper Boysen i Slesvig udelukkende Dansk som Undervisningssprog i hele Nordslesvig, (ogsaa i Byerne) et rent dansk Seminar oprettet i Nordslesvig, dansk Undervisning i alle Skoler i Hertugdømmerne, et dansk Professorat oprettet i Kiel, at alle juridiske og teologiske Kandidater skal aflægge Prøve i Dansk m. m. Derfor er Datidens Presse fyldt med Ønsker og Krav om lignende Foranstaltninger. Folk opfordres til at lære Dansk, — »for at der maa blive eet Folk, og den danske og tyske Del kan forenes »bis zu dem grauen Alter der Zeiten«. Saa godt som intet af alt det skete, men det er ikke Oplysningstidens Skyld. Den ønskede utvivlsomt en kraftig Centralisation, i aandelig Forstand, for derved at svejse Rigets Dele fastere sammen, i en Tid, hvor helt nye Røster lød Syd fra, ubehagelige Røster i Oplysningstidens Øren.

Hvilken Vej var saa den letteste at slaa ind paa, nu da store Skolereformer stod for Døren, at arbejde paa at hidføre et

Sprogskifte, eller foretage en radikal Ændring? Det sidste vilde forekomme os det eneste naturlige. Men — det var i de Tider en lang og besværlig Vej at gaa. Hvis Hertugdømmerne i Kirke- og Skolesager havde haft Selvstyre, var Sagen nok gaaet den Vej. Men nu maatte Sagen — hvis den skulde rejses — ad mange og lange Omveje føres frem for Kancelliet i København, og mangen Gang kunde en Mand komme i Vejen med en Slæde, fuldkommen Enighed kunde heller ikke opnaas ved Underinstanserne i Hertugdømmerne, og det maatte nødvendigvis forringe Udsigterne for en saa gennemgribende Ændring. Befolkningen vilde vel ogsaa modsætte sig en saadan; ikke uden Grund frygter Provst Prahl, »at den vil anse det for et Indgreb i gamle Rettigheder, thi s o m d e D a a r e r, d e e r, anser de en tysk Prædiken for bedre og mere hellig end en dansk«. Smaalige økonomiske Interesser vilde ogsaa gøre sig gældende. Erfaringerne fra Nordslesvig m. H. t. de tyske Skolebøgers Afskaffelse var ikke glemte, langt fra alle Embedsmand var det danske Sprog helt mægtig, og kun ved Vakancer kunde dansktalende ansættes o. s. v., o. s. v. En og anden kunde derfor med en vis Ret sige, at »Vanskelighederne taarner sig op«. Adler selv fandt det i 1811 »nicht der Mühe wert¹⁾ at arbejde for større Forandringer i saa Henseende, lidt her og der i Mellemslesvig ønskede han dog ændret. Adler viser sig atter her som den store Cunctator, han nøler og nøler, og Spørgsmaalet holdes svævende, indtil det egentlig var for sent. Han kunde, med de Forbindelser han havde og ved den Anseelse, han utvivlsomt nød i de førende Kredse, have ført Sagen igennem. I 1814 afgøres Sagen saa helt paa tværs af Oplysningstidens Ønsker, og Grunden til den Afgørelse var vel ikke mindst den, at Adler havde adskillige Gange brændt Fingrene i Kampen mod Folkeopinionen, og han følte sig gentagne Gange svigtet af Kancelliet, hans Prestige taalte ikke slige Gentagelser. Tilmed har han sikkert staaet i intim Forbindelse med T. K.s Embedsmænd og erfaret, at Frederik VI's Rescript (15. 12. 1810) blev lagt til Side, »da det

¹⁾ Heraf ses ikke Adlers saakaldte »Germaniseringstrang«, men hans fuldkomne Mangel paa folkelig Sans.

ikke var muligt at samle de ledende Mænd indenfor det slesvig-holstenske Kancelli om et fælles Synspunkt overfor Reformen¹⁾, og saa bliver kun den anden Udvej tilbage: at sætte Skolemaskineriet i fuld Gang.

Dette er Baggrunden for Adlers Skolelov af 1814.

5. »Det nordiske Selskab.«²⁾

Halvfemserne i det 18. Aarhundrede er interessante Aar i Hertugdømmernes Historie. Fra Kiel sender Dr. Thiess sine Brandraketter op over Hertugdømmerne, først hilst med varm Beundring af de rationalistiske Koryfæer, senere med bange Anelser, da mange smaa Krudtmagasiner laa spredt ud over Landet. Thiess afskediges. Hans Kollega, Prof. C. F. Cramer, — Kanslerens Søn — som siden 1775 var Professor i Græsk og i orientalske Sprog, men ulige mere interesseret i Musik, moderne Litteratur, optaget af Klopstock saavel som Robespierre, af nye Statstanker og Kampe mod gamle Fordomme,³⁾ maatte gøre Thiess Følgeskab, da han havde oversat Petions Værker og samtidig erklæret, at »han foretrak den republikanske Statsform fremfor den monarkistiske«. Hans Forbliven ved Universitetet var farlig, da hans »v o n V e r ä n d e r u n g a t h m e n d e n W ü n s c h e a u f e i n e n H a u f e n j u n g e r Z u h ö r e r w i r k e n , d i e z u w e i l e n s c h o n v o n d e n S c h u l e n ⁴⁾ her mit verdächtigen Grundsätzen von Freiheit u. Gleichheit erfüllt sind.⁵⁾ Konsistoriet søger under Anvendelse af en sjælden Veltalenhed at redde Cramer, »han har maaske ikke tydeligt nok adskilt sin egen politiske Be-

¹⁾ Prof. Knud Fabricius »Det slesvig-holst. Kancelli og Rescriptet af 15. December 1810«, i Festskriftet til H. P. Hanssen, 1932 pr. 47.

²⁾ T. K. Forestill. 1798. Aug., Rigsarkivet; Plan zur Errichtung einer nord. Gesellschaft, Flensburg 1798; Fallesens Magazin for Religionsl. IV, 744 ff.

³⁾ Als Professor soll er der Universität von wenigem oder gar keinem Nutzen sein, selten ein Collegium zu Stande bringen, und wenn auch damit ein Anfang gemacht wird, es nicht zum Ende lesen —. T. K. Forest.

⁴⁾ Saaledes maatte f. Eks. Pastor Erasmus Lautrup (f. i Tyrstrup 1782) ikke komme i Haderslev Latinskole, da Faderen ikke syntes om den daværende Rektor v. Brincken. »Der Kerl ist ein Jacobiner und verdirbt seine Schüler durch Revolutionsideen«, — sagde Præsten i Tyrstrup om ham. (Achelis, Aus der Geschichte des Hadersl. Johanneums p. 24 — Quellen u. Forschungen zur Geschichte S. H.s VIII.)

⁵⁾ Forestillinger 1794, p. 508 ff.

kendelse fra andres Meninger« o. s. v., men det hjælper altsammen ikke. Ogsaa Cramer maa gaa.¹⁾ — I Kiels Gader lød i de sene Nattetimer Raabet »á bas les tyranns«, eller »Leve Friheden«, — »Fluch den Pallästen, Friede den Hütten«. Studenterne sang endog Marseillaisen, og en enkelt fransk Kokarde saas. Kort sagt: Et Pust fra Frankrig blæste ind over Hertugdømmerne.

Især i 1798 bliver Forholdene ret foruroligende, og Regeringen holdt et vagtsomt Øje med Udviklingen i Hertugdømmerne. Amtmændene faar samme Aar Ordre til at holde Øje med nogle »franske Borgere«, især en vis Bourdon, som agiterer i Holsten og saar »den Samen der Unzufriedenheit mit der Regierung«,²⁾ den synes dog overalt at falde paa Klippegrund. Ogsaa andre »Revolutions-Emissæere« berejser Landet, ganske vist udgiver de sig for Gaardkøbere, men de holder »lange fordægtige Samtaler med Befolkningen »wegen ihrer Verfassung«, og i Byerne holder »politiske Kandestøbere« Sammenkomster,³⁾ her samles en Del »exalterede Hoveder«, ja, Amtmand v. Lewetzau i Pinneberg indberetter endog,⁴⁾ »at der er Fare for, at »die Neuerungs-sucht in Hinsicht der Regierungs-Grundsätzen« vil gribe om sig og vække Uro, da de Kredse, som er grebet af den, har en ikke ringe Indflydelse paa den menige Mand.« I Hamborg holder en »Jacobiner-Club« til, som ogsaa agiterer i Omegnen, især i Uetersen, hvor Beboerne »faar urolige Grundsætninger i Hovedet, naar de kommer i Værtshusene.«

Fra Pinneberg gentoges flere Gange Ønsket om at faa det Slesvigske Jægerkorps til Egnen, »i hvert Fald for nogen Tid«, da »Widerspänstigkeit u. Widerstand« kræver militær Hjælp«. — Selv i de nordslesvigske Købstæder mærkes »Freiheits-schwindel«. Det var altsaa ikke uden Grund, at Dumourieg, som opholdt sig i Holsten i længere Tid, i sin Tableau speculatif de

¹⁾ Dog fik han over Halvdelen af sin tidligere Gage i Pension. C. blev siden Boghandler i Paris.

²⁾ A. XVIII, Nr. 1063, St. Kiel.

³⁾ *ibid.*

⁴⁾ 25. 3. 1798.

l'Europe havde omtalt en revolutionær Propaganda i Holsten. (Maaske for at bevæge Danmark til at gaa i Coalition mod Frankrig.) I hvert Fald fulgte Regeringen i København med nøje Opmærksomhed Udviklingens Gang i Hertugdømmerne, og holdt ogsaa Øje med de ledende Rationalister og Universitetet i Kiel.¹⁾ Af en helt anden Art var de Uromeldinger, som nu samtidig hermed indløber fra alle Egne af Hertugdømmerne. Fra By til By drog en anden Slags Udsendinge gennem Hertugdømmerne, de talte ikke om Forfatningsspørgsmaal og lignende »urolige Idéer«, men advarede derimod mod »Forandring i Kirkeskikken«, de ophidsede Befolkningen mod de nye rationalistiske Præster og »deres franske Tro«, beskyldte Præsterne for at ville afkaffe Bibelen, ja, selve Kristendommen. Vi vil senere se, at der var ikke saa lidt om det. Det er Agendestridens Aar. I ganske kort Tid rejste hele Folkestemningen sig imod den Adlerske Agende, og Striden gav sig Udslag paa saa voldsom en Maade, at Regeringen foretrak at neutralisere den ved at lade Befolkningen faa sin Vilje. Til Tider saa det ogsaa truende nok ud. I religiøs Fanatisme rejste det ene Sogn sig efter det andet, selv i ganske ukirkelige Egne; man vilde overalt værgе sig mod »den nye Tro«. Vi vil senere undersøge denne Bevægelse og dens Forløb og se, at selv om det religiøse Moment var det primære i Striden, og var den drivende Kraft, saa var utvivlsomt ogsaa — i hvert Fald i visse Egne — sociale og politiske Faktorer virksomme. En gærende Uro mærkedes i hvert Fald i Landet. I Tyrstrup Herred samledes alle Sognefogeder ved forseglede Breve til Fællesmøde. Amtmand Mösting i Haderslev forbød Forsamlingen og lod to Sognefogeder arrestere og afskedige, »da det var vanskeligt under disse Omstændigheder at opretholde den offentlige Ro og undgaa tumultariske Optrin«.

Enkelte Steder udkommanderedes Husarer for at dæmpe Uroen, mange Steder kom det endog i Kirkerne til »skam-

¹⁾ Amtmand Schlanbusch i Rendsborg foreslog i 1798 T. K. at indskærpe Universitetet: »Vorsicht in Hinsicht der Lehrsätzen, Begriffe u. Meinungen welche da vorgetragen werden. — Damit man diese Academie nicht mehr als eine organisierte Propaganda der Jacobiner hier im Lande zu betrachten Ursache habe.« XVIII Nr. 1063.

melige Optrin«, overalt holdtes der Grandemøder i Landsbyerne, Præsterne fandt Trudselsbreve foran deres Dørtrin, endog Kvinderne blandede sig i Striden »wie Amazonen«.¹⁾ I Bov fængsles Kirkeværgerne, og en stor Skare Bønder truer med at storme Amtshuset i Flensborg for at befri deres Førere, den offentlige Ro kunde kun opretholdes ved at hidkalde Dragoner o. s. v. Sukkende skriver Provsten i Tønder efter at have skildret Forholdene: »der gemeine Haufe hat Gelegenheit gehabt seine Gewalt zu lernen, Gott verhüte traurige Folgen!!« Som Forholdene havde udviklet sig paa denne Tid, var det under de mest uheldige Auspicier, at »et Antal trofaste og velsindede Undersaatter« i 1798 henvendte sig til T. K. om Tilladelse til at oprette et saakaldt »Nordisk Selskab«. De havde forenet sig for »paa den mest ædle Maade at gøre sig nyttige og for derved at befordre Fædrelandets Vel«. Selskabets egentlige Maal var først og fremmest at udbrede Oplysningstankerne og at reformere Skolevæsenet. Men, — selv om dets Hensigter var »de reeneste og mest almeennyttige«, selvom man forsikrede Kancelliet om, at man kun vilde arbejde »i Stilhed og under Landsfaderens Øjne være et Redskab i hans Haand«, vejrede Kancelliet alligevel en ny Urosfactor, tilmed kom just paa samme Tid en Række foruroligende fortrolige Meldinger fra flere af Amtmændene i Hertugdømmerne.

Hvad vilde da dette Selskab, og hvem var disse »trofaste og velmeenende Undersaatter?« Dets Formaal var yderst brogede, — man sværmede jo for alt »almeennyttigt« i de Tider — man vilde først og fremmest forbedre Undervisningen, indføre nye og mere hensigtsmæssige Lærebøger, desuden »befordre Industrien, forbedre Kirkevæsenet, arbejde for Frugttræers Opelskning, sørge for nyttig Almuelæsning og meget, meget andet. Fra hvilke Kredse »de trofaste og velmeenende U.« kom, ses tydeligt, naar Munden en sjælden Gang løber over med det, som Hjertet er fuldt af. Naar det f. Eks. hedder i Planen, at »Kirkerne genlyder endnu her og der af de mørke Aarhundreders

¹⁾ Holebøl. Abt. 18, Nr. 18 a, Brev af 5. 3. 1798.

ufrugtbare Dogmatik (og ved disse Udtryk forstaas: Kristen-
dommen), som kun har en ringe, ja til Tider endog skadelig
Indflydelse paa Folkets Moralitet, idet en saadan Tale beforder
Overtroen og kyser den tænkende Tilhører bort«, saa forstaar
man, at det er Oplysningstidens Aktører, som staar bag ved
»Nordische Gesellschaft«. I Spidsen gaar da ogsaa en af de mest
ivrige, Pastor prim. ved Domkirken i Slesvig, Domprovst Paisen.

I dette Selskab skulde alt og alle indrulleres, som vilde og
kunde deltage i Feltoget imod »Mørket og Overtroen«, i Kam-
pen for »Oplysning«. Det skulde bestaa af alle »ædle og vise,
tænkende Mennesker i Hertugdømmerne«, og de skulde »sørge
for den store Hob som gode Formyndere«. Her skulde Ledelsen
samles, og herfra skulde Initiativet udgaa, og naar Kongens
Tilladelse til Selskabets Oprettelse forelaa, skulde Generalsuper-
intendent Adler overtage Ledelsen.

I begge Hertugdømmer vilde man agitere for Tilslutning til
»Nordische Gesellschaft«, og Landet skulde inddeles i Celler,
hver paa ca. 25 Medlemmer, disse skulde sende Delegerede til
Slesvig, hvor Ledelsen samles for at forhandle om, hvordan
Kampen skulde føres. Selv om Hovedformaalet var at faa en om-
fattende Skolereform ført ud i Livet, saa var Selskabet dog ik-
ke uden Forbindelse med Agende-Striden, nu gjaldt det nemlig
om at staa sammen, da truende Uvejrsskyer just paa den Tid
trak op. Vi tænker paa alt, hvad der samler sig om Emkendorf.
»Nordische Gesellschaft« var vel tænkt som et samlet Modtræk
mod »Emkendorf-Kredsen«. Betænkeligt var det for »Oplysnin-
gens« Venner, at Cai Reventlow havde indtaget A. P. Berns-
torffs Plads i Tyske Kancelli, Agendesagens daarlige Udfald —
Kancelliet lod nærmest Adler og de rat. Præster i Stikken —
kunde ogsaa nok bidrage til, at »de vise og dydige« i Hertug-
dømmerne fandt sammen.

Man spørger uvilkaarligt sig selv: Hvad var sket, hvis den-
ne Forening var traadt i Virksomhed? Mon det ikke — nationalt
set — havde været heldigt for Slesvig, hvis et saadant Foreta-
gende var kommen i Gang, hvis det dengang havde været mu-
ligt at samle Delegerede fra alle Egne, Folk, hvis største Ønske

var at faa Undervisningsvæsenet bragt paa Fode, og som alle var rede til at rydde enhver Hindring af Vejen, herunder medindbefattet det forkvaklede Forhold med tysk Undervisningsprog i Mellem- og Sydslesvig.

Hvad var sket, hvis her var dannet en Slags raadgivende Forsamling, hvor alle ivrige, reformvenlige og danskinteresserede Talsmænd kunde komme til Orde?

De Delegerede, som her samledes, vilde uden Tvivl ogsaa have berørt det Spørgsmaal, hvis Løsning dengang havde været en overkommelig Sag. Alle førende Navne blandt dem, som ønskede »Nordische Gesellschaft« dannet, vilde — efter vort Kendskab til deres Synspunkter — have været venligt stemt for en gennemgribende Ændring. Og hvad saa?

Men i August samme Aar blev de trofaste og velmenende Undersaatters Andragende afslaaet med følgende ganske interessante Begrundelse: Den paatænkte Plan rummer for mange ubestemte og tvetydige Tanker, som tilmed kunde lade sig anvende i et ganske utilladeligt Øjemed. Forhandlingerne i denne Forsamling kunde let komme til at dreje sig om Forhold, hvis Drøftelse og Bedømmelse af Hensyn til Statsforfatningen ikke kan indrømmes Undersaatterne. Tilmed kunde der i Fremtiden let komme Mænd i Direktionen og i Spidsen for Bevægelsen,¹⁾ som vilde opføre sig endnu mere anmassende, blev der saa i en saadan Forsamling fattet Beslutninger ved Stemme flertal, saa vilde et saa stort og udbredt Selskab være som en Slags Folkerepræsentation, og Selskabet vilde muligvis gribe til allehaande Midler for at gøre Beslutningerne gældende. I saa Fald kunde man let faa Partier i Landet, og der vilde opstaa en Tilstand af Forvirring og Uorden, der vilde være vanskelig at faa dæmpet.

¹⁾ Die sich noch weit mehr anmassen, als worauf der gegenwärtige Plan gerichtet ist. Wäre einmal durch Mehrheit der Stimmen Beschlüsse gefasst, so dürfte eine solche zahlreiche u. ausgebreitete Gesellschaft aus allerhand Classen gleichsam als Repräsentanten der Nation, alle Mittel zu ergreifen u. anzuwenden suchen, solche geltend zu machen.« — Der kunde i saa Fald let dannes Partier i Landet, »und überhaupt ein Zustand der Zerrüttung entstehen, der schwer wieder zu Ordnung zurückzuführen seyn möchte.«

De Mænd, som stod bagved Planen om at oprette »Nordische Gesellschaft«, fik saa Afslag, og deres Tanker kom ikke offentlig frem. I de Tider taaltes ingen »velmenende Raad og Anvisninger«.

I den følgende Tid træder Hovedpersonen i den rationalistiske Æras Dage i Hertugdømmerne frem paa Arenaen. Jacob Georg Christian Adler var ikke alene i to Menneskealdre den højeste Embedsmand og mest betydelige Mand i begge Hertugdømmerne, men ogsaa den Mand, i hvis Hænder alle Traade samledes — i hvert Fald i Oplysningstidens Velmagtsdage. Overalt bag Tidens mange Foreteelser og »nyttige Foretagender« mærkes Adlers rastløse Færd. Mærkværdigvis har ingen hidtil beskæftiget sig med hans Person og Værk, skønt han har haft en overordentlig stor Betydning i begge Hertugdømmer paa mangfoldige Omraader. For Skolesagen fik han størst Betydning, men ogsaa paa mange andre Omraader mærkes hans Indflydelse. I Allens Værk og i H. Rosendals endnu mere kritikløse Genfortælling fremstilles Adler som en Slags Fortyskningsapostel, der ligesom sin Forgænger i sit høje Embede var tidlig og sent paa Færde for at fortyske Slesvig. Dette er uretfærdigt mod Adler. At han har været med til at bære Sten til Danmarks Ulykke, skal ikke skjules, — men om hvem gælder det ikke. A. D. Jørgensen brugte de Ord om Regensburg og om de Navne, der samledes om ham.

Adler har aldrig villet skade Danmark, han var overfor sin Konge »en trofast og velmenende Undersaat«, han vilde oplyse og forbedre Mennesker, — intet andet.

Dersom Adler mod sit Livs Aften har prøvet at gøre Regnskabet op, har han nok spurgt sig selv: Blev jeg min Ungdoms Idealer tro? Fastholdt jeg dem ogsaa urokket indtil Enden? Gjorde jeg alt, hvad jeg formaaede, for at sprede Oplysning og fornuftig Kristendom ud over Landet, var jeg med til at danne min gode Konge brave og tro Undersaatte? Har jeg arbejdet hver Dag under disse Synspunkter? Nulla dies sine linea? Lignede jeg hin Apelles, Plinius fortæller om, som ikke lod een Dag gaa hen, uden at han i hvert Fald ved een Streg øvede sig

i sin Kunst, arbejdede paa sit Værk? Er den Slags Tanker komne til den gamle Mand¹⁾ og har krævet Svar, saa har han med god Samvittighed kunnet sige: Nej, der gik ikke een Dag, uden at den blev brugt til samvittighedsfuldt Arbejde for Humanitet, Oplysning, »fornuftig« Kristendom. Nulla dies sine linea! Efter disse Synspunkter maa Adler og hans Gerning bedømmes; det har han Krav paa.

¹⁾ Da han døde i 1834 i Gieckau paa en Visitationsrejse.

Mindetavlerne i Bjolderup Kirke.

Af Jes Sarup.

Naar man kommer ind i Bjolderup Kirke, er noget af det første, man lægger Mærke til, en tredelt Tavle, som er anbragt lige overfor Indgangsdøren.

Paa Tavlerne er anbragt Navnene paa tre af Sognets Medlemmer, som er faldne i den tysk-franske Krig 1870—71, nemlig Jens Andersen Jensen, født i Gammelby den 2. 8. 1837, død foran Metz 18. 10. 1870, Andreas Andresen, født i Scheldewick 5. 12. 1835, saaret foran Albervilliers 18. 1. 1871, død i Dannemarie 19. 1. 1871, Jes Hansen Paulsen, født i Smedager 10. 1. 1847, saaret for Metz 18. 8. 1870, død i Nieder-Ingelheim 8. 9. 1870. Tavlerne har iøvrigt samme Ordlyd. Ovenover hvert af Navnene staar: »Af dette Sogn døde for Konge og Fædreland«. Efter deres Dødsdato: »Elsket af mange har en Deel af Sognets Beboere sat Dig dette Minde. Dybt føles Dit Savn og længe vil Du mindes af Dine kjære, hvil i Fred! 2. Thim. 4. Capt. 7—8.« (Jeg har stridt den gode Strid, fuldkommet Løbet, bevaret Troen. Iøvrigt er Retfærdighedens Krone henlagt til mig, hvilken Herren, den retfærdige Dommer, skal give mig paa hin Dag, og ikke alene mig, men ogsaa alle dem, som har elsket hans herlige Aabenbarelse.) Der er den Ejendommelighed, at man har skrevet Byens Navn Skeldevig paa tysk paa Andreas Andresens Tavle, skønt han var af dansk Slægt, og paa Paulsens Tavle er hans Fødeby Smedager skrevet paa dansk. Da han var en Søn af en Hjemmetysker, kunde man have ventet, at den tyske Skrivemaade «Schmedagger» var bleven benyttet.

For de nulevende vil det forekomme noget ejendommeligt, at det langt overvejende dansksindede Bjolderup Sogn skulde have anbragt disse Mindetavler i Kirken for Mænd af deres Midte, der kun 6 Aar efter den voldelige Fraskillelse fra vort gamle Fædreland nu var tvungen med ud i Kampen mod et Folk, som vi ikke kunde have noget udestaaende med, men hvis Hersker tværtimod ved Prager-Fredsslutningen havde

faaet indføjet den bekendte § 5, der gav Nordslesvig Ret til at vende tilbage til Danmark, saafremt en fri Afstemning blandt Beboerne gav Flertal herfor. Det var ogsaa langt fra Menigheden eller dennes lovlige Repræsentanter, der havde anbragt Tavlen, men tværtimod blev den ophængt paa Trods af Kirkeforstanderskabets Vilje og førte senere til de 4 Kirkeældstes Afskedigelse, og ikke nok hermed, men de blev yderligere idømt Fængselsstraf.

Man kan ikke lade være med at tænke paa, at det er, som om en Jætte havde anbragt Tavlerne paa dette Sted, og her maatte de ikke flyttes bort fra, hvis man da ikke vilde udsætte sig for de værste Følger, i Lighed med de mange Sagn rundt om i Landet om store Sten, som Jætterne havde kastet mod Kirkerne. En 6 til 7 Aar efter, at Mindetavlerne var bleven anbragt paa deres Plads, fik Kirken et nyt Orgel. Flere Grunde talte for, at Orgelet blev anbragt lige over Stolestaderne, fortæller Kirkeforstanderskabets Forhandlingsprotokol af 18. September 1881, men da dette vilde medføre, at 9 Stolestader maatte fjernes, besluttede Kirkeforstanderskabet at lade bygge et nyt Pulpitur paa den nordre Kirkevæg i Lighed med det gamle Pulpitur. Der fremkom ogsaa allerede enkelte Stemmer om, at dette maatte føre til Tavlernes Fjernelse, da de sad i Vejen, hvis Pulpituret skulde lægges i samme Højde som det gamle, hvilket jo maatte anses for det mest naturlige. Og vilde man ikke ofre Tavlerne, saa havde den Udvej jo været tænkelig at sænke Tavlerne saa meget, som Anbringelsen af det nye Pulpitur krævede. Men Nej, Tavlerne maatte der ikke røres ved, derfor lagdes det nye Pulpitur saa højt, at det kom til at ligge oven over Tavlerne! Den arkitektoniske Harmoni lod man haant om! Hvad betød det, at det nye Pulpitur kom til at tage sig underligt skævt ud ved Siden af det gamle, naar man blot kunde undgaa at røre ved de famøse Tavler!

Mindetavlernes Historie.

I det følgende vil jeg gerne udrede de ejendommelige historiske Begivenheder, der knytter sig til disse Tavler; de har vist

sig at være endnu mere interessante, end jeg oprindeligt antog. Jeg har haft Lejlighed til at studere Kirkeforstanderskabets gamle Forhandlingsprotokoller, som Pastor Wive, Sognets nuværende Præst, beredvilligst har overladt mig til Gennemsyn, ligesom jeg har fundet adskillige interessante Akter paa Landsarkivet i Aabenraa denne Sag vedrørende. Naar man sammenholder alle disse Akter med samtidige Avismeddelelser, særligt fra »Dannevirke«, »Flensborg Avis« og »Fædrelandet«, saa faar man et Billede af hele Affæren, som nok tør kaldes paalideligt. Jeg vilde gerne have sammenholdt det indvundne Materiale med mulige foreliggende Aktstykker i Konsistoriet, eller som det nu hedder Landeskirchenamt i Kiel for at fjerne mulige Misforstaaelser. For at gøre Billedet tydeligere, vilde det næppe være nødvendigt, men jeg vilde ikke gerne udsætte mig for ikke at have arbejdet saa objektivt som muligt. Aktstykkerne forefandtes, men man mente ikke, at man kunde tillade mig at se dem igennem.

Inden jeg fik Adgang til de førnævnte Aktstykker, havde jeg talt med adskillige om Sagen og faaet en Del mundtlige Overleveringer, som i det store og hele er falden sammen med de faktiske Forhold, som Akterne senere aabenbarede for mig.

Den 2. September 1873 udsendte Hans Majestæt, den tyske Kejser, en Kabinets-Ordre, ifølge hvilken det tilloodes at ophænge Mindetavler i Kirkerne for de i Krigen faldne Soldater. Denne Kabinetsordre har nogenlunde omgaaende sat Sindet i Bevægelse hos et Par indvandrede Tyskere i Bolderslev, Fødgendarm Henningsen og Stationsforstander Petersen. (Se Artikel i Dannevirke 17. 2. 1875). For den 23. December s. A. fortæller Kirkeforstanderskabets Forhandlingsprotokol, at Gendarm Henningsen havde indbragt et mundtligt Andragende til Formanden, Pastor Michaelsen om, at der maatte indsættes en Mindetavle i Kirken for Gaardejer H. P. Paulsens Søn fra Smedager. Og Protokollen fortæller videre: »Efter at Formanden havde forelagt Sagen, toge vi undertegnede Kirkeældste følgende Beslutning, at vi efter vor Overbevisning ikke kunde forsvare overfor Menigheden, hvor det vil vække Splid og Strid, uden videre at

lade en saadan Sten imod Skik og Brug her i Sognet, indsætte i Kirken eller anvise den Plads, og heller ikke kan vi tillade foreløbig, at den indsættes af andre. Da der ingen Lov foreligger, og vi inden for Lovens Grænser har Ret til at bestyre Kirkens Sager, saa er det vort Forlangende, at der indgives til os et skriftligt Andragende, undertegnet af Menighedsmedlemmer, der ønsker det, og vil vi da forelægge Sagen for Menighedsrepræsentanterne, og da i Forening med disse afgive Svar paa det fremsatte Andragende.« Protokollen er undertegnet af Jørgen Jørgensen, Jens Petersen, Johan Fr. Andresen og Jes Clausen Strube. Den første og sidstnævnte var fra Bolderslev, de to andre fra Vollerup.

Den 6. Februar 1874 afholdtes det næste Møde i Bjolderup Kirkeforstanderskab, denne Gang sammen med Repræsentanterne. Protokollen fortæller, at der stadig ikke var indsendt noget skriftligt Andragende. Derimod omtaltes en Skrivelse fra Kirkevisitatoriet af 27. Januar 1874, som desværre ikke forefindes mere. Blandt Akterne denne Sag vedrørende, som forefindes i Landsarkivet, er det ældste Udkastet til et Brev fra Kirkevisitatoriet til Konsistoriet, dateret den 13. Juli 1874.

Ved Mødet i Bjolderup den 6. Februar 1874 var ifølge Protokollen alle 4 Kirkeældste og samtlige 12 Menighedsrepræsentanter nærværende. Som eneste Punkt til Forhandling paa Mødet var opført Tavlesagen.

Formanden oplæste den foreliggende Skrivelse fra Kirkevisitatoriet og den kejserlige Kundgørelse af 2. Septbr. 1873, og da de 4 Kirkeældste og de 11 Repræsentanter erklærede sig imod Anbringelsen af Tavlen for H. P. Paulsens Søn, udtalte Formanden, at han ikke kunde deltage i Forhandlingerne, hvorefter Kirkeældste Jens Petersen fra Vollerup overtog Formandsposten og ledede Forhandlingerne.

Den ene af Repræsentanterne stemte imod de andre, han er ikke navngivet i Forhandlingsprotokollen, men da den ene bevislig var tysksindet og desuden i Familie med H. P. Paulsen i Smedager, kan man nok slutte sig til, hvem det har været. Forresten er senere Afgørelser vedtaget udtrykkelig enstemmigt, og

kun én Gang omtales det, at Bestemmelsen toges af Flertallet, saa han har maaske staaet lidt vaklende.

De vedtog altsaa her at nægte Tilladelsen til Anbringelsen af Mindetavlerne.

- 1) Fordi det var deres Overbevisning, at de efter Menighedsloven af 16. August 1869, stadfæstet af Hans Majestæt Kejseren, havde Ret til at bestyre Kirkens Anliggender indenfor Lovens Grænser. Men i en Kundgørelse af 8. September 1873 forelaa der efter deres Overbevisning ikke nogen Lov eller Befaling fra Hans Majestæt Kejseren, men kun et Ønske, og det endogsaa kun, hvor Menigheden tillige ønskede det.
- 2) Det var Hans Majestæt Kejsereis Ønske, at alle de Faldne fra 1848, 1849, 1850, 1864, 1866, 1870 og 1871 skal optages paa Mindetavlen, men her var dette umuligt og urimeligt, da de i de første Krige Faldne ikke kæmpede for den samme Konge og det samme Land, som de i den sidste Krig Faldne.
- 3) Menigheden i sin Helhed var imod saadanne Mindetavler i Kirken, og det var her imod al Skik og Brug, saa at selv den Mindetavle, der var ophængt i Kirken for Præsterne, for flere Aar siden er bragt ud af Kirken.
- 4) Den paatænkte Mindetavle vilde forstyrre Freden og Menighedslivet iblandt dem og stadig være til Forargelse for den store Part af Menigheden.
- 5) Gaardmand H. P. Paulsens Søn fra Smedager var ingenlunde den eneste, der faldt i den sidste Krig her fra Menigheden, om end han var den rigeste; men foran Metz døde Skræddermester og Husejer Jens Andersen Jensen fra Raved, den 18. Oktober 1870, og hans Hustru og Barn levede endnu i deres Midte. Den 18. Januar 1870 faldt foran Belfort Ungkarl Andreas Andresen fra Bolderslev, der var mere kendt og mere agtet end nogen anden, og hans Brødre og Familie levede endnu i Menigheden. Hvis vi derfor overhovedet kunde tillade nogen Mindestens Indsættelse i Kirken, hvorfor skulde da disse to Krigeres Navne ikke paa Mindestenen. De var ligesaa fuldt hjemmehørende her som Paulsens Søn og visseligen ogsaa ligesaa afholdte og ligesaa tapre. Men deres Familie vilde ikke saare Menigheden ved at ønske det, endsiige forlange det, og vilde ikke bagefter føre Krig imod den Menighed, til hvilken deres Kære hørte, og hvor deres Minde er agtet, men de vilde nu i Virkeligheden lade dem »Hvile i Fred«.

Protokollen fortsætter:

»Da det, saaledes som Sagen er bragt frem iblandt os, i et hvert Tilfælde efter vor Overbevisning er imod Hans Majestæts Kejsereis Ønske, da det strider imod det af os afkrævede og aflagte Løfte, thi det vilde være til stor Skade for Menigheden, da Menighedsrepræsen-

tanterne alle med Undtagelse af én er enige med os, og da vi mener saavel at have Ret, som vi ogsaa anser det for vor Pligt,

nægter vi herved at anvise Plads i Kirken for en Mindesten for H. P. Paulsens Søn fra Smedager, og tillader vi heller ikke, at den indsættes af andre, derimod vil vi villig indrømme, at den opsættes paa Kirkegaarden paa Faderens Familiebegravelse, hvor den efter sin Indskrift og Sognets Skik og Brug hører hjemme.

Til Slutning spurgte de Kirkeældste Menighedsrepræsentanterne, om de var enige med dem i at føre Sagen for Domstolene, om saa skulde være, og de 11 Repræsentanter erklærede sig derfor. Derefter blev det besluttet, at indsende en Afskrift af Forhandlingsprotokollen til det høje Kgl. Kirkevisitatorium som Svar paa dettes Skrivelse, hvorimod man ikke fandt sig beføjet til at svare Gendarm Henningesen, da han ikke havde henvendt sig til Kirkeforstanderskabet, siden han modtog det første Svar, og i det hele taget ingensinde henvendt sig til dette i nogen af Menighedens Navn.

Ved Mødets Slutning blev Protokollen oplæst og vedtaget.

Jørgen Jørgensen, Jens Petersen,
John. Fr. Andresen, Mathias Th. Knudsen.

Kirkeældste.

Forhandlingens rigtige Overførelse i Forhandlingsprotokollen bevidnet.

Michaelsen p. 1.«

Som det ses, har Kirkeforstanderskabet og Repræsentanterne altsaa været klar over, at de havde Ret i deres Holdning, og at Lovens Bogstav og Aand helt var paa deres Side. Den eneste Maade til Anbringelsen af den ominøse Tavle kunde ad lovlig Vej nu kun opnaas ved at styrte Kirkeforstanderskabet og Repræsentanterne for paa den Maade at skaffe sig Flertal for sit Ønskes Opnaaelse. Det har de to Ophavsmænd til hele Sagen selvfølgelig ikke formaaet, og saa maatte man prøve paa at naa Maalet ad Omveje. De har nu øjensynlig set sig om efter Hjælpetropper og ogsaa fundet nogle, som kunde slutte sig til dem. Da Simon Johannsen fra Vollerup senere hen fremtræder som Fører for Tavlesagen, kan man vel nok gaa ud fra, at man først har henvendt sig til ham og faaet ham med i Kompagniskabet, men foreløbig nævnes endnu ingen Navne, og desværre forefindes den i det følgende Møde af 13. Maj omtalte skriftlige Henvendelse »fra enkelte Indvaanere her af Menigheden« til Kirkevisitatoriet ikke mere, saa man har stadig intet Holde-

punkt for, hvem og hvor mange, der har ønsket at faa Tavlen ophængt i Kirken.

Mødet den 13. Maj 1874 i Bjolderup Præstegaard overværedes kun af Kirkeforstanderskabet. Formanden oplæste en Skrivelse, som Kirkevisitatoriet havde tilsendt Kirkeforstanderskabet fra enkelte Indvaanere i Bjolderup om en Mindetavles Indsættelse i Bjolderup Kirke.

Formanden forespurgte, om de Kirkeældste ikke kunde tillade, at den indsattes i Kirken, hvortil de svarede, at det kunde de ikke, da det overalt vilde vække Anstød og Forargelse. Dernæst forespurgte Formanden, om de ikke kunde tillade det, hvis alle de tre Faldnes Navne sattes paa Stenen, og denne da sattes ind i Kirken. Dertil svarede de, at dette Spørgsmaal ikke forelaa, men at de iøvrigt ogsaa derpaa vilde svare benægtende. Da Formanden herefter ikke vidste nogen Udvej til Udjævning af Sagen, blev de Kirkeældste enige om at afgive følgende Erklæring:

»Som Gensvar paa den os af enkelte Indvaanere i Bjolderup Sogn underskrevne tilsendte Skrivelse af 28. April d. A., der aldeles ikke indeholder noget nyt, har vi ikke nogen anden Erklæring at afgive, end hvad vi tidligere i Forening med Menighedsrepræsentanterne i Beslutningen af 6. Februar d. A. har svaret, og vi tillader os derfor at henvise dertil. Skulde det høje Kgl. Kirkevisitatorium iøvrigt ønske, at vi skal bevise, at Grundene i den indgivne Skrivelse er løse og usande, saa er vi villige dertil.

Vi maa derfor ifølge vort Løfte og Haandslag ifølge den Lov, der er givet os at følge, og den Menighed, som vi repræsenterer, afgive den tidligere Erklæring, at vi aldrig kan give vort Minde til, at den omtalte Sten indsættes i Kirken, men derimod, som alt sagt, tillader vi gerne, at den hensættes paa Faderens Familiegravelse paa Kirkegaarden, paa hvilken alle Mindesmærker for afdøde her efter Sognets Skik og Brug oprejses.«

Den 17. Maj 1874 afholdt Kirkeforstanderskabet i Bjolderup Præstegaard et nyt Møde. Her nævnes for første Gang Simon Johannsen fra Vollerup, idet man paa dette Møde skulde tage Stilling til en Skrivelse fra ham tilligemed en Skrivelse fra Kirkevisitatoriet. Simon Johannsens Skrivelse er altsaa gaaet gennem Kirkevisitatoriet til Kirkeforstanderskabet. Den forefindes desværre ikke mere. Da der foreligger en senere Skri-

velse fra S. Johannsen, vil man af dennes Stil, som følger senere, kunne forstaa, at man her er gaaet Glip af et sikkert interessant Brev. Kirkevisitatoriets Skrivelse gik ifølge Forhandlingsprotokollen ud paa, at Kirkeforstanderskabet enten inden en Frist af 14 Dage skulde indgive Recurs til en højere Autoritet eller ogsaa maatte finde sig i den af Kirkevisitatoriet afsagte Dom. Imidlertid havde en stor Del af Menigheden sat sig i Bevægelse, idet man havde underskrevet en Erklæring om, at man sluttede sig til Kirkeforstanderskabets Fremgangsmaade. Denne Erklæring fremlagde de Kirkeældste nu, og da man »ikke kendte nogen Autoritet, til hvilken de skulde henvende sig«, blev man enige om at indsende følgende Erklæring til Kirkevisitatoriet:

»Da vi undertegnede Kirkeældste er af den Overbevisning, at vi ifølge Menighedsloven har Ret til paa Menighedens Vegne at raade over Kirken, og da det efter medfølgende Erklæring fra den store Part af Menigheden er klart, at det ikke er fra landsfjentlige Menighedsmedlemmer, der er Sagen imod, men saa at sige hele Menigheden er imod, at en saadan Sten indsættes i Kirken, saa er vi nødsaget til at fastholde vor Nægtelse, og idet vi ikke kender nogen Autoritet, til hvilken vi skal henvende os, da Kirkens Selvstyrelse med Hensyn til Bygningerne er anerkendt ved Lov, saa tillader vi os at indsende vedlagte Erklæring fra omtrent hele Menigheden til det høje Kgl. Kirkevisitatorium, og idet vi haaber, at højstamme deraf vil faa en anden Anskuelse af Sagen og indse, at det ikke fra vor Side er nogen personlig Sag, men omtrent hele Menighedens Sag, vedføjer vi den Bøn, da en saadan Stens Indsættelse hverken er til Menighedens Opbyggelse eller Guds Ære, at det høje Kgl. Kirkevisitatorium da vil billige og godkende vor Udtalelse.«

Som det ses ovenfor, har Kirkeforstanderskabet altsaa ikke vidst, til hvilken Myndighed det skulde henvende sig. Kirkevisitatoriet har da i en Skrivelse af 20. Juni, som desværre heller ikke forefindes, givet Kirkeforstanderskabet de nødvendige Oplysninger. Denne Skrivelse har givet Anledning til et Møde den 29. Juli 1874 i Bjolderup Præstegaard. Skrivelsen blev oplæst og angaaende den deri fremsatte Ordre til enten at finde sig i Mindetavlernes Indsættelse eller ogsaa inden 14 Dage at indgive Recurs til Konsistoriet i Kiel, vedtog man følgende Erklæring:

»Da, som vi før har udtalt, det er vor fulde Overbevisning, at Kirkemenigheden gennem sin egen Repræsentation har Lov til selv at bestyre sine Sager (cfr. Menighedslov af 16. August 1869 § 1.), og da her ikke foreligger nogen Lov, der paabyder en saadan Stens Indsættelse i alle Kirker, saa kan vi undertegnede Kirkeældste og Bjolderups Menighedsrepræsentation ikke finde os foranlediget til i en Sag, der blot efter vor Overbevisning er en Menighedssag, hvor den almindelige Stemmeret gælder, at henvende os til nogen højere Autoritet.

Som det høje Kgl. Kirkevisitatorium ved, saa har den tit omtalte Sag kun faaet 1 Stemme af 16 i Repræsentationen og heller ikke flere i Menigheden, og da det nu ogsaa efter Menighedens Erklæring vil være det høje Kgl. Kirkevisitatorium bekendt, at Sagen ikke er nogen politisk Sag, ligesom ogsaa alle, hvis Sønner er Soldater eller trukne til Soldater, er imod en saadan Stens Indsættelse i Kirken af de tidligere anførte Grunde, saa holder vi paa vor og Menighedens Ret og den almindelige Stemmeret ogsaa i denne Sag, indtil der vises os en Lov, der berøver os og Menigheden denne Ret, eller en Lov, der paabyder en saadan Stens Indsættelse i alle Kirker, hvor det i Forvejen ikke er Skik og Brug, og ikke i Bjolderup Kirke alene.

Er det høje Kgl. Kirkevisitatorium af en anden Mening og ikke tilfreds med det Resultat, som Repræsentationens og Menighedens Afstemning har frembragt, endog vi ikke kan skønne, hvorfor en saa forsvindende Minoritet skulde være raadende i en Menighedssag, saa har vi intet imod, at Højstsamme klager over os og indanker Sagen videre, men vi maa fastholde vor Nægtelse, saa længe det er vor Overbevisning, at vi staar paa Lovens Grund, og saa længe som vi er bunden ved det os afkrævede og højtideligt aflagte Løfte, da vi i denne Sag ikke kan anerkende det høje Kgl. Kirkevisitatorium som nogen lovgivende Magt.«

Imidlertid var de 14 Dages Frist ved at udløbe, og man traadte nu sammen til et nyt Møde den 10. Juni 1874.

Formanden spurgte paa dette Møde, hvilket Resultat man var kommen til med Hensyn til den Frist, Kirkevisitatoriet havde stillet. De Kirkeældste afgav derpaa den Erklæring, at de efter en gentagen moden Overvejelse maatte fastholde deres Overbevisning, at Kirkeforstanderskabet ifølge Menighedslovens § 1 var beføjet til indenfor Lovens Grænser at varetage Kirkens Anliggender, og da Hans Majestæt Kejseren havde lagt denne Myndighed i deres Embede, saa saa de sig ikke foranledigede til at indgive nogen Recurs, men at fastholde deres tidligere Beslutning hverken at lade Stenen indsætte og heller ikke at tillade, at den indsættes af andre.

Her skete altsaa nu den første Fejl. Kirkeforstanderskabet forsømte at gaa Besvæningsvejen — eller som man her kaldte den, Recurs-Vejen — og derved lykkedes det den snilde Provst Gøttig at overrumple Kirkeforstanderskabet. Men Præsten synes nu at have stillet sig absolut neutral, han maa have set, at den Vej, som Loven paabød, og til hvilken Kirkevisitatoriet havde henvist dem, var den eneste, der nu kunde føre dem ud af et Uføre, som oprindelig et Par tilflyttede tyske Embedsmænd havde været Aarsag til. Iøvrigt er det nu ganske interessant at lægge Mærke til, at fra nu af træder disse to helt tilbage i den mørke Ubemærkethed, fra nu af er det Simon Johannsen, der staar som Fører, og med hans Indflydelse lykkes det øjensynligt at faa flere til at slutte sig til Kravet. Der omtales i en nu følgende Beretning fra Kirkevisitatoriet til Konsistoriet en Begæring om Anbringelsen af Tavlen, som er undertegnet af 30 Menighedsmedlemmer, deraf 22 Gaardejere. Da de 22 Gaardejere er fremhævet, tør man vel gaa ud fra, at de 8 er tilfældige Tjenestefolk, som ikke har kunnet modstaa deres Husbonds Paavirkning. Og naar man betænker, at Sognet paa den Tid har haft en ca. 1500 til 1600 Indbyggere, er Antallet af de 30 jo ikke sæligt imponerende. Og man kan være vis paa, at flere har ikke kunnet skaffes:

Sagen fremlægges for Konsistoriet.

Den 13. Juli 1874 har Kirkevisitatoriet indsendt en øjensynlig første Beretning om Tavlesagen til Konsistoriet. Efter Fremstillingen af Sagen siges heri, at da Kirkeforstanderskabet blandt andet havde begrundet sin Nægtelse med, at Paulsens Søn ikke var den eneste fra Sognet, som var falden i den franske Krig og havde navngivet to flere, havde Kirkevisitatoriet anbefalet Petenterne at tage disse to med paa Tavlen eller at rejse tre ligelydende Tavler for de Faldne. Men ogsaa dette Forslag, som Kirkevisitatoriet havde stillet, nægtede Kirkeforstanderskabet at gaa ind paa. Petenterne havde saa indlagt Recurs hos Kirkevisitatoriet, undertegnet af »30 Medlemmer

fra Sognet, deriblandt 22 Gaardejere«. — Dokumentet med de 30 Underskrifter forefindes desværre heller ikke mere. — Kirkeforstanderskabet havde imidlertid stadig fastholdt sin Nægtelse, og samtidig havde det indsendt en Erklæring, undertegnet af en stor Del af Sognets Beboere, som stillede sig helt paa Kirkeforstanderskabets Side. Kirkevisitatoriet havde ophævet Kirkeforstanderskabets Forbud og givet Petenterne Tilladelse til Anbringelsen af Tavlerne, efter at Kirkeforstanderskabet havde forsømt at indsende Recurs til Konsistoriet. Pladsen anvistes paa Væggen lige over for Indgangen.

Kirkevisitatoriet slaar allerede i denne Indberetning paa den Mulighed, om ikke en Opløsning af Kirkeforstanderskabet vilde være anbragt, men bemærker rigtignok samtidigt, at en saadan Fremgangsmaade næppe vilde skaffe et mere medgørligt Kirkeforstanderskab. Der følger saa en Sætning, som man ikke kan tyde helt nøje, men af Ordene, som det har været muligt at tyde, forstaar man, at Kirkevisitatoriet foreslaar at lade Tavlerne anbringe med Magt i Kirken og saa lade Retten træffe en Afgørelse senere. Kirkevisitatoriet har altsaa den Gang allerede regnet med, at Retten vilde støtte Magthaverne i Kampen mod det svagere Kirkeforstanderskab. — For Præstens Vedkommende androg Kirkevisitatoriet paa, at der maatte tildeles ham en alvorlig Revselse — eine ernste Rüge —, da han skal have udtalt sig om, at han stod paa Kirkeforstanderskabets Side, men nu øjensynligt søger at holde sig passiv.

Tavlerne indsættes i Kirken og fjernes igen.

I Akterne i Landsarkivet i Aabenraa forefandtes et Dokument, som er betitlet »Aktum 26. Oktbr. 1874 fra Aabenraa Provsti«. Dette Dokument fortæller følgende:

Stenhugger Gebhardt mødte frem med følgende Melding: Han var Dags Morgen kørt til Bjolderup med en Mursvend for at indsætte de for Kirken bestemte Mindetavler. Efter at Pastor Michaelsen havde aabnet Kirken for ham paa hans Anmeldelse hos Præsten, og efter at de havde aflæst deres Vogn, kom Degn Tøgesen og overrakte Geb-

hardt vedføjede Brev fra de 4 Kirkeældste, dateret 17. 10. 1874, i hvilket man forbød ham Indmuringen af Tavlerne i Kirken. Præsten havde fjernet sig, hvorimod der havde samlet sig en Del tysksindede Sogne-medlemmer ved Kirken. Medens man gik tilbage til Kroen for at forhandle om Sagen, kom de to Kirkeældste M. Th. Knudsen og Jørgen Jørgensen, som mundtlig gentog det allerede skriftlig afgivne Forbud og afkrævede Gebhardt Kirkenøglen, Gebhardt veg for Overmagten, idet han dog henviste til den Fare, som de løb, samt paa de Omkostninger, som vilde fremkomme. Han tilbageleverede Nøglen, lod det tilkørte Materiale og Haandværkstøj føre i Sikkerhed hos Baneforvalteren i Bolderslev og kørte tilbage til Aabenraa. Idet han først henviser til Datoen af 17. ds., beder Gebhardt om Hjælp mod de Kirkeældste samt om Erstatning af Omkostningerne.

Dokumentet er undertegnet af Gøttig.

Det oven omtalte Brev fra de Kirkeældste til Gebhardt har følgende Ordlyd:

»Da det er kommet til vor Kundskab, at De skulde være antaget til at indsætte en eller flere Mindetavler i Bjolderup Kirke, gør vi undertegnede Kirkeældste for Bjolderup Menighed Dem herved opmærksom paa, at vi hermed forbyder Dem at foretage noget som helst Arbejde i nævnte Kirke uden vor Tilladelse ifølge den Myndighed, som Menighedslovens § 2 hjemler os.«

Ifølge Landraadens Indberetning til Regeringen i Slesvig af 22. 12. udviklede Sagen sig da saaledes:

Gebhardt vendte altsaa hjem med uforrettet Sag og bad om Hjælp hos Kirkevisitatoriet mod de oprørske Bønder. Kirkevisitatoriet — bestaaende af Landraaden og Provsten — anmodede Landraaden om Beskyttelse for Haandværkerne under deres Arbejde med Indmuringen af Tavlerne mod Bøndernes Indgriben. Landraaden beordrer en Gendarm til at følge med en Murer hen til Bjolderup Kirke, og denne staar nu Vagt her i Dagen fra den 17. til den 19. December, saa Indmuringen af Tavlerne kan ske uforstyrret. Den 19. December henimod Aften er Arbejdet fuldført, og Mureren samt Gendarmen forsvinder fra Skuepladsen.

Samme Eftermiddag afholder Kirkeforstanderskabet Møde i Præstegaarden og bestemmer, at de indmurede Tavler straks skal fjernes, da de efter dettes Overbevisning er indmurede med Urette.

Den paagældende Forhandlingsprotokol har følgende Ordlyd:

»Sket i Bjolderup den 19. Decbr. 1874.

Efter at de Kirkeældste havde forlangt et Møde afholdt i Dag Kl. 1, mødte de alle. De foreslog til Afgørelse, at den Mindesten, som Simon Johannsen fra Vollerup m. fl. havde ladet indsætte i Kirken, skulde udtages og Sag anlægges imod ham. Ved Afstemningen stemte alle de Kirkeældste derfor, Formanden afholdt sig fra at stemme. Dernæst foreslog de, at der udstilledes en lovformelig skriftlig Erklæring, hvorefter de Kirkeældste Jens Petersen og Jørgen Jørgensen bemyndigedes til at antage en Sagfører for at føre Sagen igennem, og at derimod de to andre Kirkeældste bemyndigedes til at lade Stenen udtage, ogsaa denne Sag vedtoges af alle de Kirkeældste, medens Formanden afholdt sig fra at stemme.

Kirkevisitatoriet sparer ikke paa Krudtet ved Indberetningen til Konsistoriet om denne Skændselsdaad. Efter vor Anskuelse, hedder det, kan det ikke være tvivlsomt, at denne Handling falder ind under Straffelovens § 304. Denne de Kirkeældstes Handling er afskyelig (entsetzlich) og lovstridig og foretaget bevidst mod deres foresatte Myndigheds lovlige Anordning.

Men iøvrigt forbeholder Kirkevisitatoriet sig med Hensyn til de kirkelige Myndigheders Fremfærd mod de Kirkeældste en senere Indberetning, som vil blive indsendt, naar der er indhentet en nærmere Forklaring fra Pastor Michaelsen, og efter at de Kirkeældste er afhørte, hvilket er fastsat til førstkommende Lørdag.

Tavlernes Nedtagelse har sat mange Penne i Bevægelse, men ingen har dog flydt med mere Galde end Gaardejer Simon Johannsens fra Vollerup, da han 21. December sendte Kirkevisitatoriet en Meddelelse om det skete. Brevet lyder i Oversættelse:

»Herved undlader jeg ikke at lade det kgl. Kirkevisitatorium i Aabenraa tilkomme en ubehagelig Meddelelse (ja, maaske ved De det allerede), at de Kirkeældste om Aftenen eller Natten, endnu samme Aften, som Tavlerne var indmuret, har ladet dem nedtage igen. En af de Kirkeældste, nemlig Johan Fr. Andresen, kom i Gaar Eftermiddags hen til mig og meldte, at de Kirkeældste havde taget Mindetavlerne ned, og at de var stillet hen i Taarnet i Kirken, men frem-

kom samtidig med den naive Bemærkning, at der vilde man ikke have Tavlerne staaende længe, vi maatte sørge for, at de kom ud af Kirken. Men det gør vi da sandelig ikke. De har sidst haft Tavlerne i Hænde, saa lader vi Kirkeforstanderskabet ganske roligt sætte Tavlerne, hvor de vil. Ja, Sagen har nu efter min Formening naaet Højdepunktet, over hvilken en Afgørelse ikke kan ubehlives længe. Nu maa det snart vise sig, hvem der har Magten (wer die Gewalt hat), enten den høje Øvrighed eller de Kirkeældste. Imidlertid overlader vi Sagen i Deres Hænder, men vi beder tillige, at de vil gribe Sagen an med Alvor og saa snart som muligt for at redde deres og vor Ære. Samtidig beder vi om behagelig Efterretning, paa hvilket Stadium Sagen befinder sig.

Høfligst og Ærbødigst
S. Johannsen.

Det, der er det mest paafaldende i denne Skrivelse, er Simon Johannsens ejendommelige Indstilling over for den Sag, det her drejer sig om. Han dokumenterer her, at for ham gælder det ikke om at sætte et Minde for et Par Soldater, der er faldet i Frankrig, men for ham er det en tysk Sport. Det synes for Resten ufatteligt, at de Paarørende til de to senere medtagne ikke har nedlagt en bestemt Indsigelse mod Tyskernes »Trang til at hædre« deres Kæres Minde ved at paatvinge Menigheden en Mindetavle, der forkyndte, at de var faldne for »Konge og Fædreland«, hvilket for Andresens Vedkommende i alt Fald var en bevidst Usandhed, formodentlig ogsaa for Skræddermester Jens Jensens, efter de Kirkeældstes Udtalelse om dem begge to.

Akterne udviser ikke noget Svar paa denne meget paatrængende og strenge Forespørgsel. Man har altsaa maaske lagt Skrivelsen ubesvaret til Akterne og derved overgivet til Efterverdenen et af de bedste Beviser for hele Sagens Hulhed og Forløjethed. Da der ikke forefindes flere Breve fra S. Johannsen i Akterne, kunde det jo ogsaa tyde paa, at selv Gøttig ikke har ønsket at korrespondere med den Mand, som man dog har kunnet bruge til at fremme sine Maal.

Den 5. Januar 1875 har Kirkevisitatoriet saa samlet mere Materiale til en ny Indberetning til Konsistoriet. Ved Siden af det forfærdelige, som de fire Kirkeældste altsaa havde udøvet ved Fjernelsen af Tavlerne, understreges stærkt i den nye Indberetning, at Kirkeforstanderskabet havde forsømt at indsende

Recurs til Konsistoriet, til Trods for »at vi baade mundtligt og skriftligt har henvist Kirkeforstanderskabet til denne eneste tilladte Vej«. De afhørte Kirkeældste paaberaabte sig for deres Fremgangsmaade Menighedslovens § 1, idet de mente, at de efter denne har uindskrænket Raadighed i Forvaltningen af Sogneanliggender, og betragtede deres Beslutning som uigenkaldelig og som uophævelig af nogen Myndighed, skønt Kirkevisitatoriet i Anledning af en Kirkevisitation havde foreholdt dem det meningsløse (Unsinnige) i deres Paastand.

»Det vil altsaa være paatrængende nødvendigt, for at sætte en Grænse for slige Overgreb, at statuere et alvorligt Eksempel, og vi andrager derfor paa, at Kirkeforstanderskabet i Henhold til §§ 29 og 21 i Menighedsloven opløses for grov Pligtstridighed og desuden paa Frakendelsen af den aktive og passive Valgret.«

»Hvad angaar Formanden, Herr Pastor Michaelsens Adfærd, saa synes hans Afholdelse fra at stemme samt den Omstændighed, at han ikke opfyldte den Forpligtelse, som paahviler ham efter § 34, ligeledes at maatte dadles, og vi henstiller, at der i den Anledning paa en eller anden Maade (irgend wie) maa gaaes disciplinært frem imod ham.

Endelig tillader vi os endnu at andrage paa, at der maa paalægges Kirkeforstanderskabet at anbringe Mindetavlerne, som de midlertidig har taget i Forvaring, paa det Sted, hvorfra de er fjernede, og paa samme Maade, og at overlade til samme at inddrage Omkostningerne, som fremkommer herved, igen fra de Skyldige.«

Om Nedtagelsen af Tavlerne havde »Dannevirke« den 31. 12. 1874 følgende Artikel:

»I længere Tid har nogle Tysksindede i Bjolderup Sogn gjort sig Ulejlighed for at faa en Mindetavle over en i 1870 falden Soldat der fra Sognet anbragt i Sognets Kirke, men Sagen strandede paa Kirkeforstanderskabets Modstand, som ikke ønskede Politik bragt ind i Kirken og dernæst gjorde opmærksom paa, at der var falden tre Soldater fra Sognet i 1870, om den ene end var en rig Mands Søn, saa laa der ingen Grund heri til at trække ham frem paa de andres Bekostning. Kirkeforstanderskabet fik den ene Befaling efter den anden fra Kirkevisitatoriet, men hint holdt paa sin lovlige Ret til at tage Bestemmelse om Kirkens Udstyrelse og nægtede bestemt Tavlens Indsættelse. En skønne Dag i næstforrige Uge mødte imidlertid en Stenhugger fra Aabenraa, i Ledtog med en Gendarm, og efter at have tiltrodset sig Nøglen hos Degnen, gav han sig uden Kirkeforstanderskabets Vidende og Vilje, stadig beskyttet af Gendarmen, til at indmure tre Mindetavler i Kirken. Saa megen Imødekommen skulde der altsaa dog vises, at man nu havde faaet alle tre Faldne med. Men Kirkeforstanderskabet

har saa lidt paaskønnet denne Imødekommen, at det straks Lørdag Aften den 19. Decbr. nedtog alle Tavlerne og derefter har anlagt Sag imod Stenhuggeren for Krænkelse af Sognets uforstyrrede Besiddelsesret til Kirkebygningen. Tyskerne er naturligvis rasende, og Autoriteterne synes ogsaa at være blevet fraperet over Kirkeforstanderskabets selvstændige Holdning. Dettes Medlemmer maatte i Mandags i Forhør hos Politimesteren, Herredsfoged Jensen, som nok skal have truet med Statsadvokaten. Heller ikke dette har gjort noget Indtryk paa Kirkeforstanderskabet i Bjolderup, der ved, at de har Lovens Aand og Bogstav paa sin Side, men det skal nu rigtignok prøves, om »Selvbestyrelsen« i Nordslesvig, naar den træder hindrende i Vejen for Udførelsen af politiske Planer, er andet end et dødt Bogstav, thi det har desværre altfor ofte vist sig at være Tilfældet.«

Regeringen i Slesvig griber ind.

Nu melder Regeringen i Slesvig sig og kræver Indberetning, idet den henviser til »Dannevirke«s forfalskede (entstellten) Referater, »som ogsaa har fundet Vej til større Aviser uden for Provinsen«, altsaa har begyndt at volde ubehagelig Opsigt. En ny Indberetning maa indsendes, og som Nervøsiteten stiger, sendes nye Momenter i Marken. I Indberetningen til Konsistoriet var det et Antal Menighedsmedlemmer, til Regeringen bliver det til a n s e t e Menighedsmedlemmer. Regeringen underrettes om, at Kirkevisitoriet straks har overdraget Undersøgelsen til Herredsfogden, og senere overgivet den til Statsadvokaten. Man har andraget hos Konsistoriet paa at opløse Kirkeforstanderskabet paa Grund af dets grove Pligtstridighed samt at fratage de Kirkeældste aktiv og passiv Valgret.

Saaledes ligger Sagen for Tiden. Desuden har Kirkeforstanderskabet, slutter Indberetningen, indbragt en Civilklage ved Amtsretten imod Stenhugger Gebhardt for Indgreb i Ejendomsretten. Der er af Retten ansat Termin til den 15. d. M.

Dagen efter fulgte en lignende Indberetning til Regeringspræsident Bitter i Slesvig fra Landraaden, ogsaa han fik at vide, at Kirkeforstanderskabet havde anlagt Sag mod Gebhardt.

Man har Indtryk af, at Efterretningen om Kirkeforstanderskabets Sag mod Gebhardt volder større Forfærdelse i Slesvig end selve »Udaaden med den voldelige Fjernelse af Tavlerne«,

som efterfølgende Skrivelse fra Regeringen til Kirkevisitatoriet i høj Grad bærer Vidnesbyrd om, den gengives her i Oversættelse:

»Af Deres behagelige Indberetning af 7. ds., indgaaet her den 13. ds., vedrørende Mindetavlerne i Bjolderup Kirke, ser vi, at Kirkeforstanderskabet har indgivet en Klage mod Stenhugger Gebhardt for Forstyrrelse af Ejendomsretten, og at Amtsretten har ansat Termin i denne Sag til den 15. cr.

Da det efter § 51 i Menighedsloven af 16. August 1869 til Processer, som Kirkeforstanderskabet vil føre, kræves, at dette ikke blot skal have Tilslutning fra Menighedsrepræsentanterne, men ogsaa den højere Tilladelse er nødvendig, naar det ikke blot er likvide Skyldfordringer, som skal indklages. Men da den højere Tilladelse, det vil sige Autorisation fra det kgl. Kirkevisitatorium, i den foreliggende Processag heller ikke er givet, det tør vi vel nok antage uden videre, saa burde efter vor Mening en Klage for Ejendomsforstyrrelse allerede af den Grund ikke være indledet af Kirkeforstanderskabet, da det manglede den nødvendige Proceslegitimation.

Skulde imod al Forventning denne Mangel og den Omstændighed, at Gebhardt ikke paa egne Vegne, men efter Bemyndigelse fra det kgl. Kirkevisitatorium og til Gennemførelse af en Anordning fra en gejstlig Myndighed har indsat Mindetavlerne i Væggen i Bjolderup Kirke, ikke medføre Tilbagevisningen af Sagen om Indgreb i Ejendomsretten, men tværtimod Gebhardt skulde blive dømt, saa beder vi det kgl. Kirkevisitatorium om g a a e n d e at ville indsende Dommen sammen med Klageskriftet i Afskrift til os, for at vi rettidig kan vedtage en Beslutning om eventuel Hævdelse af Kompetence-Konflikten.

Vi vilde i det hele have ønsket, at vi havde faaet Meddelelse om denne Ejendomsforstyrrelsesklage rettidig før den 15. cr. med Indsendelsen af Klageskriftet, for at vi endnu før denne Termin havde kunnet vedtage en Beslutning om Hævdelse af Kompetencekonflikten.

Hvis Kirkeforstanderskabet afvises med sin Klage, saa venter vi ogsaa herom deres Indberetning. Ikke mindre vil De sende os Meddelelse til sin Tid om den Beslutning, som det kgl. Konsistorium og Statsadvokaten tager i denne Sag.«

Regeringens Nervøsitet træder ubestridelig stærkt frem her, Kirkeforstanderskabet kan jo slet ikke anlægge nogen Sag uden det kgl. Kirkevisitatoriums Autorisation, og at denne ikke kan foreligge til en saadan Sag, det maa man vel nok anse for givet! Altsaa en alvorlig Næse til Kirkevisitatoriet, som her ikke havde været agtpaaagivende! Men nu er Skaden sket, og Regeringen ser allerede de mest truende Muligheder i Horisonten. Man holder det for muligt, at Gebhardt skulde blive dømt, skønt

han ikke havde foretaget Indmuringen paa eget Initiativ men efter Bemyndigelse af Kirkevisitatoriet for at udføre den gejstlige Myndigheds Anordning! Og saa er der endelig en Næse til Kirkevisitatoriet, fordi man ikke havde sendt Indberetningen saa betids, at Regeringen kunde have interveneret, før Terminen den 15. ds. var fastsat. Indberetningen var skrevet allerede den 7. men først indgaaet i Slesvig den 13. ds.!

Der er ingen Tvivl om, at hele Historien i dette Øjeblik er i den største Fare, den kan uventet tage en farlig Vending. Hvorfor ellers Nervøsiteten? Men Ængstelsen viser sig heldigvis for Myndighederne at have været ganske overflødig. Amtsretten var Situationen voksen. De Kirkeældste afvistes med deres Klage paa Grund af, at de savnede Kirkevisitatoriets Autorisation!

Konsistoriets Afgørelse.

Den 26. Januar 1875 afsendte Konsistoriet sit Svar paa Kirkevisitatoriets Skrivelser af 30. f. M. og 5. ds., der i det store og hele imødekommer Kirkevisitatoriets Andragende. De fire Kirkeældste afskediges for grov Pligtstridighed, og der anordnes nyt Valg af Kirkeældste. Valget skal finde Sted under Kirkevisitatoriets Ledelse; derimod har man ikke fundet tilstrækkeligt Grundlag til en disciplinær Undersøgelse mod Pastor Michaelsen. Der vedføjes et Brev til Præsten, som Kirkevisitatoriet skal sende videre. Endelig udbeder Konsistoriet sig, at Kirkevisitatoriet snarest vil indsende Indberetning om det foretagne ny Valg og om Fremgangsmaaden ved samme.

Konsistoriet meddeler Kirkevisitatoriet, at man har sendt Akterne til Statsadvokaten i Flensborg, for at der kan tages endelig Beslutning om strafferetslig Indskriden mod de hidtilværende Kirkeældste. Dog med Hensyn til yderligere Forholdsregler, som det kgl. Kirkevisitatorium har andraget om, for at faa Mindetavlerne indsat igen, vil Konsistoriet komme tilbage hertil, naar den indkrævede Indberetning om Nyvalget foreligger.

Allerede Dagen efter, den 27. Januar, sendtes Konsistoriets Afgørelse videre til Kirkeforstanderskabet i Bjolderup. Man har vel nok været noget mellemfornøjet med at maatte meddele de Kirkeældste, at deres Valgret og Valgbarhed, hvis Fratagelse Kirkevisitoriet havde andraget paa, kun skulde fratages dem for det tilstundende Valg, samt at den krævede disciplinære Under-søgelse mod Præsten heller ikke toges til Følge. Men Brevet til Pastor Michaelsen fra Konsistoriet har dog formodentlig været af en saadan Beskaffenhed, at det har præget hans senere Indstilling overfor Sagen, der for Fremtiden undergik en kendelig Forandring. Iøvrigt skal denne Skrivelse fra Kirkevisitoriet her gengives i sin Helhed i Oversættelse:

»Det Kgl. evg. Luth. Konsistorium har besluttet, efter at det af vor Indberetning af 5. ds. har set, at Mindetavlerne, som var indsat med det Kgl. Kirkevisitoriums Tilladelse og paa dettes Anordning for de Medlemmer fra Bjolderup Sogn, som var blevet i Krigen, men samme Dag med Vold var bleven fjernet fra Kirkens Væg, hvor de var indsat, paa Foranledning af Kirkeforstanderskabet dersteds, idet de har udført en Beslutning, som Kirkeforstanderskabet har vedtaget den 19. Decbr. f. A. under Formandens Afholdelse fra at stemme, men ellers enstemmig,

- 1) at ophæve Bjolderup Sogns Kirkeforstanderskab i Henhold til kirkelig Menighedslov af 16. August 1869 § 29 paa Grund af grov Pligtstridighed, udvist ved at tage den ovenomtalte Beslutning og straks efter at udføre den. Endvidere skal de valgte Medlemmer i det opløste Kirkeforstanderskab fratages den kirkelige Valgret og samtidig hermed Valgbarhed ved det forestaaende Nyvalg.

Idet vi meddeler ovenstaaende efter Bemyndigelse fra det Kgl. evgl. Luth. Konsistorium til Kirkeforstanderskabet samt dets valgte Medlemmer, underretter vi samtidig sidstnævnte om, at de i Henhold til de foreliggende Forhold maa afholde sig fra enhver Funktion som Kirkeældste, som dem ikke mere vedkommende.

Med Ledelsen af Valget af det nye Kirkeforstanderskab har det Kgl. evg. Luth. Konsistorium bemyndiget undertegnede Kirkevisitorium.

- 2) Til Herr Pastor Michaelsen, Velærværdighed, i Bjolderup. Deres Velærværdighed oversender vi i Bilagene
 - 1) En Skrivelse (Eröffnungsschreiben) fra det Kgl. evg. Luth. Konsistorium til Dem selv.
 - 2) En Skrivelse til Kirkeforstanderskabet med Opfordring til straks at gøre dette bekendt med Indholdet,
 - 3) En Bekendtgørelse, som skal oplæses fra Prædikestolen førstkommande Søndag.

Samtidig beder vi Deres Velærværdighed om at sammenkalde Menighedsrepræsentanterne til Torsdag den 4. Febr. Eftermiddag Kl. 3 paa Præstegaarden for at foretage Valg af 4 Kirkeældste.

3) Bekendtgørelse for Bjolderup Menighed:

Efter at det var kommet til det Kgl. evg. Luth. Konsistoriums Kundskab, at den med Kirkevisitatoriets Samtykke indsatte Mindetavle for de i Krigen døde Medlemmer af Bjolderup Menighed, af de Kirkeældste i Udførelse af en Beslutning, som Bjolderup Kirkeforstanderskab har fattet den 19. f. M. med alle Stemmer med Undtagelse af Formandens, der afholdt sig fra at stemme, endnu samme Dag med Vold er nedtagne af Kirkens Væg, i hvilken de var indmurede, har Konsistoriet under 26. d. M. besluttet paa Grund af den med nævnte Beslutning og dens Udførelse udviste grove Pligtstridighed i Henhold til § 29 i Menighedsloven af 16. August 1869 at opløse Kirkeforstanderskabet samt at unddrage de valgte Medlemmer af det opløste Kirkeforstanderskab den kirkelige Valgret og samtidig Valgbarheden for det tilstundende Valg.

Idet vi bringer foranstaaende til Menighedens Kundskab, tilføjer vi, at vi af det høje Kgl. evg. Luth. Konsistorium er bemyndiget til at lede Valget af 4 Kirkeældste til Dannelselse af et nyt Kirkeforstanderskab, og at Udfaldet af Valget vil paa den foreskrevne Maade i sin Tid blive forkyndt for Menigheden.

Det Kgl. Kirkevisitatorium.

W. C. von Levetzau, Göttig.«

Dermed var altsaa de 4 Kirkeældste afsatte. At dette har vakt mere end almindelig Opsigt, er givet, og Avisudtalelser i denne Anledning belyser bedst Mentaliteten baade i den snævre Omegn og i fjernere Egne. »Dannevirke« skriver herom den 17. Febr. 1875: »Som allerede meddelt, har Konsistoriet i Kiel afsat de Kirkeældste i Bjolderup Sogn og ladet foranstalte nyt Valg, hvilket dog kun har haft til Følge, at Mænd, der deler samme Anskuelse om denne Sag, som de afsatte, er valgte. Dette er altsaa et afgørende Bevis for, at Menighedens store Flertal billiger den Holdning, som dens Kirkeældste har indtaget i denne Sag. Konsistoriet maa imidlertid have en anden Mening, siden det har fundet sig beføjet til at afsætte dem. I Loven af 16. Aug. 1869 om Menighedsordningen hedder det i §§ 21 og 29: »Konsistoriet er berettiget til at opløse Menighedsrepræsentationen (resp. Kirkeforstanderskabet) paa Grund af «vedvarende Forsømmelse af dens Pligter« eller »anden grov Pligtstridighed«. Hvori har da denne Forsømmelse eller Pligtstridighed bestaaet? Ifølge Lo-

vens § 46 skal Kirkeforstanderskabet have Tilsyn med Kirkens Bygninger, paase, at de er i god Stand, føre Kirkens Regnskab osv., men imod denne Paragraf har Kirkeforstanderskabet ikke gjort noget pligtstridigt. Som bekendt har de Kirkeældste modsat sig, at der indsættes tre Mindetavler i Kirken over tre Soldater, der døde eller faldt under den fransk-tyske Krig. Initiativet hertil er udgaaet fra ganske enkelte Individuer, og, efter hvad vi har erfaret, af Personer, der er indvandrede i Sognet. Den ene er ansat ved Jernbanen, den anden Gendarm, muligvis har en enkelt Person til haft med Sagen at gøre, men i ethvert Tilfælde har disse ikke nogensomhelst Berettigelse til at foretage en saadan Handling, der faar Udseende af, at det sker i hele Menighedens Navn. Kirkeforstanderskabet, eller rettere sagt de Kirkeældste, da Præsten vistnok har holdt sig neutral, har fjernet Tavlerne, efter at de omtalte havde ladet dem bringe ind i Kirken. Disse Personer har støttet sig til Kirkevisitatoriet og Konsistoriet i Kiel, og man ser nu, at disse Myndigheder har billiget de omtalte Tavlers Indsættelse, og Konsistoriet har endog anset det for en grov Pligtstridighed, at de Kirkeældste har modsat sig det. Konsistoriet kan dog ikke have fundet Hjemmel for denne Anskuelse i nogen af de Paragraffer, der angaar Kirkens eller Kirkebygningernes Vedligeholdelse, men det maa vistnok støtte sig til Lovens § 40, hvori det hedder: »Kirkeforstanderskabet har den Opgave paa en besindig Maade at anvende alle hensigtssvarende Midler ligesaavel at fremme den levende Kristendom i Menigheden, som efter Evne at forhindre alt, som kan virke fordærveligt paa Sæderne og Sjælene«. Vi har forgæves ved at gennemlæse Loven kunnet finde nogen anden Paragraf, som de Kirkeældste kan have fejlet imod, at det er denne Paragraf, det gælder, finder vi bestyrket ved at læse en Artikel i det i Aabenraa udkomne Blad »Schleswigsche Volkszeitung«. Denne Artikkal kaldes et Uddrag af Bjolderup Sogns Politiks Protokol og synes at hidrøre fra en gejstlig, muligvis fra en eller anden gejstlig Autoritet, thi den opfordrede de Kirkeældste til, at de skal huske Luthers Forklaring til det fjerde Bud, og minder om forskellige Skriftsteder om Underdanighed mod Øvrigheden.

Den Opfattelse synes her at gøres gældende, at det at modsætte sig et eller andet Ønske af Autoriteterne skal betragtes som noget, der er fordærveligt for »Sæderne og Sjælene«. Muligvis er denne Opfattelse gjort gældende af de forskellige Autoriteter, af hvem de Kirkeældste er tagen i Forhør, af Herredsfogden, Landraaden, Provsten og Amtsretten. Der er jo imidlertid stor Forskel paa at undlade at imødekomme et udtalt Ønske og at foretage noget, der strider imod en Lovbestemmelse. Hvis Autoriteterne anser det for »fordærveligt for Sjælene«, at de Kirkeældste og Menigheden undlader at imødekomme deres Ønske, men disse anser det for noget sundt for Sjælene at undlade det, saa aabenbarer det den dybe Kløft, der er mellem Befolkningen og Autoriteterne, et Forhold, der vistnok er meget uheldigt, men som jo kun kan afhjælpes ved et Middel, som vi alle kender. Spørgsmaalet er altsaa, om de Kirkeældste var forpligtede til at efterkomme de den adskillige Gange baade af den ene og den anden Autoritet givne Befalinger om at tilstede Tavlernes Indsættelse. Man har sagt, at Statsadvokaten tidligere har vægret sig ved at sætte de Kirkeældste under Tiltale for, hvad de har gjort. Det nævnte Blad mener, at han nu dog vil gøre det. Saa meget er klart, at alene en Retskendelse kan afgøre, om de Kirkeældste virkelig har forset sig imod Loven. Deres Afskedigelse er ikke afgørende i saa Henseende. Sagen er under alle Omstændigheder af betydelig Interesse, da dens endelige Afgørelse vil vise, om Menighedslovens Bestemmelse om, at Menighedens Repræsentanter har Raadighed over Kirken, har noget at betyde eller ej. Naar »Flensburger Norddeutsche Zeitung« paastaar, at der gives en kejserlig Ordre til at ophænge Mindetavler i Kirkerne, da forholder det sig ikke saaledes. Kejseren har t i l l a d t, at Mindetavler i Lighed med dem, der ophængtes efter Krigens mod Napoleon I, ophænges, det er altsaa en Forvanskning af det virkelige Forhold fra »Flensburger Norddeutsche Zeitung«s Side.

Endnu i Gaar maatte Advokat Bekker underkastes Forhør »wegen Anstiftens zum Vergehen des § 304 des Strafgesetzbuches«. Om der kommer noget ud af denne Klapjagt, som ogsaa, om det nyvalgte Kirkeforstanderskabs Egenskaber svarer til de høje

Forventninger, vil Tiden vise. Imidlertid ved man saa meget, at de nyvalgte har traadt deres Børnesko og besidder en Vilje, som det vil holde svært at bøje.«

Nyvalg af 4 Kirkeældste.

Om Nyvalget af de 4 Kirkeældste fortæller Forhandlingsprotokollen følgende:

»Sket i Bjolderup den 4. Februar 1875.

Efter at Menighedsrepræsentanterne var sammenkaldte ifølge Reskript af 26. Januar 1875 fra det høje kgl. Luth. Konsistorium, og efter at det høje kgl. Kirkevisitatorium var mødt for at lede Valget af 4 nye Ældste, mødte alle Menighedsrepræsentanter med Undtagelse af Hans H. Hansen i Gaaskær, der er syg. Valget indlededes af Herr Landraaden med en Tale, hvori han paalagde Vælgerne at søge ved Valget at oprette den i Menigheden forstyrrede Fred og pleje de afdødes Minde, og af Herr Provsten ved Tale og Bøn, hvori der mindedes om det samme.

Derefter foretoges Stemmeafgivningen skriftlig, som gav efternævnte Gaardmænd Johs. Hansen, Wollerup, Martin Nissen, Wollerup, Niels Grevsen, Jollerup og Hans Lausen, Bollersleben hver 10 Stemmer, Calle Callesen, Gaaskjer 2 Stemmer, Georg Knudsen, Rawit, Hans Nissen, Wollerup, Jacob Nic. Jacobsen, Alsleben, Hans P. Paulsen, Smedager, P. Lorenzen, Bollersleben og Hans J. Hansen, Jollerup hver 1 Stemme. Hvorefter altsaa de 4 førstnævnte med hver 10 Stemmer erklæredes for valgte i de afsattes Sted.

W. C. von Levetzau.

Gøttig.

Michaelsen.

Protokolfører.«

(Ved denne Lejlighed havde Protokolføreren undtagelsesvis benyttet den tyske Skrivemaade for Byerne, formodentlig i Anledning af de høje Herrer, Landraadens og Provstens, Nær-værelse.)

»Flensborg Avis« har den 17. Februar 1875 skrevet om Valget i Bjolderup:

»I Bjolderup er der valgt et nyt Kirkeforstanderskab, og det ærgrer »Flensburger Nachrichten«, at Medlemmerne af det nye Kirkeforstanderskab uden Undtagelse er ligesaa gode danske Mænd, som deres Forgængere. Et af Medlemmerne skal selv engang have erklæret sig uduelig til at være Kommuneforstander — fordi han ikke vilde aflægge den forlangte Ed. Men derfor kunde han jo godt være skikket til Kirkeforstanderskabets Embede.«

Den 9. Februar meddeler Kirkevisitatoriet Konsistoriet Valgresultatet og slutter denne Indberetning med, at der efter Pastor Michaelsen og Fællers Anskuelse ganske vist ikke mere vil være Opposition mod Indsættelsen af Mindetavlerne i Bjolderup Kirke, men at Præsten imidlertid holder det for muligt, at de nye Kirkeældste, saafremt det blev dem paalagt at gaa imod de afsatte Kirkeældste for at inddrive de Omkostninger, som var fremkommen ved deres pligtstridige Optræden, da vilde nedlægge deres Embeder for ikke at komme i Strid med deres Naboer.

Tavlerne genindsættes.

Den 4. Marts 1875 opfordrer Konsistoriet Kirkevisitatoriet til nu at foranledige Kirkeforstanderskabet til at lade Tavlerne genindsætte med den udtrykkelige Tilføjelse, at i Tilfælde af en Nægtelse vil Indsættelsen blive foretaget uden Kirkeforstanderskabets Medvirken. Omkostningerne skal inddrages fra de tidligere Kirkeældste, saafremt dog ikke Sognets Organer skulde beslutte sig til i Fredens Interesse indenfor Menigheden endeligt at overtage Omkostningerne paa den derværende Kirkekasse.

Skulde det sidste ikke ske, og Kirkeforstanderskabet alligevel afslaa for sit Vedkommende at foretage retslige Skridt mod de tidligere Kirkeældste, saa vil man være nødt til i Henhold til Menighedsloven af 16. August 1869 § 53 aliena 2 at skride til Ansættelse af en »Kirchenanwalt«.

Denne Anordning sendte Kirkevisitatoriet videre den 7. med følgende Skrivelse, som maa gengives ordret i Oversættelse med et Par interessante Randbemærkninger:

Aabenraa, den 7. Marts 1875.

Til Kirkeforstanderskabet for Bjolderup Sogn,
pr. Aadr. Formanden.

I Henhold til Anordningen fra det kgl. evg. Luth. Konsistorium paalægger vi Kirkeforstanderskabet i Bjolderup Sogn at drage Om-
sorg for Genindsættelsen af Mindetavlerne i den derværende Kirke paa den Maade, som de har været anbragt før deres Fjernelse, idet

vi tilføjer, at det ellers vil blive overdraget til en Mursvend at besørge det uden Kirkeforstanderskabets Medvirken.

Med Hensyn til Omkostningerne, saa skal disse inddrages fra de tidligere Kirkeældste, saafremt da ikke Menighedens Organer i Bjolderup Sogn skulde beslutte sig til i Fredens Interesse i Sognet at overtage disse Omkostninger paa Kirkekassen.

Over Udførelsen af denne Anordning fra det kgl. evg. Luth. Konsistorium imødeser vi en snarlig Meddelelse.

Det Kgl. Kirkevisitatorium.

W. C. von Levetzau. Göttig.

Som Randbemærkninger findes følgende Ordskifte mellem Provsten og Landraaden til ovenstaaende:

Provsten: Jeg holder Reguleringen for lettere og sikrere for Stifterne, vilde derfor hellere have, at vi vender hele Sagen om; paa-lægger Kirkeforstanderskabet at betale Omkostningerne til Gebhardt for to Gange Rejse og forgæves foretaget Arbejde og at paalægge Stifterne nu at lade Mindetavlerne indmure igen, for at de kan være sikre paa, at det vil blive gjort efter deres Smag. Paa den Maade synes jeg, Sagen ordnes bedre og lettere. For det Tilfælde, at De ikke vil, har jeg underskrevet. (Brevet til Bjolderup.)

Göttig.

Landraaden: Dette synes jeg ikke er gennemførlig, da det ikke er i Overensstemmelse med Konsistoriets Anordning.

von Levetzau.

Provsten: For at afgøre Sagen paa en Gang, beder jeg om at faa en Passus med indskudt vedrørende Godtgørelsen af Omkostningerne, som er opstaaede ved de Kirkeældstes første forstyrrende Forsøg paa Indsættelsen, eller skal vi maaske først træffe mundtlig Aftale om Arrangementet for Indsættelsen og Pengepunktet med Pastor Michaelsen.

Göttig.

Landraaden: Det vilde jeg hellere overlade til Stifterne selv, da det nu væren de Kirkeforstanderskab ikke har haft noget at gøre dermed. En ny mundtlig Aftale forekommer mig næppe at være nødvendig.

von Levetzau.

Her viser Göttig sig igen tydelig som den, der vil optræde skarpest mod Kirkeforstanderskabet. Landraaden holder igen, saa meget han kan. Ordskiftet giver Efterverdenen et helt godt Billede af de to Herrers forskellige Indstilling. Den nye mundtlige Aftale med Præsten, som Provsten vil have, er naturligvis et nyt mundtligt Pres.

De fire nye Kirkeældste viste sig at være af samme Anskuelse og samme Standhaftighed som de afsatte. Den 16.

Marts holdt de det første Møde. Forhandlingsprotokollen fortæller herom følgende:

»Da Mødet var begyndt paa lovmæssig Maade, forelæste Formanden det høje Kgl. evg. Luth. Konsistoriums Anordning, der ved det Kgl. Kirkevisitatoriums Skrivelse af 7. Marts, her ankommen den 13. Marts, var bleven os meddelt. Formanden foreslog og bad de Kirkeældste, om de ikke nu kunde gaa ind paa at adlyde og lade Mindetavlerne indsætte, da Sognet dog var ked af Striden, da det var Hans Majestæt Kejserens Ønske, da det var en Ret, som de Faldnes Efterlevende havde, og da ogsaa en Indsættelse af de Kirkeældste blev billigere og vakte mindre Opsigt, end naar de skulde indsættes af andre. Særlig gjorde Formanden opmærksom paa, at der forelaa en bestemt Befaling, og at de derfor kun havde at adlyde, hvad dog vel næppe nogen vilde fortænke dem i.

Da det dog ikke syntes, at de Kirkeældste enstemmig vilde give deres Bifald dertil, saa lod Formanden afstemme om Sagen og stemte saa da først af de ovennævnte Grunde for, at Kirkeforstanderskabet skulde lade Mindetavlerne indsætte, de 4 Kirkeældste stemte derimod og erklærede, at de ikke vilde lade dem indsætte.

Formanden spurgte dernæst, om de Kirkeældste, naar Mindetavlerne blev indsatte uden deres Medvirken, da vilde være tilfreds dermed, de erklærede dertil, at de naturligvis ikke vilde tage dem ud, og var Konsistoriet i den Sag højeste Autoritet, saa maatte de jo lade Sagen bero, men hvis ikke, vilde de indgive Recurs til Ministeriet og da finde sig i dettes Kendelse. Formanden gjorde nu de Kirkeældste bekendt med Kongelig Forordning af 24. September 1867, efter hvilken Kirkernes Udsmykning etc. var underlagt det Høje Kgl. Konsistorium. Dertil svarede de Kirkeældste, at Menighedsloven var udstedt senere, hvorfor de ikke kunde vide, om de ikke kunde indgive Recurs til Ministeriet.

Hvad angaar Omkostningerne ved en Genindsættelse, da erklærede de Kirkeældste, at de ikke vilde eller kunde indkræve disse hos de afgaaede Kirkeældste, men at de var villige til i den Anledning at sammenkalde Menighedsrepræsentanterne med det første, og Kirkeforstanderskabet nærrede det Haab, at disse vilde bevilge det betalt af Kirkens Kasse, ligesom de Kirkeældste ikke har noget derimod, hvis hines Billigelse kan opnaas. Angaaende Dagen for Mødet med Menighedsrepræsentanterne blev der i dette Møde ikke taget nogen Bestemmelse. Dog skulde Formanden indkalde den med det første.«

Nu er Præsten aabenbart paa Myndighedernes Side. Han gjorde ikke en Gang de Kirkeældste opmærksom paa, at Recursfristen igen overskredes. Og foruden hvad denne Forhandlingsprotokol fortæller, røber Pastor Michaelsens Indbe-

retning til Kirkevisitatoriet den 17. tydelig hans forandrede Indstilling. I denne Indberetning skriver han tilsidst: »Jeg har denne Gang ikke kunnet opnaa mere, men jeg haaber dog, og det ser ud til, at Sagen vil kunne føres igennem uden større Vanskeligheder.«

Da Recursfristen efter Konsistoriets Anordning var gaaet uden Indsigelse fra Kirkeforstanderskabets Side, kunde Indmuringen nu altsaa anordnes. Saa nu gjaldt det om at smede, mens Jernet var varmt, og Tiden toges i vare. I Tiden fra 1. til 3. April indsattes Tavlerne, saa da Kirkeforstanderskabet endelig havde faaet sig samlet sammen til at vedtage og afsende deres Indsigelse, ankom denne først til Aabenraa den 4. April, og nu kunde Kirkevisitatoriet den 6. April 1875 afsende følgende Skrivelse til Pastor Michaelsen:

»Idet vi i Henhold til den os tilsendte Afskrift af Protokollen af 30. f. M. bemærker, at vi ikke mere har kunnet tage Hensyn til den Recurs til Kultusministeriet, som Kirkeforstanderskabet har vedtaget Beslutning om den nævnte Dag, fordi samme først har været os i Hænde den 4. ds., da Indmuringen af Mindetavlerne allerede havde fundet Sted, tilsender vi samtidig deres Velærværdighed i Henhold til vor Skrivelse af 30. f. M. Murmester Langschwagers Regning over Indmuringen af Mindetavlerne med Paalæg om velvilligst at sørge for sammes Betaling og meddele os, at dette er sket.«

Fristen var forsømt fra Kirkeforstanderskabets Side. Kirkevisitatoriet havde Formalia i Orden, og naar man saa desuden har Magten til sin Raadighed, saa kan man se bort fra en Smaating som denne at maatte undvære Retten paa sin Side.

Imidlertid gik Sagen med de afsatte Kirkeældste sin Gang. Aviserne havde meddelt et Rygte om, at Statsadvokaten først havde nægtet at tage sig af Sagen (Dannevirke 17. 2. 1875), nu er han gjort mobil. Den 13. April opfordrer han Kirkevisitatoriet i Aabenraa til at indkræve og videresende til ham Forhandlingsprotokollerne fra Kirkeforstanderskabets Møder i Bjolderup i Tiden fra Decbr. 1873 indtil Slutning af 1874. Protokollerne ønskes indsendt 8 Dage før Audiensterminen, som var ansat i Sagen til den 30. April.

Men saa sker der dette mærkelige, at man bliver betænkelig

i Konsistoriet i Kiel. Den 20. April sendes følgende Skrivelse til Kirkevisitatoriet i Aabenraa fra Konsistoriet:

»Da de Kirkeældste i Bjolderup har indgivet Recurs til Herr Kultusministeren mod vor Anordning af 4. ds. vedrørende Genindsættelsen af Mindetavlerne i den derværende Kirke, beder vi det Kgl. Kirkevisitatorium for Aabenraa Provsti foreløbig at ville sistere den videre Udførelse af nævnte Anordning.«

Man vidste selvfølgelig i Kiel, at Sagen ikke kunde holde for en saglig Kritik fra Ministeriet, hvis dette skulde vise sig mindre forstaaende for de lavere Myndigheders Tjenesteiver. Hvis ikke da Kirkevisitatoriet havde været saa hurtigt i Vendingen og kunnet melde Konsistoriet, at Tavlerne var indmurede, og at Præsten havde faaet de Kirkeældste til at afgive et Slags Løfte om, at naar Tavlerne først sad der, saa vilde man ikke fjerne dem igen, ja saa var Tavlerne ganske sikkert aldrig kommen ind i Kirken.

Den 16. April bragte »Dannevirke« følgende Artikel:

»Efter at de nye Kirkeældste i Bjolderup Sogn ogsaa har nægtet enhver som helst Medvirken til Indsættelsen af de famøse Mindetavler i den derværende Kirke, er disse nu af Autoriteterne bleven indsatte imod Kirkeforstanderskabets Vilje. Konsistoriet, som meddelte Kirkeforstanderskabet Befaling til at indsætte dem under Trussel af, at de ellers vilde blive indsat uden deres Hjælp, var saa omhyggelig for »Freden« i Menigheden, at det henstillede til det nye Kirkeforstanderskab, om dette vilde lade Omkostningerne ved Indsættelsen udrede af — Menighedskassen, istedetfor at forlange dem erstattet af de gamle Kirkeældste. Man ved ikke rigtig, om man skal le eller græde over denne Omhyggelighed for ikke at forstyrre »Freden i Menigheden«, naar der i samme Aandedrag paabydes en Foranstaltning, som for mange Aar fuldstændig vil tilintetgøre Freden i Menigheden — en Foranstaltning, der ikke geraader nogen i Verden til Nytte, Gavn eller Ære, men kun konstaterer, hvorledes i vore Dage et forsvindende Mindretal kan opnaa at faa politiske Drillerier sat i Scene. De nye Kirkeældste har naturligvis indanket Konsistoriets Anordning for Ministeriet, saa der er jo endnu en Mulighed for at faa den ophævet. Samtidig har Statsadvokaten faaet en Anklage lavet i Stand mod de Kirkeældste, som anklages for Krænkelser af offentlige Mindesmærker. De anklagede er Gaardejerne Mathias Knudsen i Hjolderup, Johan Fr. Andresen og Jens Petersen i Vollerup og Jørgen Jørgensen i Bolderslev og endelig Advokat Bekker i Aabenraa. Sidstnævnte som Anstifter til hele Komplottet. Denne interessante Sag skal til Forhandling for Straffekammeret i Flensborg den 30. April. Hvorledes

end Sagen ender, saa er den et uforkasteligt Vidnesbyrd om Bjolderup Sogns urokkelige danske Sindelag og dets sejge Modstand mod »Fremmed Sød og Skik«.

Denne Artikel stod den 19. April i »Fædrelandet« og er maa-ske ad denne Vej først kommet til Konsistoriets Kundskab, efter at Skrivelsen af 20. var afsendt. Den 26. April afsendtes følgende Telegram fra Konsistoriet: »Kirkevisitatorium Aabenraa Provsti, Telegrafisk Meddelelse udbedes, om det er rigtigt, som Avisefterretninger paastaar, at Mindetavlerne allerede igen er indsatte«. Herpaa svarede Provsten: »Mindetavlerne indsat af os fra 1. til 3. April, Reklamation fulgte den 4. vor Beretning afsendt i Gaar.« Den her omtalte Beretning er følgende Brev af 23. April til Konsistoriet:

»Kirkevisitatoriet undlader ikke at indberette, at Mindetavlerne, efter at Pastor Michaelsen under 17. Marts havde meddelt os, at Kirkeforstanderskabet ved Majoritetsbeslutning havde nægtet at lade Genindsættelsen af Tavlerne foretage, efter Anordning herfra af 30. Marts, allerede er indsat, medens Kirkevisitatoriet først modtog Meddelelsen om Beslutningen om at indgive Recurs den 4. April.«

Man kan tænke sig til, hvorledes denne fuldbyrdede Kendsgerning maa have virket befriende paa de Herrer i Kiel, man har nok turdet haabe paa, at Ministeriet vilde være noget betænkelig ved at omstøde fuldbyrdede Kendsgerninger og har selvfølgelig sørget for at faa Ministeriet underrettet om de foreliggende Kendsgerninger, inden dette afsendte Svar paa Kirkeforstanderskabets indsendte Recurs. En senere Skrivelse fra Ministeriet henviser til Konsistoriets Skrivelse af 30. April.

Ministeriets Afgørelse.

Den 10. Juni har Ministeriet i Berlin endelig truffet en Afgørelse, som man vil læse med megen Interesse, særligt den sidste Del, som jo imidlertid, som den Næse til Konsistorium og Kirkevisitatorium, den var, kun naaede til disse Myndigheders Kundskab og først nu drages frem for Offentligheden. Skrivelsen lyder i sin Helhed i Oversættelse:

»Kultusministeriet for Undervisnings- og Medicinalanliggender.

Berlin, d. 10. Juni 1875.

Jour. Nr. 2666 G. I.

Til Kirkeforstanderskabet i Bjolderup.

Som Svar paa Deres Skrivelse af 1. og 6. April meddeler jeg Kirkeforstanderskabet, idet jeg sender Bilagene tilbage, at jeg paa Sagens nuværende Standpunkt, efter at Mindetavlerne, som var opstillet med Kirkevisitatoriets Tilladelse, men saa fjernet igen paa ulovlig Maade (ordnugswidrig) og nu igen er indmurede i Kirken, saa meget mindre finder mig foranlediget til at tilbagekalde de af Kirkevisitatoriet og det Kgl. Konsistorium truffne Anordninger, da der hverken af det tidligere Kirkeforstanderskab eller i den foreliggende Skrivelse er fremført særlige saglige Grunde, som kunde retfærdiggøre Tilbagevisningen af det af Menighedsmedlemmer stillede Andragende om Anbringelse af Mindetavlerne.

E. B.

Førster.

Afskrift tilsendes det Kgl. Konsistorium til Efterretning som Svar paa Indberetning af 30. 4. d. A. Journal Nr. 607/75.

Det Kgl. Konsistorium gør vi dog opmærksom paa, at Kejsereus og Kongens Majestæt gennem allerhøjeste Kabinetsordre af 2. Septbr. 1873 ganske vist har givet sin allerhøjeste Tilladelse til at anbringe Mindetavler i Kirker og derved kundgjort Ønsket om, at Anbringelsen maatte blive almindelig gennem frivillig Offervillie (Liebesthätigkeit) i Menigheden, men eventuelt at fremtvinge en Forpligtelse i den Henseende er ikke paalagt Menighederne, og maa det derfor for Fremtiden i eventuelt lignende Tilfælde have at forblive ved de Beslutninger, som Menighedens Organer vedtager.

E. B.

Førster.«

Den Del af Skrivelsen, som var adresseret til Kirkeforstanderskabet i Bjolderup, giver dette en Sludder for en Sladder. Men ligesaa intetsigende, som denne første Del er, ligesaa interessant er den sidste Del, som var adresseret til Kirkevisitatoriet og Konsistoriet. Det fastslaaes eftertrykkeligt, at Kirkeforstanderskabet havde haft Ret til at nægte Anbringelsen af Tavlerne.

Naar man nu har læst denne ministerielle Besked, kan man daarlig forstaa, at Sagen trods alt kunde udvikle sig, som den senere hen gjorde.

I Bjolderup stod man noget uforstaaende overfor den modtagne ministerielle Besked, og med Rette. De Kirkeældste forlangte et Møde om Sagen, som blev fastsat til den 23. Juni 1875. Herom beretter Protokollen, at de ønskede, da det af Ministeriet givne Svar ikke gav den fuld Klarhed, og da der nu var kom-

men en ny Sag til, nemlig Kirkens Istandsættelse omkring Tavlerne, at indgive et nyt Andragende til Ministeriet for overfor dette at give en klarere Fremstilling af Sagen og hos dette at søge om deres formentlige Ret og tillige for at faa Klarhed over deres Pligter og Rettigheder som Kirkeældste. Da Kirkeældste Johannes Hansen i Korthed havde foreslaaet ovenstaaende, spurgte riet de Kirkeældste fra Vollerup J. Hansen og M. Nissen og forlangte da for disse udstedt en Fuldmagt i Kirkeforstanderskabets Navn til at udføre dette.

Desværre forefindes der intet om, hvorvidt denne Forespørgsel er bleven indsendt til Ministeriet. I Forhandlingsprotokollen er den ikke senere omtalt, og Kirkevisitatoriets Akter viser heller intet herom hverken fra den ene eller anden Side. Det er lidt mystisk.

Den nye Sag.

Paa Kirkeforstanderskabets sidst omtalte Møde var der Tale om en ny Sag, Kirkemurens Istandsættelse omkring Tavlerne. Da Langschwager havde indsat Tavlerne i Kirken de første Dage i April, har Provsten formodentlig paalagt ham at sørge for at faa Arbejdet tilside hurtigst muligt. Han er nemlig kommen lidt let fra det, idet Muren rundt omkring Tavlerne var baade snavset og ikke afpudset. Men da Kirkevisitatoriet havde ladet Tavlerne indsætte, saa maatte det ogsaa være dettes Sag at lade Resten af Arbejdet gøre, det var ialt Fald Kirkeforstanderskabet uvedkommende, og selvfølgelig lod man det ligge, indtil rette Vedkommende fandt sig beføjet til at faa det i Orden.

Om en Kirkevisitation fortæller »Flensborg Avis« den 25. Juni 1875:

»Den uhyggelige Tavlehistorie i Bjolderup har naturligvis hos Menighedens Medlemmer fremkaldt en bitter Stemning mod Autoriteterne, hvad jo ikke kan være anderledes, efter hvad der er foregaaet, og denne Stemning vil efter al Sandsynlighed træde frem paa samme Maade i Fremtiden. Ved en Visitats i Mandags mødte der næsten ingen i Kirken. En Reparation, som Provsten ansaa for nødvendig, blev pure nægtet af de Kirkeældste.«

Det hele kunde se ud som et nogenlunde uskyldigt Tovtræk-keri, men det er det absolut ikke. Saalænge Kirkeforstanderskabet holdt sig afvisende overfor alt, hvad der vedrørte Tavlerne, havde de jo faktisk ikke anerkendt Tavlernes Berettigelse, og det var Göttig klog nok til at indse. Man kunde jo aldrig vide, fra hvilken Side Faren næste Gang kunde vise sig. Det er ganske interessant at lægge Mærke til, hvor stærkt det laa Provsten paa Sinde at faa denne sidste Del af hans store Kamp bragt til en tilfredsstillende Afslutning, saa Sejren endelig kunde betragtes som vis. Men Forhandlingsmand har han ikke været, han har været ærlig i al sin Brutalitet. Det viser hans Optræden under Kirkevisitationen i Bjolderup. Saa har Pastor Michaelsen været hans Overmand, han kunde meddele sine Foresatte: »at han ikke har kunnet opnaa mere denne Gang«, eller en anden Gang: »at han bestemt troede og haabede at kunne bringe Sagen til en tilfredsstillende Afslutning, naar bare man vil give ham Tid; han fik Ret. Men Pastor Michaelsen elskede ikke de Mænd, der havde Magten over ham og tvang ham til at støtte sig i Kampen mod dem, der i enhver Henseende stod ham nærmest. Det kan virke oplivende at læse hans Indberetninger til Kirkevisitatoriet, hvor han i al sin Underdanighed kan faa anbragt en bidende Spydighed til de høje Foresatte. Hans Intelligens oversteg nok ogsaa Provstens, om hvem der fortælles de mest haarrejsende Historier fra hans Visitatser, en af dem er netop her fra Bjolderup Kirke, fortalt mig af Hans Lorensen fra Bolderslev fra en Visitats i Firserne, hvor han kom med følgende Spørgsmaal til en af de største Drengene: »Kan du kalde (han mente altsaa nævne) mig en Jomfru?«

Den 16. Marts 1875 havde de fire nye Kirkeældste som ovenfor omtalt bestemt afvist at lade Tavlerne indsætte, men lovet, at de ikke vilde tage dem ud igen, hvis de blev indsat, men derimod med Menighedsrepræsentanternes Samtykke søge Omkostningerne dækket af Kirkekassen. Paa Kirkeforstanderskabets Møde den 30. Marts berørtes denne Side af Sagen slet ikke. Den 3. Maj deltog Repræsentanterne i Kirkeforstanderskabets Møde. Her vedtog man, at Beslutningen angaaende Be-

talingen foreløbig skulde udskydes. Saa kom Ministeriets Skrivelse, i hvilken Anledning man samledes den 23. Juni, men Spørgsmaalet om Betalingen berørtes ikke paa dette Møde. Først den 11. Januar næste Aar rejstes Spørgsmaalet paa det Møde, som hele Kollegiet holdt den Dag. Det første Spørgsmaal fra Formanden lød, om de vilde bevillige Betalingen for Indsættelsen af Mindetavlerne af Kirkens Kasse, dette nægtede de enstemmigt. Det næste Spørgsmaal var da, om de vilde gaa ind paa, saafremt de, der første Gang havde ladet Tavlerne indsætte, nu ogsaa betalte denne Indsættelse, da at lade Tavlerne vedligeholde tilligemed Omgivelserne og i det hele betragte Striden som endt. Dette nægtede Flertallet. Her har saai igen den ene af Repræsentanterne svigtet sine Kolleger. Men for de øvrige 15 var Standpunktet rent og klart. Man var ikke naaet et Skridt videre med dette standhaftige — i Myndighedernes Øjne naturligvis stædige — Kirkeforstanderskab, og man har staaet nogenlunde magtesløs overfor samme, skønt »Sejren« var vundet, og Tavlerne hang paa Væggen. Men saa skete der noget, der paa engang drejede Sagen ind i en helt ny Gade, dog derom senere.

Provsten havde, da de Kirkeældste nægtede at lade Kirkemuren rense og istandsætte, beordret Langschwager i Aabenraa til at gøre dette Arbejde. Men helt glat skulde dette nu heller ikke gaa. Den 10. Januar 1876 maatte Provsten meddele Landraaden følgende:

»I Sommer har Murmester Langschwager indsendt en Regning for Indmuring af Mindetavlerne i Bjolderup Kirke. Denne er endnu ikke betalt. Jeg beder Dem om at undersøge Sagen og anordne det fornødne.

Ved den sidste Visitation i Bjolderup Kirke forefandt jeg Kirkemuren rundt om Mindetavlerne tilsnævset af Muringen, i Grunden til almindelig Forærgelse. Ingen af de stridende Parter vilde sørge for Rengøringen, idet hver skød det over paa Modparten.

Af den Grund paalagde jeg Langschwager at sørge for at faa det ufuldendte Arbejde gjort ordentligt i Stand. Da han ikke har haft Tid før, er han først kommen til det nu. For 8 Dage siden sendte han en dygtig og ordentlig Mand derud for at overkalke Rammen og Pletterne og rense det hele.

Denne Mand afvistes imidlertid af Præsten og de Kirkeældste, og man nægtede at udlevere Kirkenøglen til ham. Det er mig ganske ubegribeligt. Hvad skal vi gøre ved Sagen? Regningen skulde ogsaa gerne betales.«

Paa denne Forespørgsel sendte Pastor Michaelsen følgende kostelige Svar den 19. Januar 1876:

»Bjolderup Pastorat indberetter til det høje Kgl. Kirkevisitatorium i Aabenraa vedrørende Murmester Langschwagers Beskyldninger:

I den omtalte Sag tillader jeg mig underdanigst at indberette, at Repræsentanterne i Møderne efter Mindetavlernes Indmuring har stemt for at opsætte Sagen. Ved det sidste Møde (11. Januar) derimod har alle enstemmigt nægtet Betalingen.

Jeg har henvendt mig til de tidligere Kirkeældste og haaber, maaske i de nærmeste Dage, senest i Begyndelsen af Februar, naar de tidligere Kirkeældste vender tilbage (fra deres Fængselsophold!), at kunne betale Regningen.

En foregiven Murersvend fra Langschwager har jeg personligt ikke kunnet aabne Kirkedøren for, da han mødte frem uden nogen-
somhelst Legitimation, og i det hele aabnes Kirkedøren ikke for en fremmed Svend af mig uden paa Befaling af de mig foresatte Myn-
digheder. Iøvrigt har jeg ikke forment ham Adgang til Kirken. Med Murermesterens Foregivende, at et Arbejde, for hvilket han allerede har udstedt Regning den 4. April og nu i Januar 1876, betragtes som ikke færdigt, kan jeg ikke undskylde mig med.

Iøvrigt haaber jeg at bringe Sagen i Orden, naar kun det høje Kirkevisitatorium vil og kan indrømme mig den nødvendige Tid, saaledes at Arbejdet ved Mindetavlerne og deres Omgivelser herefter ligesom den øvrige Del af Kirken kan blive foretaget af Kirkeforstanderskabet. Hvis ikke, er jeg selvfølgelig rede til at lystre enhver Ordre fra det høje Kirkevisitatorium.

Underdanigt, Michaelsen.«

Den 24. Januar svarede saa Kirkevisitatoriet, at man nu indtil Midten af Februar imødesaa Præstens Meddelelse, om Regningen til Langschwager er betalt samt en nærmere Forklaring, paa hvilken Maade og til hvilket Tidspunkt Præsten mente at faa Rensningen og Afpuksningen af Tavlerne og Muren rundt omkring færdig, som man havde forhindret ved Bortvisningen af Murersvenden. Nu maatte man vente, at Præsten vilde vise, at det var ham virkelig magtpaaliggende at faa denne ubehagelige Sag bragt til Afslutning, for at Skinnet dog ikke maa være

imod Præsten! Kampen er saa sandt ikke uden Humor, og Præstens Svar den 1. Februar gemmer ikke mindst af dette. Han begynder Svaret med, at han hverken kan angive en bestemt Maade eller et bestemt Tidspunkt for Mindetavlernes Rensning og Afpudsning.

»Jeg har det Haab«, fortsætter han, »at jeg sandsynligvis til Foraaret ved den næste aarlige Overkalkning af Kirken kan sætte det igen ogsaa at lade Væggen omkring Mindetavlerne rense og overkalke. Med Hensyn til Slutningsbemærkningerne tillader jeg mig at indberette, at en meget daarlig klædt Svend har været herude, som ogsaa foregav at være sendt af Langschwager. Hos mig har han ikke nævnt sit Navn. Hos de Kirkeældste har han nok kaldt sig Wolgast. Han mente, at det var mig, der havde sendt Bud efter ham, og det nægtede jeg. Han har ikke forlangt noget af mig. Iøvrigt sagde jeg til ham, at Kirkenøglen skulde hentes hos Degnen. Jeg har ikke set mig foranlediget til at føre ham op i Kirken, da jeg var uden enhver Anvisning, og han var uden enhver Legitimation. At dette Arbejde igen var overgivet til Langschwager, har jeg ikke erfaret noget om. Ved Kirkevisitationen her den 24. Juni paalagde hans Højærværdighed de Kirkeældste at lade Stedet afpudse og rense. Jeg har villet gennemføre Afpudsningen og Rensningen ved hvert Møde siden da, det er ikke lykkedes for mig endnu, dog som tidligere sagt, jeg har det Haab, at det vil lykkes i Foraaret. Kan Sagen ikke udskydes saa længe, er jeg selvfølgelig rede til at lystre enhver Befaling fra det høje Kgl. Kirkevisitatorium.«

Pastor Michaelsen.

Indbruddet i Bjolderup Kirke.

Man var faktisk kørt fuldstændig fast med Kirkeforstanderskabet paa Grund af dettes Standhaftighed, og hvem ved, hvordan det hele kunde have endt endnu, hvis Kirkekollegiet havde holdt fast paa, at Tavlerne og alt, hvad der faldt sammen med dem, var dem aldeles uvedkommende. Konsistoriet havde ganske vist truet med at indsætte en »Kirchenanwalt«, hvis man

ikke makkede ret, men efter Ministeriets Skrivelse af 10. Juni er det nu langtfra sikkert, at denne Trussel var bleven virkeliggjort. Der maatte noget helt nyt til, og her kom »Tilfældet« i høj Grad Myndighederne til Hjælp.

Den 27. Januar sendte Pastor Michaelsen følgende opsigtsvækkende Melding til Kirkevisitatoriet:

»Det høje Kgl. Kirkevisitatorium sender jeg den pligtmæssige Melding, at Mindetavlerne er bleven beskadiget paa forbryderisk Maade i en af Nætterne mellem den 23. og i Dag den 27. ds. Gerningsmanden har slaaet to Vinduesruder itu og ad den Vej banet sig Vej til Kirken. Han har prøvet paa at tage Tavlerne ned, og det er ikke lykkedes ham, og siden har han prøvet paa at ødelægge dem ved Hammerslag. Men dette er heller ikke lykkedes, kun Rammen og to Tavler er beskadiget. Sagen er meldt til Politiet.«

Nu kom der nok Gang i Sagerne. Landraaden sendte Indberetning til Regeringen i Slesvig:

»Jeg undlader ikke at meddele den Kgl. Regering den Melding, som er tilgaaet Kirkevisitatoriet, om at der i Tiden fra den 23. ds. til den 27. ds., da der afholdtes en Begravelse, er forøvet et Indbrud i Bjolderup Kirke for at ødelægge Mindetavlerne. Efter den straks iværksatte Undersøgelse har Gerningsmanden skaffet sig Adgang til Kirken ved at slaa et Par Ruder itu i det saakaldte Vaabenhus, og har saa med et Stykke Jern, som han har fundet i Kirken, forsøgt at slaa Tavlerne i Stykker, resp. prøvet paa at slaa dem ned. Bestemte Indicier mod Gerningsmanden foreligger endnu ikke. Da Gendarm Gutjahr, som nu er stationeret i Bolderslev, endnu kun er lidet kendt og ikke er det danske Sprog mægtig, har jeg sendt Gendarm Henningsen, som indtil for kort Tid siden har været stationeret i Bolderslev og derfor sidder inde med nøje Person-Kendskab, over for at hjælpe Gendarm Gutjahr med Undersøgelserne.«

Selvfølgelig fløj Nyheden om Indbruddet og Voldsdaaden ud over Landet. Den første Meddelelse herom ser man i »Dannevirke« den 31. Januar 1876, hvor det meddeltes, at Mindetavlerne er aldeles ødelagte.

Den 2. Februar har Bladet en ny Artikel herom:

»Indbruddet i Bjolderup Kirke indskrænker sig, efter hvad den straks efter Gerningens Udøvelse af Herredsfoged Jensen paa Stedet foretagne Undersøgelse skal have godtgjort, til, at en Mand gennem et Vindue er trængt ind i Kirken og har forsøgt at løse Mindetavlerne

fra Væggen, hvad der imidlertid ikke er lykkedes ham. Tavlen er ikke ødelagt, saaledes som Rygtet først omtalte, men kun lidt beskadiget i Kanterne. Gerningsmanden er endnu ikke opdaget, uagtet der fra Autoriteternes Side er udfoldet stor Iver. Efter hvad »Flensborg Avis« vil have erfaret, skal den Bjolderup Kirke nærmest boende Mand samme Nat, som Indbruddet skete, have hørt nogle berusede Personer drage forbi, syngende en tysk Vise.«

De tyske Lokalblade melder aldeles intet om Indbruddet. — Det varede dog ikke længe, inden Sagen ogsaa blev drøftet i større tyske Blade.

»Fædrelandet« skriver den 13. Februar efter »Dannevirke«:

»Den venlige Tone, som »Nationalzeitung« i forrige Maaned anslog overfor Danskheden, er hurtigt slaaet om til det modsatte, og Indbruddet i Bjolderup Kirke har givet Bladet Anledning til et uhyørligt voldsomt Udfald imod Danskheden i Slesvig. Det har i det mindste tilladt en Brevskriver fra Slesvig-Holsten at besudle den danske Presse og Danskheden paa en Maade, som ligefrem er uværdigt for et saa stort og iøvrigt anset Blad. Korrespondancen er saalydende: »De ophidsende Artikler i »Dannevirke« og dens danske Kolleger i Nordslesvig er ikke forbleven uden Virkning. Natten til den 28. f. M. er danske Fanatikere trængte ind i Bjolderup Kirke og har fuldstændig ødelagt Mindetavlen for de faldne tyske Krigere. Forbitrelsen over denne Udaad er navnlig stor i nordslesvigske tyske Kredse, og det er ligesaa forklarligt som tilgiveligt, naar den berettigede Uvilje hovedsagelig vender sig imod de intellektuelle Ophavsmænd til Gerningen, de danske Blade i Nordslesvig. «Kieler Zeitung» kan gerne tillade sig at sige, at man ikke kan tillægge »Dannevirke« og Konsorter Gerningen. I Nordslesvig ved man bedre end i Kiels Forstad, til hvem man skal henføre den seneste Kirke-Vanhelligelse, og kun den, der selv har levet blandt de Danske, de nationaldanske saavel som de nordslesvigske, forstaar den Vrede, som i Dag kommer til Orde i den Artikel, som »Flensburger Norddeutsche-Zeitung« (Dannevirkes Anmærkning: hvori den danske Presse kaldes »das niederträchtige dänische Gesindel«) ofrer paa Skændselsgerningen i Bjolderup. Men paa vore tyske Landsmænd saavel som paa Udlandet vil denne Daad i mange Retninger aabne Øjnene med Hensyn til Danskheden i og udenfor den tyske Landsgrænse«. — »Dannevirke« nedlægger den bestemteste Indsigelse mod dette uberettigede Angreb og gør blandt andet gældende, »at det muligt er en dansk, der har begaaet denne Gerning, men at det ligesaagodt kan være en tysk Fanatiker, der har gjort det. Flensborg-Løvens Ødelæggelse viser, hvad tysk Fanatisme kan tillade sig.«

Som man ser, gik Bølgerne højt. Man maa lægge Mærke til følgende: De lokale tyske Blade forholder sig tavse. »Kieler-

Zeitung« har Mod til at tage den danske Presse i Forsvar. Det er kun Blade udenfor Provinsen, som har været helt ukendte med Forholdene, man har kunnet bruge til gennem en »Brevskriver fra Slesvig-Holsten« at ophidse Tyskerne mod de utaknemmelige og fanatiske Danskere, som saa lidet paaskønnede, hvad godt Tyskerne havde gjort dem efter at have frelst dem fra Fremmedaaget, og nu drev deres Fanatisme saavidt, at de endog vanhelligede Kirken af Had til tyske Mindesmærker!

Hvad var der da sket? En Mand var brudt ind igennem et Vindue i Vaabenuset, hvorved han havde saaret sine Fingre. Man kunde spore hans Gang i Kirken. Der var Bloddraaber paa Gulvet op til Alteret. (Det sidste har en af mine Hjemmelsmænd fortalt mig.) Manden har fundet en Jernstang, som henlaa i Kirken, andre mener, han har brugt Nøglen fra Vaabenuddøren, og med denne har han prøvet paa at bryde Tavlen ud af Muren. Det har ikke været muligt for ham, kun Cementrammen, der omgiver Tavlerne, var bleven beskadiget. Af de tre Tavler havde en, den højre, faaet 15 til 20 Slag, som har fremkaldt smaa Fordybninger, den mellemste 2 til 3 Slag, medens den venstre var helt ubeskadiget. Da ingen af Slagene har fremkaldt andet end smaa Fordybninger — der er nemlig øjensynlig ikke foretaget noget med Tavlerne efter Attentatet, man kan stadig se Fordybningerne — kan Slagene ikke have været særlig kraftige, der skal da ikke saa forfærdelig meget til at slaa en Marmorplade i Stykker med en Jernstang.

Man havde ingen mistænkt. Det eneste Spor, man havde foreløbigt, var jo, at Misdæderen havde blødt i Kirken, altsaa maatte have saaret sine Fingre ved Indbruddet. Gendarm Henningsen fæstede da ogsaa sin Opmærksomhed ved denne Omstændighed og beordrede Gaardejer Peter Lorensen fra Bolderslev til at køre ham til Havsted, hvor man havde hørt om en Mand, som havde daarlige Fingre. Det er Sønnen Hans Lorensen, som har fortalt mig det. Nu gjaldt det altsaa om at finde alle de Folk, som sad med daarlige Fingre, og se, om de kunde gøre rede for sig. Alle disse Anstrengelser førte dog ikke til noget Resultat, mærkeligt nok. For der er jo næppe nogen Tvivl

om, at Snakken er gaaet livligt i Sognet. At Danskerne skulde have grebet til den Udvej, for at slippe af med de forhadte Tavler, synes ikke sandsynligt. Det har ligget dem ligesaa fjernt den Gang som nu. Hvis man havde alvorlig Mistanke til nogen ude blandt Befolkningen, kunde det næppe forblive skjult for de emsige Myndigheder. Der er af gamle, som har oplevet denne Tid, og kan mindes noget derfra, fremsat Gisninger om, at en Snedker Hans Peter Jørgensen fra Raved, ogsaa kaldet Rytter, skulde være Manden. Han var stærkt hengiven til Drik og er senere havnet paa Fattiggaarden i Todsøl, her endte han sine Dage efter et Drikkegilde med andre Fattighuslemmer ved at hænge sig. Man mente, at denne Mand skulde være blevet betalt for at begaa Udaaden. Andre har nævnt Urmager Lund fra Bjolderup. Denne Mand var meget indesluttet og talte sjældent med Folk. Der er blot det mærkelige, at det maa være ham, som »Flensborg Avis« hentyder til, der har hørt Tyskere komme syngende forbi Kirkegaarden og hans Hus en af de Nætter, da Udaaden maa være sket. Men altsaa Gisninger, som Myndighederne dog vistnok ogsaa maa have hørt eller faaet et lille Nys om. Derfor tror jeg ikke rigtig paa dem, der er ingen, der ved noget om, at de to ovennævnte er bleven taget i Forhør, Myndighederne kan i alt Fald ikke have overset »Flensborg Avis«s Hentydning til, at man havde Tyskerne mistænkt.

De, der i Virkeligheden høstede Gavn af Begivenheden var absolut Tyskerne. Denne Udaad, som alle Aviser og alle Danskere kaldte den, satte Sindene stærkt i Bevægelse og fremkaldte en Stemning, som Tyskerne vidste at benytte sig af. Den første Følge var, at Pastor Michaelsen kunde meddele Kirkevisitatoriet under den 12. Febr., at Regningen til Langschwager var betalt den 10. Febr. Den 14. Febr. sendte Kirkevisitatoriet følgende Skrivelse til Pastor Michaelsen:

»Af Deres behagelige Indberetning af 12. ds. ser vi (i Udkastet er Ordene »mit Befriedigung« udstreget), at Regningen for Indmuringen nu er betalt. Saa meget mere haaber vi nu, at nu ogsaa Istandsættelsen af Mindetavlerne og deres Omgivelse paa en værdig Maade maa tages op af Kirkeforstanderskabet, for saaledes paa en efter-

trykkelig Maade at lægge dettes Misbilligelse over Indbruddet i Kirken for Dagen.«

Kirkevisitatoriet regnede vel nu med, at Kirkeforstanderskabet vilde være mere modtageligt for dettes Ønsker. Mødet den 21. Februar viste dog endnu noget andet. Formanden oplæste her Kirkevisitatoriets Skrivelse af 14. ds. og anbefalede varmt og foreslog, at Kirkeforstanderskabet skulde lade Tavlerne istandsætte, baade for at vise sin Misbilligelse af det skete og for at faa Ende paa Sagen. De Kirkeældste svarede nej! Hvad der saa er sket i Dagene mellem den 21. og 26. Febr. vides ikke. Den 26. Febr. var Kirkekollegiet kaldt ind til et nyt Møde. Her oplæste Formanden igen Skrivelsen af 14. Febr. og foreslog igen, at Kirkeforstanderskabet skulde lade Mindetavlerne i Kirken istandgøre, for derved paa en smuk Maade at misbillige den Udaad, der havde fundet Sted og saaledes række Haand til Forlig og Enighed i Menigheden og derved atter faa Kirkens Arbejde ind under Kirkeforstanderskabets Raadighed.

Det gik alle enstemmigt ind paa, men dog kun saaledes, at de Kirkeældste og Menighedsrepræsentanter udtrykkeligt bemærkede, at de ikke derved anerkendte Tavlerne. De vilde desuden ved samme Lejlighed have Klarhed over og Oplysning om følgende Punkter for derved at forhindre enhver Strid og Fare i Fremtiden:

- 1) Har efter Menighedsloven nogle enkelte i Menigheden, naar disse ikke er valgte til Kirkeældste eller Repræsentanter, Lov til med højere Tilladelse at foretage Arbejder i Kirken, og skal ikke alle Arbejder ved de kirkelige Bygninger udføres af Kirkeforstanderskabet?
- 2) Kan den kirkelige Øvrighed, naar der ikke foreligger en Lov, der skal udføres, eller der ikke kan paavises noget, der er forsømt, der skal udføres, ved egne dertil kaldede Arbejdere lade Arbejdet udføre uden de Kirkeældstes Samtykke, og skal disse ikke, naar de nægter Lydighed, afsættes og andre vælges i deres Sted, der vil lyde og udføre de befalede Arbejder?

Nu var man altsaa endelig gaaet med til at istandsætte Tavlerne, ganske vist med Forbehold. De ovenanførte Udtalelser om Kirkeforstanderskabets Forbehold og deres to fremsatte Spørgsmaal om denne Sag blev de sidste Udtalelser, som forefindes fra

Kirkeforstanderskabet i Protokollen. Tavlerne hænger paa Væggen, men Menigheden anerkender ikke deres Berettigelse!

Som Provsten har ladet haant om alle deres højtidelige Erklæringer om, at de ikke vilde tillade Anbringelsen af Tavlerne i Kirken, har den sidste Erklæring sikkert heller ikke gjort meget Indtryk paa ham.

Endnu samme Dag, den 26. Febr., sendte Pastor Michaelsen Meddelelse om Mødets glædelige Udfald. Dermed synes Sagen at have tabt al Interesse for Kirkevisitatoriet. Der forefindes intet mere i Akterne om, hvad Undersøgelserne efter Kirke-Ransmanden har ført til. Der findes intet om senere Indberetninger til Regeringen eller Konsistoriet. Og der findes heller intet om, hvorvidt man muligvis nu har standset Sagen. Den er tilsyneladende løbet ud i Sandet. Nu var Sejren vundet. Tavlerne hang, hvor Provst Göttig ønskede det. Kirkeforstanderskabet havde endelig erklæret sig rede til at lade dem og Muren istandsætte. Langschwager havde faaet sin Regning betalt. Og saa skulde der endda komme et lille Eftersmæk, som nærmest virker morsomt. Stenhugger Gebhardt, Tavlernes Skaber, mødte frem med en lille Regning, som han ønskede Kirkevisitatoriets Hjælp til Inddrivning af, idet han til dette skrev den 12. Juni:

Vedlagt tillader jeg mig at fremsende en Regning paa 9 Daler — 27,— Mark, som er fremkommen ved Sagen med Mindetavlerne i Bjolderup, med Bøn om, at Kirkevisitatoriet velvilligst vil hjælpe mig til mit Tilgodehavende, da jeg ikke kan faa det paa anden Maade. Til Belysning af Sagen tillader jeg mig at bemærke, at Regningen stammer fra min første Rejse til Bjolderup Kirke.

Underdanigst H. F. Gebhardt.

Provsten noterer hertil: Saavidt jeg ved, var denne Rejse den første for at sætte Tavlerne ind, hvis dette er Tilfældet, saa maa han holde sig til den, der har bestilt ham, om det har været Simon Johannsen, ved jeg ikke. Eller har vi anordnet denne første Rejse. Göttig. hannsen, ved jeg ikke. Eller har vi anordnet denne første Rejse?

Göttig.

Kirkevisitatoriet sendte følgende Svar til Gebhardt: »Paa Deres Andragende undlader vi ikke at svare, idet vi tilbagesender Deres Bilag, at De for den omhandlede Regnings Vedkommende maa holde Dem til den, som har bestilt dette Arbejde af Dem. Os er Sagen uvedkommende.«

Det var denne Regning, som Provsten vilde have paatvunget Kirkeforstanderskabet allerede den 7. Marts i sit Replikskifte med Landraaden, men ikke kunde faa denne med til. Gebhardt maa altsaa nu henvende sig til S. Johannsen i Vollerup, vel sagtens til lige ringe Glæde for begge Parter. Men Kirkevisitatoriet har dog ikke haft Mod til endnu engang at gaa til Kirkeforstanderskabet i den Anledning, det vil sige, det har vel nok været Landraaden, som har holdt igen.

Den rejste Straffesag.

For Resten rejstes der selvfølgelig Klage mod de afsatte Kirkeældste.

Om selve Straffesagen foreligger der kun meget lidt i Akterne i Aabenraa, ikke andet end Brevvekslingen mellem Statsadvokaten i Flensborg og Kirkevisitatoriet i Aabenraa om Indkrævningen af Protokollen fra Bjolderup Kirkeforstanderskab. Jeg har maattet holde mig til det, som Aviserne har bragt om Sagen. De første Bemærkninger herom findes i en længere Artikel i Dannevirke den 16. April 1875, som fortæller, at Statsadvokaten har rejst Sag mod de 4 Kirkeældste for »Krænkelse af offentlige Mindesmærker«, samt mod Advokat Bekker i Aabenraa som »Anstifter til hele Komplottet«.

Den første Termin afholdtes ved Kredsretten i Flensborg den 28. April, hvor ifølge »Flensborg Avis« var mødt som Vidner Landraad von Levetzau, Provst Göttig, Stenhugger Gebhardt fra Aabenraa og Gaardejer S. Johannsen fra Vollerup. Statsadvokaten androg paa 3 Maaneders Fængsel for hver af de 4 Kirkeældste og paa 6 Maaneder for Advokat Bekker. Dommen, som lød paa 1 Maanedes Fængsel for hver af de Kirkeældste, mens Advokat Bekker frikendtes, forkyndtes først den 15. Maj. Sagen indankedes og forhandlede i Septbr. ved Appellationsretten i Kiel. »Flensborg Avis« skriver den 23. Septbr.: Appellationsrettens Kendelse i Tirsdags lød paa 3 Maaneder for Advokat Bekker og 1 Maaned for hver af de Kirkeældste. Formodentlig vil Sagen gaa til højeste Instans. Dette synes dog kun at

have været Tilfældet med Advokat Bekkers Dom, for »Fædrelandet« skriver den 11. Decbr.: I Onsdags stadfæstede Overtribunalretten i Berlin den Advokat Bekker af Appellationsretten i Kiel idømte Fængselsstraf paa 3 Maaneder.

Den 24. Januar skriver »Dannevirke«, at Advokat Bekker fra Overstatsadvokaten i Kiel har faaet Befaling til at indfinde sig i Fængslet i Glückstadt førstkommande Tirsdag for at tiltræde de 3 Maaneders Fængselsstraf. Advokat Bekker har indgivet Andragende til Overtribunalet i Berlin om at faa Processen genoptagen, hvad saavel Kredsretten i Flensborg som Appellationsretten i Kiel har nægtet. Den 26. April hedder det i »Fædrelandet«.

»Advokat Bekker fra Aabenraa vil om nogle Dage vende hjem fra Glückstadt, hvor han har afsonet de 3 Maaneders Fængselsstraf, som han i Fjor blev idømt af Appellationsretten i Kiel. Tre Maaneder i Fængsel er en lang Tid og langt fra nogen mild Straf, men alligevel synes Bekkers Foresatte at være af den Mening, at hans Optræden i Bjolderup-Sagen m. m. endnu ikke er straffet nok, thi i disse Dage har den saakaldte »Ehrenrath«, en Domstol for Embedsmænd, meddelt ham, at der hos dem er anlagt Sag imod ham til Embedsfortabelse, og at der straks er bleven andraget paa hans Suspension. Bekker vil altsaa sandsynligvis allerede være eller dog med det første blive suspenderet fra sit Embede som Advokat, saa han, i det mindste indtil Sagen er bleven paadømt, hvilket vil ske den 18. Maj, fremdeles ikke kan drive sit Advokatur og derved vil komme til at lide store pekuniære Tab.«

Den 18. Maj afholdtes denne »Æresret« i Kiel. Advokat Bekker idømtes Sagens Omkostninger, men frifandtes iøvrigt for videre Tiltale. Retten havde været sammensat af 5 Advokater, som var valgte af alle Sagførere i Slesvig og Holsten. Det Offentlige havde andraget paa, at Advokat Bekkers Notariats- og Sagførerbestalling skulde kasseres paa Grund af Delagtighed i Bjolderup Tavlehistorie. Kort efter sin Hjemkomst fra Fængslet i Glückstadt var Advokat Bekker bleven suspenderet, idet hans Notariatssegl og Protokoller blev ham fratagne.

Det Offentlige indankede Æresrettens Kendelse for Overtribunalretten i Berlin, som behandlede Sagen den 6. Oktbr. 1876. Statsadvokaten androg paa, at Advokat Bekker frakendtes sine

Bestallinger som Advokat og Notar. Overtribunalretten gik dog ikke saa vidt, den tildelte ham en Bøde paa 1500,— Rmk. og Sagens Omkostninger. »Dannevirke« tilføjer: »Denne Bøde er vel at mærke for samme Sag, for hvilket han allerede har sid-det 3 Maaneder i Fængsel. Det synes at være en Ejendommelighed ved den preussiske Rettergang, at en Mand kan straffes flere Gange for samme Forseelse.«

Suspensionen hævedes først i de første Dage af Novbr, en Maaned efter Overtribunalets »Frifindelsesdom«. Den havde da varet i over tre Fjerdingaar.

Det vil vel blive staaende som en uløst Gaade, hvordan man har kunnet gøre det muligt, at faa en lovkyndig Mand og anerkendt Advokat straffet, fordi han vejledede Kirkeforstanderskabet, der søgte Hjælp og Bistand hos ham i sin Nød, da Myndighederne trængte og forfulgte det.

Man kan jo ogsaa med nogen Ret spørge, hvordan det var muligt at faa de 4 Kirkeældste idømt Fængselsstraf, at faa dem dømt som almindelige Forbrydere ved et Par Tyskeres Intriger. Konsistoriet, som havde foranlediget Statsadvokaten til at rejse Sagen, hvad denne gjorde efter en Del Betæneligheder (Dv. d. 16. 4. 75) vidste jo i alt Fald senest den 19. Juni fra Ministeriet, at de Kirkeældste havde haft Ret. Selv om den første Domfældelse fandt Sted den 5. Maj, saa der havde været meget god Tid til før Forhandlingerne ved Appellationsretten at underrette Statsadvokaten om Sagens forandrede Stilling.

Om de Kirkeældstes Fængselsstraf fortæller »Dannevirke« den 8. Januar 1876:

»De fire Kirkeældste i Bjolderup, der i Anledning af Tavlesagen blev idømte hver en Maaned Fængsel, er i Fredags den 7. ds. ankommen til Flensborg, hvor de er henviste til Fængslet bag Møllen.

Det er disse 4 Mænd, som saa tappert forsvarede deres gamle Kirke mod at blive vansiret af en tysk Mindetavle, men tilsidst i deres patriotiske Iver kom til at støde an mod den tyske Straffelov, som da ogsaa blev anvendt mod dem i al sin Strenghed. Men den danske Sag i Bjolderup Sogn tager visselig ingen Skade af dette Martyrium, scm Sognets bedste Mænd nu maa lide i en Maaned for deres varme Fædrelandskærlighed«.

Den 7. Februar blev de saa løsladt af Fængslet igen. De blev (ifølge »Flensborg Avis« den 10. 2.) ført langs Hovedgaden til Statsadvokatens Kontor, hvor de fik deres endelige Demission. De maatte selv bære deres Bagage, deriblandt en Del Sengetøj, som de havde haft med hjemmefra, hele Vejen, og det tillodes dem ikke at benytte en Vogn, som en flensborgsk Dame havde stillet til deres Raadighed.

Min Hjemmelsmand, Hans Lorensen fra Bolderslev, har fortalt mig om Hjemrejsen, at en rig Slatterenke i Flensborg havde stillet sin Karet til Raadighed for de Kirkeældste for at køre dem fra Fængslet til Banegaarden. Dog dette formentes dem af Fængselsmyndighederne. Kusken havde faaet Ordre til, hvis dette skulde ske, at køre lige bagefter dem for at vise Flensborgerne, at Vognen var der, men bare ikke maatte benyttes. En anden Hjemmelsmand, Mathias Knudsen i Hjolderup, den gamle Math. Knudsens Sønneson, har fortalt mig, at Overlev-

De fire Kirkeældste.

ringen fra hans Bedstefader gik ud paa, at de Kirkeældste havde kørt i Karet til Banegaarden, (det kan jo godt være sket fra Statsadvokatens Kontor, hvor de fik deres endelige Demission). Men flensborgske Borgere havde været saa begejstrede for de ubøjelige, stoute Bønder, at de havde spændt Hestene fra Vognen og havde trukket Vognen i Triumf til Banegaarden.

De 4 Kirkeældste kørte nu ikke med Toget til Bolderslev, men steg ud i Tinglev, hvor de blev hentet af deres Venner, for at Baneforvalter Petersen i Bolderslev ikke skulde mærke deres Hjemkomst. Vogntoget kørte op til Jørgen Jørgensens Gaard i Bolderslev, hvor en stor Vennekreds var samlet for at fejre deres Hjemkomst og give dem Oprejsning for den Tort, som Myndighederne havde tilføjet dem. Der overrasktes hver af dem en kostbar Bibel med vedkommendes Navn trykt paa Titelbladet som en Tak fra Menigheden for deres Indsats i Kampen mod overmægtige Myndigheder og for deres Bestræbelse paa at holde Kirken ren for Tyskernes politiske Indgreb.

Der er selvfølgelig bleven holdt Taler for Hædersgæsterne ved Festen, der jo iøvrigt maatte have et absolut privat Præg, da den afholdtes i et privat Hjem. Ikke desto mindre patrouillerede Gendarmen frem og tilbage ude paa en offentlig Sti, som førte direkte forbi Vinduerne, og om Aftenen luskede han omkring ved Gaarden for at opsnappe Brudstykker af Talerne. At Festen har faaet et Eftersmæk, kan man se af en Artikel i »Fædrelandet« den 2. Marts:

»Bjolderup Affæren er ikke afsluttet endnu. Da de 4 Kirkeældste kom hjem fra Fængslet i Flensborg, samledes Sognefolkene med dem i den enes, Jørgen Jørgensens Gaard, for at hilse paa dem. Dette har givet Anledning til en Række Forhør i Aabenraa, saa man antager, at for hvad der ved denne Sammenkomst er bleven sagt, vil der blive anlagt Sag mod Vedkommende for Overtrædelse af Foreningsloven, efterdi »Forsamlingen« hos Jørgen Jørgensen ikke har været anmeldt for Politiet. En sliq Udlægning af Foreningsloven — dens Anvendelse paa private Selskaber — der var ganske almindelig i Preussen for en Snes Aar siden imod de Liberale, der nu er ved Roret, har man endnu ikke gjort Bekendtskab med i Nordslesvig, men det er ingen Skade til at lære de forskellige Sider af det preussiske Væsen at kende, desto bedre kan man vurdere det.«

Der er dog formodentlig ikke kommen noget ud af disse Forhør, ialtfald ved man intet om det nu, og Akter forefindes ikke herom.

Festen skulde have været afholdt i Bolderslev Østerkro, som min Fader havde overtaget i Forpagtning et Par Aar i Forvejen. Da Herredsfoged Jensen erfarede dette, henvendte han

sig straks til min Fader med en »velment Advarsel« mod at give Hus til den paatænkte Fest. Min Fader raadslog med gode Venner, hvad han skulde gøre. Resultatet blev, at man opdagede, at Gulvet i Skænkestuen tiltrængte at fornyes, det maatte saa ske netop i de Dage, da Festen fandt Sted. Til min Faders Undskyldning vil jeg sige, at han lige havde begyndt sin Virksomhed som Bygmester, og han har vel ikke turdet vove at komme altfor skarpt paa Kant med Myndighederne. Dette har ialtfald ikke paa nogen Maade skadet hans Venskab med den Kirkeældste Jørgen Jørgensen, som stadig blev en god Ven af mit Hjem, han var min Gudfader.

Den 6. Decbr. 1878 valgtes Jørgen Jørgensen igen til Kirkeældste. Dette satte paany Baneforvalter Petersen i Affekt. Han sendte Gendarmen ud til Landraaden med Melding om, at man i Bjolderup saa sandelig havde tilladt sig at genvælge den i sin Tid afsatte Kirkeældste Jørgen Jørgensen. Akterne i Aabenraa fortæller herom følgende:

»Slot Brunlund den 12. Decbr. 1878. Fodgendarm Gutjahr melder, at, som han har hørt af Baneforvalter Petersen i Bolderslev, er Gaardejer Jørgen Jørgensen, som for et Par Aar siden paa Grund af Mindetavlerne var bleven afskediget af Kirkeforstanderskabet, nu bleven valgt igen, og hans Valg er allerede bleven bekendtgjort af Præsten fra Prædikestolen. Til Vitterlighed: W. C. von Levetzau.«

Dette interessante Aktstykke fortsætter:

»Aabenraa den 12. Decbr. 1878. Genvalg af Jørgen Jørgensen var den Gang af Konsistoriet kun forbudt for det forestaaende Valg. Efter den nu gældende Menighedsforfatning paahviler Prøven af Valget Kirkeforstanderskabet, og Forkyndelsen af Valg kan derfor ske, uden at der skal ske Melding herom til Kirkevisitatoriet.

1) Gendarm Gutjahr skal lejlighedsvis underrettes om Sagens Forhold. 2) ad Akter Bjolderup Kirke.

Det kgl. Kirkevisitatorium
W. C. von Levetzau. Göttig.«

Petersen fik altsaa ikke megen Glæde af sin sidste Daad i denne Affære.

Gamle Jørgen Nymand, som han altid kaldtes, var ikke blot en dygtig Mand, men ogsaa en klog og forstaaende Mand, som Folk gerne søgte til i deres store og smaa Sorger, og de gik vist aldrig forgæves, han hjalp gerne baade med Raad og Daad, og

han havde en aaben Haand, hvor Hjælpen tiltrængtes. Det var ikke bare i Bolderslev By, dette var Tilfældet, men Gaardejer Tøge Tøgesen i Perbøl, gamle Degn Tøgesens Søn, har fortalt mig, at gamle Jørgen Nymand hver Søndag efter Gudstjenesten kom ind paa Degnegaarden, hvor han i deres Storstue en Stunds Tid tog imod Folk fra Sognet, som vilde søge Raad hos ham. De vidste, her kunde han træffes. Det var, som naar en Konge gav Audiens. Han var Bykonge i allerbedste Forstand. Jeg har medtaget dette lille Billede af gamle Jørgen Nymand, ikke for at fremhæve ham for de tre andre Kirkeældste, men fordi han var den eneste, som jeg har kendt personlig, og for at vise, at det var af den Slags Folk, Konsistoriet i Kiel og Provsten og Landraaden i Aabenraa lod sætte i Fængsel, fordi de vilde værne deres Kirke mod uberettiget Indgreb. Selvfølgelig har de andre tre i enhver Henseende staaet værdig ved Jørgen Nymands Side. Han døde den 6. Septbr. 1890, 73 Aar gammel.

Jes Sarup.

NB. Ved Festen for de Kirkeældste blev sunget en Sang, som en jydsk Bondekarl, der tjente hos Hans Lausen i Bolderslev, havde skrevet. Forfatteren følte sig saa usikker under præjsisk Styre, efter at han havde begaaet Sangen, at han samme Nat, som Festen holdtes, hemmelig forlod sin Plads og rejste tilbage til Jylland. Gaardejer Andreas Knudsen fra Raved kunde huske de to første Vers af den, som han har citeret for mig:

Velkommen hjem, I Gæve,
 Fra Fængslets Ensomhed
 Til Eders Venner kære,
 Og hjemmelige Færd.
 Fra Fængslets skumle Mørke
 Vi glade Eder ser.
 Gid med usvækket Styrke
 Vi samles alle her.

Fordi I Mænd, saa kære
 For Kirkens Skyld I led,
 Vil Gud vist med Jer være
 Og værne om Jer Fred.

Han være vil Jer Støtte
Og Kirkens Værn og Skjold,
Naar I den kækt beskytter
Mod Overlast og Vold.

Titelbladet i den Bibel, som blev overrakt de enkelte Kirke-
ældste ved Festen, viste den enkelte Kirkeældstes Navn. Her
gengives Math. Th. Knudsens:

Til
KIRKEÆLDSTE MATHIAS TH. KNUDSEN
i

Jollerup

fra Bjolderup Menighed
med Tak til ham og hans Slægt, til Minde om,
hvad han gjorde og leed for Menigheden.

I Menighedens Navn.

G. C. Knudsen. Iv. Jørgensen. J. Jørgensen. G. C. Strube.

P. Lorensen. H. C. Strube.. B. Jensen.

C. C. Schmidt. Jes Hansen. I. H. Thomsen. H. Nissen.

Jens Paulsen.

Ps. 115. 1.

Ikke os, Herre, men giv Dit Navn Ære for Din Miskundheds
Skyld, for Din Sandheds Skyld.

I Krigens Vold.

VIII.

Minder og Optegnelser af Jørgen Hansen, Endrupskov,
udvalgte af Charles Borch. Ved H. Lausten-Thomsen.

Jeg havde aftjent min Værnepligt ved 1. Grenader-Regiment 1897—99 og var altsaa »langt ude« i Reserven. Sidste Indkaldelsesordre om Foraaret blev givet til Mandskabet af min Aargang med Besked om at møde første Dag i Tilfælde af Mobilisering paa Kasernen i Haderslev, ved Regiment 84. En Ordre som denne i Forbindelse med de politiske Foreteelser lod ane et og andet, men der gik jo lang Tid, før Knaldhætten sprang i Serajevo.

Hvorledes det er for en Mand i den bedste Alder, med alle Forhaabninger ubeskaaret, at skulle tage Afsked med Hustru og Børn for at gaa i Krig, vil jeg ikke indlade mig paa at beskrive. Jeg boede dengang i Tiset og tog med Toget fra Gramby til Haderslev. Kasernen paa Gammelting var en eneste Menne-skevrimmel, de aktive Soldater ved Regiment 84 var indkaldt og afmarcherede, efterfulgt af de første Afdelinger af Reserven, med Chr. Behrends fra Gram som Fører. Henad Kl. 7 fik vi Ordre til at møde i Flensborg den 12. August; Tøjkammeret var nok udsolgt for denne Gang. Vi mødte i Flensborg, men efter en kort Opstillingsprøve viste det sig, at alle de, der var blevne tilovers i Haderslev, ogsaa kunde undværes her; der var Masser af Frivillige. Fra alle højere Skoler mødte en Stab af Unge, som efter min Mening var for gode til et saa daarligt Haandværk, som Krigen er. Vi var 25—30 Mand fra Haderslev-Egnen, som for anden Gang satte Kursen hjemefter, i Haab om at Krigen vilde være endt, før vi skulde møde igen. Men saa kom der telegrafisk Indkaldelsesordre til den 29. August, og dermed var Sagen afgjort. Vi blev tildelt Bataillon 85, som for en stor Del var sammensat af Hamborgere og Bremerfolk. En Dag, da min Hustru besøgte mig, blev jeg udtaget til Regiment 213, som var

ved at afmønstre for at afgaa til Fronten. Jeg bad om Udsættelse og fik den bevilget mod, at en anden Mand blev sendt afsted. Regiment 213 blev helt oprevet i første Træfning ved Marneslaget. —

Den 12. September blev der med kort Varsel givet Ordre til Ilmarch for alle dem, der havde Pikkelhuer; jeg havde vist ikke opfattet Ordren rigtigt og kom, næsten uden at vide hvorfor, med denne Transport til Altona, tilmed i den Tro, at jeg var eneste Dansker. Da vi nærmede os Byen, skubbede jeg Hjelmen under Bænken og mødte i Hue som alle Danemænd. Desværre viste det sig jo, at der var Pikkelhuer nok til os allesammen i Tøjhuset i Altona; vi fik da ogsaa at vide, at det var meget paa-faldende, at det netop var os, som ikke havde Hjelm med fra Flensborg! Den næste Illusion røg, da vi ved Nyinddelingen prøvede paa at komme til samme Kompagni; vi opnaaede dog at blive omtrent lige mange Sønderjyder i hvert af de to Kompagnier. Ved Udtagningen af Kuske, Ordonnanser, Skrivere og Hestepassere søgte jeg om at blive Skriver, men fik Bestalling som Hestepasser. Den 17. afgik saa Transporten med ubestemt Maal ved Fronten. Et broget Billede mødte os undervejs, og de første Tegn til Krigens Rædsler dukkede op: Lazarettog med saarede i blodige Bind og ude omkring udstoppede franske Uniformer hængt i Træerne. Den 12. fik vi Besked om at overskride Grænsen ved Noveaut-Arneville, og dermed var vi inde paa Livet af Krigen. Vi Sønderjyder samledes i Hestestalden til den gamle Ridderborg Premy, vi var en Snes Mand fra alle Egne og blev hurtigt »rystet sammen«; om Aftenen holdt vi Andagt som en stor Familie.

Pagny, som nu var vort Standkvarter, blev stadig beskydt med Granater fra et bestemt Punkt og mest, naar der blev sendt Forstærkninger. Der blev fattet Mistanke om Spionage, og Borgmesteren og Præsten og to andre af Byens fornemste Mænd blev som Gidsler indsat i en Jernbanevogn, som henstod i det truede Jernbaneterræn. Det hjalp lige meget, og der blev derfor udstedt en Forordning med Paabud om, at ingen Civilpersoner maatte færdes ude efter Kl. 7 Aften. En 16—17 Aars Dreng kom for

Skade at overtræde Bestemmelsen, han kom intetanende 10 Minutter for sent hjem fra Marken, blev stillet op imod en Væg og skudt. Ganske vist blev den vagthavende »Feldwebel«, som havde givet Ordre til Eksekutionen, fjernet fra Afdelingen. Telefonen, hvorfra Spionagetjenesten var øvet, blev senere fundet i Præstens Kælder.

Den 9. December blev vor Bataillon 33 afløst paa Grund af Sygdom som Følge af det lange Ophold i Kulde og Regn under aaben Himmel. Jeg maatte dog blive i Vilsey. Kompagnichefen, som jeg var Hestepasser for, havde nægtet Ordre fra Majoreren til at foretage et Stormangreb paa eget Ansvar, og blev derfor flyttet til Afløsningsbatl. 27. Paa Gaarden Moskov, hvor jeg opholdt mig, indtil min nye Chef ankom, fortaltes, at to Landvæsenselever var forsvundne derfra selve Mobiliseringsdagen; det var Officerer i den franske Hær, som havde taget Tjenesten for at kunne udspionere det tyske Fæstningsværk, som endnu ikke var fuldendt. Paa Vejen tilbage til Pagny otte Dage senere saa jeg den første franske Fangetransport — 2000 Mand ialt — et jammerligt Syn, de gamle Uniformer med røde Bukser. De var tagne til Fange ved Thiocourt.

Juleaften 1914. Ude ved Fronten Kanonernes Drøn og Geværildens Knitren. Vi, som var fri for at være med i Skyttegravene, skulde holde Jul oppe paa Loftet i en stor Lade i Vilsey. Der var vel henved et halvt Hundrede Mand, et Grantræ var placeret, Pladsen ryddet og Gaverne henlagt i Nummerorden. Vi laa træt henslængt i Halmen, da der pludselig blev raabt: »Giv Agt!« Det var Regimentskommandanten, en gammel Oberst, som kom styrtende op ad Trappen og ind gennem den lave Dør. Efter at en Salme var sunget, holdt han en Tale, som vist skulde være noget af et Jule-Evangelium, i hvert Fald var det saa Kejser Wilhelm, der var Vorherre, thi Jesus blev saa vidt jeg erindrer ikke nævnt. Julemorgen gik jeg op til Kirken, hvor jeg mødte en saaret, som støttede sig til en Kammerat. To andre kom med en haardtsaaret paa Baare, hvorfra Blodet dryppede i den allerede tilsnavsede Sne. Det var Jul. I den efterfølgende Tid skiftede jeg Chef et Par Gange; den sidste, en

Overtoldinspektør mente, at jeg hellere maatte gaa i Kompagni, fordi jeg var oppe fra den danske Grænse, men han beholdt mig alligevel som Hestepasser.

Under de stadige Øvelser med Haandgranater skete der den 26. April en Ulykke, idet en Granat eksploderede for tidligt. Een Mand blev dræbt, to haardt kvæstet og flere andre saaret. Den 14. Maj blev mit Kompagni forflyttet til Fæstningen »Kronprins«, oprindeligt fransk, nu med Skytset højt oppe vendt ind over Frankrigs Sletter. En lang Frontlinje kan overses fra dette Punkt, paa højre Bred ses næsten uden Afbrydelse »Præsteskov« og nedenunder hører man ofte Tordenen rulle, saa højt oppe ligger vi.

Den 31. Juli blev vi afløst paa Fæstningen for at tage Kvarter i Gravelotte. Jeg kom til at bo paa Hotellet »Zum goldenen Ross«, som siden 1870—71 har været Samlingssted for Turister og Foreninger fra hele Tyskland og Frankrig. De to Landes Sønner sover her Side om Side i Tusindvis. Henrik Friis fra Tønder fortalte mig en Dag, vi stod og saa ud over Kamppladsen, som endnu bærer Spor af Begivenhederne dengang, at hans Fader havde været med netop paa det Sted, hvor vi stod.

I min Dagbog er den 24. September afmærket som en Dag med fint Efteraarsvejr. Min Kaptajn, Hauptmann Kehler havde beordret Hesten opsadlet for at ride til St. Hubert, hvor Kompagniet lavede Skansearbejde. Jeg var lidt vel tidligt paa Færde og trak for at forkorte Ventetiden frem og tilbage med Hesten, samtidig med at jeg havde Lejlighed til at glæde mig over Udsynet ned imod Statsskoven ved Rezanville. Pludselig dukkede tre Biler op nede i Kløften til St. Hubert. Hesten holdt ikke af Biler, og Hauptmann Kehler havde derfor givet Ordre til at holde den tæt ind paa Motorvognene, uanset Faren for en Paakørsel. Jeg gjorde som befalet, men fik som Tak et Par meget betydende Øjekast fra Herrerne i den første Vogn. Da den anden Vogn kørte forbi, forstod jeg Meningen med de vrede Blikke. Det var Hans Majestæt Kejseren, der var paa Visitation herude.

Jeg meddelte Kaptajnen, at Kejseren var kørt igennem Byen, men dette vilde han ikke vide af, thi i saa Fald maatte han i Egenskab af Kommandant paa Stedet være bleven underrettet. Noget senere mødte jeg Gefr. Dankert, som var Køkkenchef i Officers-Casinoet, han mente, at jeg burde traktere H. M. med en Haandgranat, naar han kom tilbage, hvortil jeg svarede, at han jo selv kunde gøre det. Vi var vist kommet lidt for langt ud i vore Planer og maatte tage Vare paa vor Mund. Vi gik saa ud paa Marken efter M., netop den Plads, hvor Wilhelms Fader opholdt sig, da Slaget stod paa den 16.—18. August 1870. Her kunde vi tale frit. Hans Dankert kunde og vilde skaffe Haandgranater, een til Kejserbilen og een til mig selv. Jeg opfordrede ham til at udføre det, som jeg paa dette Tidspunkt ansaa for at være en Ugerning. Vi naaede dog ikke at blive enige om, hvem der skulde kaste Bomben, før Kejseren kom tilbage. Han havde været ved Fronten i tre Timer, i Følge med Kronprinsen. Der var en Del »Uro« i Afsnittet, men jeg tør ikke afgøre, om den skyldtes Kejserens Besøg eller blot et Tilfælde. Nogen Tid senere overrakte Dankert mig et Dokument, som endnu er i min Besiddelse; det var en Arrestordre. Han føjede til, at han kun skulde have haft Vidner mod mig, saa vilde jeg være kommet slemt op at køre!

Tiden gik mest med Skansearbejde og Vagttjeneste, en Mængde Arbejde blev udført, bogstavelig til ingen Nytte, men Mandskabet skulde holdes i Arbejde for ikke at faa Tid til at tænke, noget som er i Strid med den tyske militære Lovbog. Aaret 1915 svandt, og de første Dage i 1916 oprandt med Graa-vejr. Antallet af Landsmænd var ved at svinde ind, Jes Jessen var kommet paa Lazaret og senere hjemsendt, Søren Schmidt og Anton Gammelgaard blev overført til et andet Regiment. Jeg havde dog den Glæde, at Jørgen Grau og Heinr. Friis flyttede ind paa Hotellet, hvor en Stue var bleven ledig. Grau mente, at det nu snart vilde være Slut med at bo i Gravelotte, og han fik Ret. Kejserens Fødselsdag, den 27. Januar, blev

festligholdt med Parader, Taler og Skraal, og den 3. Februar lød Parolen paa Afmarch til den fjendtlige Stilling ved Nancy.

Bataillon 33 foretog Udrykning fra Feste Kaiserin om Natten Klokken 1 og kom til Verny henad Morgenstunden. Alle Tropictransporter skulde jo foregaa om Natten. Kun i særlige Tilfælde som, naar det gjaldt om at vildlede Fjenden, blev Transporterne afsendt om Dagen — med Tilbagemarch om Natten, for at Fjenden paa den Maade skulde faa talt nogle flere Regimenter. Til andre Tider fandt man paa at markere Batterier; en tyk, tre Favne lang Granstamme blev sat i Skudstilling paa nogle provisoriske Hjul.

Med Verny som Udgangspunkt blev der truffet omfattende Forberedelser til et Stormangreb paa den franske Stilling i N., et betydeligt Støttepunkt for Fjenden. Der fortaltes, at dette Angreb vilde koste 25,000 Mand, og at alle Lazaretter i Metz var færdige til at modtage de Saarede. Alle Forberedelser og de forudgaaende Øvelser blev truffet i Nattens Mulm og Mørke, paa nær Køkkenfolkene skulde alle med, og der var saaledes ingen Mulighed for at slippe uden om. Jeg slap nu alligevel, fordi jeg fortalte Kaptajnen, at ingen vilde have Opsyn med Bagagen, og han var meget bange for at blive bestjaalet.

Der blev ikke lavet noget Stormangreb denne Gang. Saa sent som henad Kl. 3 om Natten, da alle Tropper var i Beredskab, ventede paa det afgørende Signal, bragte Patrouillerne Meldinger, som forhaledede Angrebsordren, og om Morgen kom Folkene tilbage, trætte og sjæleligt og legemligt udasede. I Stedet for at sprede Død og Undergang, som General Brovsky spaaede ved Afskeden fra Gravelotte, blev der foretaget almindelige Øvelser i Krigskunsten. Paa en March-Øvelse fra Verny kom vi til en Ruinhob og gjorde Holdt for at modtage Instruktion om Paapasselighed med Eksplosionsstoffer. Her havde et Kvantum paa 800 Ctr. Dynamit været opmagasineret, overvaaget af et Vagtmandskab. Hele Herligheden var gaaet i Luften og 27 Mennesker saa at sige sporeløst forsvunden. Den 16. 3. kom vi til Dornot, som ligger ved Foden af Fæstningen »Kronprins«.

Franskmændene havde i Mellemtiden faaet placeret langtræk-kende Kanoner, og vi havde saaledes Fronten nærmere ind paa Livet end sidst, vi var her. Banegaarden i Noveaut og den store Bro ved Moselfloden var slemt medtagne, ogsaa Pagny blev beskudt voldsomt, bl. a. var Gasværket skudt i Brand.

Den 5. April fik vi Gasmasker tilpasset; det gav mig Anledning til allehaande Tanker at se os opstillet i Kreds og med en lang Tryne, i Sandhed en fin Figur af Mennesket, som vi stod der, væbnet med Gevær, Haandgranater, Sabel og saa denne Gasmaske paa. Ingen, selv Tyskerne, kan forbyde een at tænke.

Den 3. 4. fik vi Ordre til at flytte til Fly, som ligger paa den anden Side Moselfloden, 3 Km. fra Noveaut. Jeg kom i Kvarter hos ældre Folk, som kun forstod Fransk, men Ungdommen havde jo lært det tyske Sprog i Skolen, præcis det samme Forhold som hjemme hos os i Sønderjylland. Vel var vi sikre for Artilleriet her, men vi blev dog af og til hjemsøgt af Flyvere, som udsatte os for Fare ved Nedkastning af Bomber. Naar undtages nogle Skærmydsler ved Feltvagterne, var Stillingen rolig, det hele beror paa Gensidighed. Til Eksempel var det fastslaaet, at nogle Afløsningsregimenter 30 og 43 altid havde procentvis større Tab at notere — uden anden Anledning end Gensidigheden.

Min Svoger Peter Grau, som var ved 6. Kompagni, var meget forknyt, da han kom til mig, og jeg havde kun Livsmod til eget Forbrug. Vi ødelægges, selv om vi ikke bliver dræbt. Mest harmedes jeg over Kirkens Stilling til Krigen, det var for mig, som om Krigens Ophavsmænd havde Støtte hos Præsterne, og vi trængte til en Reformation større end den, Luther fuldførte. — Den 12. Juli om Aftenen rykede vi veludrustede og uden mindste Vrøvl fra Franskmændenes Side ind i Stillingen i Haubitsskoven, øst for Moselfloden; det generede dem aabenbart ikke, at der var kommet nye Folk i Champey og Vittonville.

Champey, den 28. Septbr. 1916.

Kompagniet ligger forude i Skyttegravene ved Haubitz-

skoven, der falder af og til et Skud, men paa højre Side af Moselfloden, i Præsteskoven gaar det livligt til, vore Skærmydsler er for intet at regne i Forhold dertil. Vort afløste Mandskab kommer i Kvarter i Champey. Om Aftenen samles vi Danske hos Chr. Ludvigsen fra Sandet for at drøfte vore Landsmænds Stilling til Krigen. Spørgsmaalet blev optaget til Forhandling for lukkede Døre, Anledningen dertil var, at et Par Mand havde benyttet deres sidste Orlov til at stikke over Grænsen. Jeg formede mit Syn paa Sagen ved at henvise til en Artikel af Pastor Treplin i Indre Missions Missionsblad »Det gamle Budskab« om Synd og Dødsfrygt som Aarsagen til Faneflugt og Utroskab i Hærens Tjeneste. Svaret blev, at jeg ligesom Katten gik udenom den varme Grød! Vi var vel en halv Snes Mand til dette bevægede Møde i fremmed Land og i et Hus, som havde været udsat for Bombardement, tilmed under de mest fortvivlede Forhold, som tænkes kan.

Det havde været Jul igen, for tredje Gang ved Fronten; man kunde næsten ikke kende Forskel paa Julen og Kejserefs Fødselsdag, hver Gang den samme Kommers. Fædrelandet leve! Det hele fik Skær af at være et stort Teater med levende Billeder. Sjælslidelse og Mismod ødelagde mange, den daarlige Forplejning var ved at blive synlig Underernæring. Jeg havde i den forløbne Tid været Tjener for adskillige Kompagniførere, sidst for en Hr. München, om hvem der blev fortalt en Mængde Historier. Manden var saa nervøs og forkuet, at han endte med at blive »savet af« af hans eget Officerskorps. Ellers var det sikkert gaaet for ham, som det gik Kaptajn Wecke ved 7. Kompagni, hvor Feltvagten kastede en Grav til Kaptajnen og satte et pænt tilhugget Kors paa med følgende Insription: »Her hviler i Fred Kaptajn W., dekoreret med Jernkorset — ingen Heltegerninger, men han skal dø for andre Forseelser mod sine Undergivne, f. 23. 1. 1867, død ? . 4. 1917.« Kaptajnen fik Graven at se, og der blev naturligvis stor Ballade med Melding til Regimentet. Resultatet blev som engang tidligere, da en Løjtnant Hase blev udsat for en lignende Spøg: Auditøren havde intet at bemærke udover,

at det jo var ganske rigtigt, at han skulde dø, det skal vi jo alle, og dermed var den Sag ude af Verden. I det ene Tilfælde blev der taget mange Skriftprøver og holdt lange Forhør, alt uden Resultat.

De fleste af dem, der har været ved II./86, vil erindre, at jeg hver Aften Kl. 7 skulde stille med opsadlet Hest bag ved Kirkén i Champey og paa hans Kommando ride en Time. Jeg havde indgivet Orlovsansøgning og blev derfor kaldt op til min Chef. De har begæret Orlov! — Javel, Hr. Kaptajn! — Her findes en Paategning om, at De har sendt Beretninger til danske Aviser, passer det? — Ikke Beretninger, som vedkommer militære eller politiske Spørgsmaal. — De er jo Dansker? — Javel, jeg er født i Grænselandet. — Vil De gerne paa Orlov? — Javel, Hr. Kaptajn! — Jeg skal besørge Orlov til Dem, hvis De vil tegne Krigs-laan, ellers er den nægtet. Jeg vilde ikke forpligte mig paa staaende Fod og bad derfor om en Times Betænkningstid, hvorefter jeg raadførte mig med J. Grau. Vi blev enige om, at jeg skulde gaa ind paa Forslaget, men saaledes, at Tegningens Størrelse blev gjort afhængig af, hvormange Penge jeg kunde faa samlet i Kontanter. Grau skulde saa sørge for Indbetaling paa Bataillonskontoret. Løftet blev taget for god, og jeg fik Orlov i tre Uger. Fjorten Dage efter min Hjemkomst fik jeg Brev fra min Ven Grau, som skrev, at jeg kunde vente mig en Del, naar jeg kom derned; de tre Mark, han havde indbetalt paa mine Vegne, havde nær taget Forstanden fra Kaptajnen. Han havde ventet, at jeg havde tegnet mig for mindst 3000 Mark. Inden jeg naaede ud igen, var Kaptajnen imidlertid bleven forflyttet til Metz.

Vort Kompagni laa nu stadig i Frontstilling som Feltvagt, og der blev flere Gange fra fransk Side gjort Forsøg paa at bryde Kæden. I Retning af Verdun hørtes stadig stærk Kanontorden, og en Dag blev ogsaa vor lille By udsat for en heftig Beskydning. Der faldt henved 30 Granater i Byen, en havnede i Borgmesterens Køkken, en i Møddingen, en i Stalden, en i Kasinoet og 2 Granater slog ned i selve Kompagni-Køkkenet, men hele Bombardementet gik af uden Tab, vi havde kun en

Saaret ved den Lejlighed. Nu havde vi Ro i nogen Tid, men ovre i Præsteskovene var der uafbrudt Alarm, særlig om Natten saa det ud til at være uhyggeligt derovre. Det værste for os var Flyvernes Angreb, efter at de havde opdaget os; saasnart Vagten raabte Alarm, maatte vi skyndsomst søge Dækning i vor Hule i Bjerget, som kunde rumme hele Afdelingen.

Den 11. Oktober kom Afdelingen igen i Frontstilling ved la Coto med Kvarter i Cory, men allerede den 1. Decbr. blev der givet Marchordre til Udrykning, Ilmarch efter Gremsey-Luyhofen, ca. 60 km. Vi tog afsted i Regn og Sne, men om Natten, da vi forlod Buchingen, tog Frost fat og vanskeliggjorde Transporten af Bagagen. Vi marcherede hele Dagen og Aftenen med til Kl. 10, da vi naaede ind i en Skov, som kaldes Weisbach. Alle var dødtrætte og forkomne, og ingen af os skikkede til Vagttjeneste. Juleaften bød ingen Afbrydelse i Reglementet, naar undtages vort Haab om, at det maatte blive den sidste Jul i Felten. Juledag var jeg ved mit Kompagni i Skyttegravene, hvor jeg mødte en Del Kammerater. Artilleriet skød hele Tiden hen over os, og vi regnede saa smaat med et Angreb, men alt forløb roligt. Anden Juledag var jeg til Hesteappel i Fresny eller Eschen, som Byen kaldes paa Tysk, og det var en forrygende Snestorm den Dag.

Den 14. 1. 1918 havde II. 86 faaet Marchordre retur; vi forlod Skoven Kl. 10 Aften, og det var saa haard Vinter, at jeg sad fastfrossen til Hesten med et stort Læs Oppakning, saa jeg ikke kunde gøre mig Haab om at slippe ned ved egen Hjælp. I Nærheden af Vingast kom P. Ravn fra Fjelstrup hen til mig og bad mig om at tage hans Hjelm med, men jeg maatte afslaa det til Trods for en god Vilje fra min Side. Han saa bittert efter mig, men jeg kunde ikke have mere paahængt, jeg lignede i Forvejen en rejsende Marskandiser. Den 6. kom vi til M. og jeg har noteret, at Hans Johannsen holdt paa Gaden i Luksus-Køretøj, han var bleven tilbage i Lory-Madigny-Afsnittet for at føre Tilsyn med det forsømte Landbrug. Han havde en 30—40 Mand i Arbejde og havde altsaa en stor Bedrift.

Da vi kom tilbage til den gamle Stilling i Haubitzskoven,

havde jeg adskillige Genvordigheder, jeg fik saaledes Ordre til at møde med fuld Oppakning hos Kompagnichefen, beskyldt for at have fjernet mig fra Afdelingen uden Bagageofficerens Tilladelse. Jeg skulde indfinde mig hos ham i Byen Nory, som var skudt fuldstændig i Ruin og den Dag i Dag henligger i samme Tilstand. Ved Ankomsten dertil blev jeg gjort bekendt med den Rapport, der var indgaaet om mig, Løjtnant Stop forlangte mig straffet og afløst fra Bagagen. Chefen erkendte, at han jo egentlig var Skyld i min Bortgang, fordi han mundtlig havde givet mig Orlov, og der var ikke andet for end at finde en enslydende Nødløgn; vi blev derfor enige om at sige, at jeg havde været i mit gamle Kvarter for at kløve Brænde. I Virkeligheden havde jeg været ude for at slagte Svinmen det vilde ikke have været gyldig Orlovsgrund i en Rapport. Efter fire Dages Forløb kom der Bataillons-Dagsbefaling om, at Hestepasser Hånsen for Fremtiden skulde afmelde sig hos Løjtnant Stop, selv om Chefens Tilladelse til Bortgang forelaa! Det var en Næse til Stop, og havde vi ikke været Venner før, var der ikke Haab om, at vi skulde blive det nu.

Det var tydeligt, at det nu bar mod Krigens Afslutning. Vi var jo gamle Karle, og selv om Disciplinen skærpedes, var vi ikke blinde for det, der foregik. Vel var Menigmand saa indfiltret i Militarisme, at Evnen til at tænke næsten var smuldret hen, men Evnen til at tie var vi alligevel stadig i Besiddelse af. Der blev jo fortalt et og andet i Krogene, blandt andet om Vaabenstilstand med Rusland.

Den 19. om Eftermiddagen kørtes 27 Kanoner i taaget Vejr op syd for Madigny, og om Natten gav de Koncert, flere Hundrede Skud blev affyret. Da Artilleriet kom tilbage, blev der Røre forude, vore Folk tog 4 Fanger, og vi havde to saarede. Saaledes gik det Dag ud og Dag ind. Nogen Tid senere fik jeg Orlov og blev sendt med Transporttog. Vi blev behandlet som Kreaturer, ved Samlingsstationerne var Barakker indrettede som »Foderpladser«. Vi var vel ca. 3000 Mand samlede, da Sendingen var færdig til at føres videre til Hamborg. Hjem-

rejsen tog paa den Maade $3\frac{1}{2}$ Dag og Tilbagerejsen den samme Tid, saa der blev ikke ret meget tilovers af 14 Dages Ferie.

28. Maj 18. Jeg har haft Staldvagt i Dag. Forude har der været en lille Træfning, og vi har haft 2 Døde og 3 haardt saarede. Der skydes voldsomt med Artilleri fra begge Sider. Det begynder nu at knibe med Foderet til vore Heste, vi skal stjæle for at faa det nødvendige. Med tre Pund Havre og en lille Visk Hø kan Hestene ikke holdes paa Benene, og falder Hestene af, er der mange andre ved Kompagniet, som nok vil bytte med os, der er saaledes ikke andet for end at stjæle sig til Foderet. Ingen blev straffet for at stjæle Foderet kun for at blive taget paa fersk Gerning. Den tyske Militærlovbog indeholder ellers strenge Bestemmelser for Tyveri. Jeg skal fortælle om et af de Tyvetogter, som illustrerer tilstrækkelig tydeligt, hvorledes det gik for sig.

Om Natten den 28. Juni var vi tre Mand ude paa Forpagter Gejots Mark for at bjerge nogen Kløver. Bonden, som havde mærket, at der blet stjaalet paa Marken, havde sat sig paa Lur efter os. Da vi havde læsset, kom Manden frem af sit Skjul og fulgte med os for at faa konstateret, hvem der havde stjaalet hans Kløver. Han meldte øjeblikkelig Tyveriet til Vagten, og de to kom sammen ind i Stalden, medens jeg ene opholdt mig der. Det var jo, paafaldende, at Hesten havde Sele-tøj paa midt om Natten, og der kunde saaledes ikke være nogen Tvivl om, at jeg havde noget med Græstyveriet at gøre. Det første Spørgsmaal gjaldt mit Navn og Formation, men jeg var rent ud sagt fra Sans og Samling og kunde hverken huske det ene eller det andet. En Mand, som var stationeret i samme Stald, kom mig nu til Hjælp. Om han kendte mig, spurgte Vagten. Nej. Han havde aldrig hørt mit Navn. Et fiffigt Øjekast fra Vagten var Signalet til mig om at forsvinde, og det gjorde jeg skyndsomst. Der blev nu sendt Meddelelse til Bataillonskontoret, og Forhør blev holdt i Sagen, men ingen vilde vedkende sig Tyveriet, skønt 1 Løjtnant, 2 Underofficerer og 12 Mand var vidende om det. Sagen blev opgivet paa Grund

af manglende Beviser. Saaledes blev den civile Retspleje haandhævet paa tysk Grund, lige i Nærheden af den franske Grænse i det Herrens Aar 1918.

Den 6. August flyttede vi igen ud til Lory, hvor Forpostfægtninger og Patruljesammenstød hørte til Dagens Orden. Der var flere Døde, og en Del var geraadet i Fangenskab, deriblandt Jens Hansen fra Barsmark. Jørgen Grau skrev til mig, at der nu var ved at blive uroligt, der var ankommet amerikanske Tropper, som skød alt i Grus, og den civile Befolkning maatte fjernes. Der udspandt sig hjerteskrærende Scener, da gamle og Børn med Magt maatte bringes fra deres Hjem, mange af dem vilde hellere have delt Skæbne med Soldaterne, bare de kunde have faaet Lov til at blive.

Sidst, jeg var hjemme paa Orlov, blev jeg fra mange Sider raadet til ikke at tage ud igen, Krigen vilde nu snart faa en Ende. Der var ogsaa en Del, som forlod Toget til Fronten, da Kanontordenen kom i Hørevidde. Jeg kørte dog helt ud og meldte mig til Tjeneste igen. Men hvor forandret var der ikke bleven, siden jeg var her sidst, nu var det Krig uden Pauser, Uro Dag og Nat, og Vejene blev ustandselig beskudt for at hindre Tilførsel af Forplejning. En taaget Morgenstund benyttede vi Lejligheden til at flytte Hestene fra Skoven ind i en gl. Teglovnbygning i den sydlige Del af Byen Corny. Vi var næppe færdige, før vi blev overdænget med Granatild, og kun ved et Mirakel slap jeg derfra med Livet. En Fuldtræffer slog ned i Stalden, to af Hestene laa med oprevet Bug, og fem andre var haardtsaarede. Jeg var ene i Nærheden og slap med at faa en Splint i Støvlen. Det øvrige Mandskab var faa Minutter før taget i Skoven efter Forplejning.

Et Mundheld siger, at ikke alle falder, som gaar i Krig; det forstaar man, naar det kan gaa til paa den Maade som her fortalt.

Den 5. November fortaltes, at Kejseren nu var flygtet til Holland. Troskabseden var sat ud af Kraft, havde i hvert Fald ingen Betydning mere, men det var jo ikke blide Ord, der faldt om Wilhelm II.

Om de sidste Dage før Sammenbrudet har Jørgen Hansen gjort en Del særskilte Optegnelser, som vi lader følge her:

Mange, baade ældre og yngre Mænd her i Sønderjylland kender Hr. Gruner, Fotograf og Vogter af den store Fællesgrav i Gravelotte, hvor der hviler 30,000 faldne Soldater fra Slaget den 16.—18. Aug. 1870/71. Hr. Gruner havde ogsaa Nøglen til Museet, hvor det betydeligste af de udstillede Genstande var den hele Opstilling af Tropperne ved det afgørende Slag i Krigen 1870/71, som kostede mere end 100,000 Mennesker af Døde — foruden al anden Krigsrædsel og Eftervirkninger.

Hr. Gruner fra Gravelotte gav mig de første Oplysninger om de virkelige Forhold. Det var hen paa Morgenstunden den 17. Oktober 1918. Jeg var sendt fra min Afdeling for at opkøbe nogle Madvarer i Landsbyen bag ved Frontstillingen, Cota ud for Pont i Mousson, at jeg mødte Gruner midt paa Dreufus Broen imellem Ars og Jouy-aux-Arch. Er der Nyt fra Gravelotte spurgte jeg. Ja, vi har faaet Ordre til at rejse ind ad Tyskland, og Frontstillingen er faretruende; der staar en Armé Amerikanere og franske Tropper parat til at gaa imod Fæstningen Metz — for at naa Berlin, 4 imod 1 — hvis Vaabenstilstand eller Revolution ikke indtræffer, før der gives Signal til Op-march, og du vil i første Tilfælde enten være iblandt de Døde eller en Krøbling. Jeg tilføjer — eller Fange! Men han bliver ved. Ja, denne prægtige Bro, hvorpaa vi staar, vil blive sprængt af eder, men de fremstormende Tropper vil nok skyde Landsbyerne paa begge Sider Moselen i Grus, før de naar ind til Metz. Jeg har min Viden fra Spionagecentralen, derfor tro kun mine Ord.

Hr. Gruner gav mig Haanden til Afsked. Jeg stod et Par Minutter og saa efter ham, indtil han kom til Enden af Broen; saa vinkede han, og jeg steg i Sadlen og red videre i modsat Vej efter Gravelotte til.

Da jeg ved Aftenstid kom hjem, omtalte jeg ikke min Viden, end ikke til min gode Ven og Landsmand Markus Hansen. Vester Nybøl, som var Proviantkusk til Frontlinjen. Vi laa i Fæl-

leskvarter, men Forsigtighed var gaaet En saadan i Blodet, at man troede, at selv Væggene havde Øren.

Dagene gik — nu begyndte selv Tyskerne at tale om store Begivenheder, og Vognen var ved at løbe ned ad Bakken. Det var, som om ingen holdt tilbage for at stoppe den. — Vagterne fordoblede, Disciplinen skærpedes, men uden mindste Virking. Alt, hvad der er fæstnet af Oplevelser, og hvad jeg har noteret i de sidste 3 Uger, kan kun opleves — jeg formener, at det er umuligt at gengive disse Indtryk og Følelser, som besjælede et Menneske under de daværende Forhold, da der blev Udsigt til at slippe bort fra al den Uhygge, og da den højtidelige Stund indtraf, da det lød: Krigen er forbi! Natten mellem 11. og 12. Novbr. var en Oplevelse, som ingen kan faa Følelse af uden den, som var ved eller i Nærheden af Fronten, den kan ikke gengives med Ord.

Nu var Fronten fri. Soldaterne handlede deres Uniformstykker bort til Amerikanerne og Franskmænd. Vi har jo aldrig haft noget personligt imod hinanden, blev ofte udtalt under saadanne Handeler.

Men det gik jo, som Hr. Gruner havde sagt, at Afgørelsen stod for Døren, for just en Maaned efter rykkede vi ud over den franske Grænse og passerede et Stykke Landevej ved Byen Corny, som vi for første Gang betraadte den 21. Septbr. 14; men hvor forandret var Troppeafdelingen bleven i disse Aar. Vi rykkede ind med den kendte tyske Militær-Disciplin, alle sunde, velpaaklædt, godt forsynet med alt, hvad der kunde forlanges af Udrustning og til Forplejning.

Og nu den 17. Novbr. 1918 — da tænkte jeg, da vi passerede dette Vejstykke, — Resterne, ja ynkelige Stumper af den stolte tyske Armé. — Vi var rykket ind med 268 Mand til hvert Komp., og jeg havde noteret dem, som var ved Indmarchen, det var 58 af Stamfolk ved 5. Komp. — Resten var Udfyldningsmandskab i de 4 forløbne Aar; den hele Batl. var pjaltet, i Uorden, var luset, jeg tænker allesammen, lidende af Hunger.

Nu gik det jo anderledes, end den Gang vor Batl. blev afmønstret til Afgang fra Altona den 17. September 14 — da lød

Rejsebefalingen paa et ubestemt Maal. Toget skulde dirigeres undervejs.

Nu vidste enhver Mand, at vi skulde vandre 200 Klm. med Forladningsplads Heidelberg den 3. December Kl. 3 om Natten, og derefter hjemad til Haderslev. Med en Togstamme — hvor mange har jeg forglempt, men jeg tænker mig, at baade Vojens og Haderslev Borgere mindes hin Morgenstund den 5. Decbr. 1918, da II./86 standsede i Vojens og maatte skille Togstammen for at faa indsporet efter Haderslev.

Der fortæltes, at der ventedes 2000 Mand; men med tomme Vogne vel et Par Hundrede (Resten var alt undervejs bleven afmønstret) kom vi ind til Haderslev By, som gav os et hjerteligt Velkommen hjem, men blev skuffet over det faatallige Mandskab.

„Historisk Samfund for Sønderjylland“

afholder i Aar sit Aarsmøde i **Uge** og paa **Urnehoved**
Søndag den 27. Maj:

Generalforsamlingen holdes i Uge Forsamlingshus Kl. 2. Efter den taler cand. theol. Hejselbjerg Paulsen, Skrydstrup, om Træk af Egnens Kirkehistorie paa Rationalismens Tid, deriblandt om Befolkningens til Dels ret drastiske Kamp mod Indførelsen af den rationalistiske Gudstjenesteordning i 1790-erne. I Tilfælde af godt Vejr forlægges Mødet derefter til det minderige Urnehoved (knap en km fra Uge), hvor Seminarielærer Eskildsen fra Tønder taler om dette vor Landsdels betydningsfulde Tingsteds Historie.

Ogsaa Ikkemedlemmer af Historisk Samfund har Adgang (men ikke Stemmeret) til baade Generalforsamling og det offentige Møde.

Historisk Samfund for Sønderjylland

udgiver »Sønderjydske Aarbøger« III. Række, og »Sønderjydske Maanedsskrift«.

Bestyrelsen er f. T. fhv. Folketingsmand H. P. Hanssen, Aabenraa (Formand), Frimenighedspræst Thade Petersen, Haderslev, (Sekretær), Amtslæge Dr. Michelsen, Aabenraa, (Kasserer), Sparekassedirektør Nis Nissen, Nordborg, Amtslæge H. Lausten Thomsen, Tønder, Seminarielærer Cl. Eskildsen, Tønder, Højskoleforstander Hans Lund, Rødding, Arkivar Frode Gribsvad, Aabenraa, og Museumsdirektør, Dr. Mackeprang, København.

Formand, Sekretær og Kasserer danner Forretningsudvalg.

Redaktionsudvalget for »Sønderjydske Aarbøger« består af Thade Petersen, Lausten Thomsen, Hans Lund og Gribsvad.

Redaktionsudvalg for »Sønderjydske Maanedsskrift« danner Lausten Thomsen og Cl. Eskildsen.

Medlemsbidraget er 5 Kroner aarlig eller mindst 100 Kr. én Gang for alle. Medlemmerne modtager »Sønderjydske Aarbøger« gratis. »Sønderjydske Maanedsskrift« bestilles hos Posten og koster 1 Kr. 65 Øre fjerdingaarligt. I Boghandelen eller bestilt hos Cl. Eskildsen koster det 1 Kr. 50 Øre. Indmeldelser i Historisk Samfund modtages af alle Bestyrelsesmedlemmer.

Opkrævningen af Medlemsbidraget sker i April.

Indhold.

H. Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne	Side 1— 62
Jes Sårup: Mindetavlerne i Bjolderup Kirke ..	» 63—111
H. Lausten Thomsen: I Krigens Vold: Jørgen Hansen, Endrupskov	« 112—127

Sønderjydske Aarbøger

III. RÆKKE

II. Halvbind

1934

Udgivet af
Historisk Samfund for Sønderjylland

AABENRAA

I Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag,**
København,
for Danmark, Norge og Sverige.

Sønderjydske Aarbøger

3. Række.

1934

Udgivet

af

Historisk Samfund for Sønderjylland

ved

Frode Gribsvad

Hans Lund

Thade Petersen

H. Lausten Thomsen.

Aabenraa.

Hejmdal's Bogtrykkeri

1934.

Indhold:

H. Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne	Side 1—62
Jes Sarup: Mindetavlerne i Bjolderup Kirke ..	» 63—111
H. Lausten Thomsen: I Krigens Vold: Jørgen Hansen, Endrupskov	» 112—128
H. Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne III.	» 129—211
H. V. Clausen: Stemninger og Tilstande i Haderslev under Verdenskrigen	» 212—257
Frode Gribsvad: Bøger	» 258—263
Thade Petersen: Sønderjylland 1932	» 264—272
Thade Petersen: Sønderjylland 1933	» 273—284

Oplysningstiden i Hertugdømmerne.*)

(Tiden fra ca. 1773—1817)

Studier over Kirke- og Skoleforhold i Hertugdømmernes
religiøse og nationale Brydningstid.

Af Hans Hejselbjerg Paulsen.

III.

Adlers Skoletanker og Reformplaner, som realiseredes i hans Skoleregulativer og i den store Skolelov af 1814, gav — som vi senere faar at se — Anledning til en hel Del Uro og Stridigheder. Imidlertid maa de nærmest betragtes som en Slags Udløbere af den store aandelige Kamp, som i Slutningen af Halvfemserne udspilledes i Hertugdømmerne: Agendestriden. For at forstaa hele den aandelige Situation i Hertugdømmerne ved Aarhundredskiftet er det nødvendigt, at vi først omtaler denne Kamp nærmere for derved ogsaa at faa stiftet Bekendtskab med en Del af de førende Navne i Tiden. I Agendestriden indblandes nemlig saa at sige alt og alle, og kaldet eller ukaldet afgiver enhver af nogen Betydning sit Votum i denne Sag. Ja, fra alle Egne og fra alle Befolkningslag lyder — hvad der ellers er yderst sjældent i de Tider — vox populi. Det er vel første Gang, at »Folkets Røst« lyder saa kraftigt i Hertugdømmerne, at vi endnu, takket være et stort Arkivmateriale, kan opfatte de enkelte Stemmer. Derfor er Aarene omkring Aarhundredskiftet ikke alene Uroens Aar i Hertugdømmerne, men de er ogsaa interessante Aar i disse Egnes Historie.

3.

Rationalismen i Kirken.

A. Generalsuperintendent Adler.

Da den gamle Adam Struensee — Generalsuperintendent siden 1760 — var død i 1791, syntes Vejen fri for den

*) Nærværende Arbejde bygger i væsentlig Grad paa hidtil utrykte Kilder. Til Arkivstudier i Ind- og Udland har jeg modtaget Understøttelse af den grevelige Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, for hvilken Understøttelse jeg bringer Direktionen min ærbødige Tak.

nye Tid og dens Mænd, saa de kunde gaa indenfor i selve Kirken for at »rydde op og forbedre«. — Struensee havde, trods sin høje Alder, dog stadig været en Mand, hvis Modstand man maatte regne med, og saa længe han beklædte Embedet som Generalsuperintendent i begge Hertugdømmer, gik Oplysningstidens Aktører lidt stille med Dørene, selv om de saa larmede nok saa meget udenfor Kirken.

Meget afgang nu af, hvem der i denne bevægede og for Kirken saa kritiske Tid skulde blive Struensees Efterfølger.

Til Generalsup. over Holsten udnævntes **Johann Leonhardt Callisen**, (født i Preetz 1738) en Struensee nærstaaende Mand, en stille lærd, udpræget Ireniker, som Teolog en Mand af den gamle Skole. Selv om Oplysningstidens Mænd ingenlunde kunde røgne ham for en Forbunds-fælle, ansaa de ham til Gengæld heller ikke for en hvas Modstander. Dertil syntes han for fredsommelig.

Superintendenturet i Slesvig overdroges derimod i 1792 en helt anden Mand, den daværende tyske Hofpræst og Prof. extraordinarius theol. i København **Dr. J. G. C. Adler**.

Siden **Andreas Højers Død (1728)** havde Embedet været besat med Udlændinge. Nu kom med Adler en fødst Slesviger¹⁾ i denne ansvarsfulde og meget krævende Stilling. Valget faldt tillige paa en meget ung Mand. Kun 35 Aar gammel, altsaa som een af Tidens egne, naaede Adler den højeste Stilling i Kirken, og i samfulde 42 Aar beklædte han Embedet, — siden 1806 tillige ogsaa som Generalsuperintendent over Holsten.

Alene af den Grund maa Adler nævnes som en af Hovedpersonerne, naar vi beskæftiger os med Oplysningstiden i Hertugdømmerne. Thi som Kirkens Øverste i næsten to Menneskealdre har denne Mand haft en meget betydelig Indflydelse paa Folkets aandelige Liv, og hans Indflydelse spores endvidere paa mangfoldige andre Omraader. I utallige

¹⁾ Dette maa dog i høj Grad forstås cum grano salis. Vel var Adler født i Arnæs ved Sløj, men hans Slægt var af tysk Afstamning (Faderen fra Brandenburg).

Forhold har Kancelliet i København spurgt ham til Raads, og der er maaske næppe udkommen en eneste mere betydelig Lov eller sket nogen Ændring i Forhold vedrørende Hertugdømmerne, uden at denne Mands Votum i Forvejen var indhentet. Blandt Arkivalierne vedrørende denne Tids Historie vidner endnu utallige større og mindre Aktstykker om denne Mands Indflydelse, Samvittighedsfuldhed og Flid.

Adler fødtes i Arnæs Præstegaard 8. Dec. 1756.¹⁾ Faderen, Georg Christian Adler, forflyttedes imidlertid allerede 1758 til Altona, hvor han senere blev Præst. I Altona har Adler altsaa levet sin Barndom, først undervist hjemme af Faderen, senere i Byens Gymnasium. Allerede som Gymnasiast vakte hans sproglige Begavelse store Forhaabninger; han udgav saaledes allerede 1773 en Samling jødiskretslige Kontrakter paa Nyhebraisk. 1775 immatrikuleredes han ved Kiels Universitet, hvor hans Hovedstudium vel blev Teologi, men hermed forbandt han tillige Studier af de semitiske Sprog. To Aar senere kom han til København, (hvilket var ret enestaaende i de Tider, at en holstensk Student tog til Københavns Universitet), hvor han vandt Guldbergs Velvilje. Han fortsatte her sine sproglige Studier og blev snart omtalt for sit omfattende Kendskab til den rabbinisk-talmudiske Litteratur. Guldberg fulgte med nøje Opmærksomhed den unge Adler, ikke mindst fordi denne ogsaa havde henvendt sine Studier paa den kritiske Undersøgelse af de bibelske Haandskrifttekster, et Emne, som netop dengang sysselsatte mange Lærde i Tyskland. Ved Guldbergs Anbefaling fik Adler et kgl. Rejsestipendium — tilligemed Zoëga — og sjældent har vel danske Stipendier baaret bedre Frugt end netop disse. 1780—82 rejste Adler i Tyskland, Holland, Frankrig og Italien, undersøgte bl. a. græske og orientalske Haandskrifter, stadig især med Bibelkritiken for Øje. Især blev hans Ophold i Florens og Rom af stor Betydning for

¹⁾ Litt.: Aage Dahl: Sønderjyllands Bispehistorie p. 68—72, Kbhvn. 1932. Bricka: Biogr. Leksik. I p. 101 ff. (H. F. Rørdam), anden Udg. I (Dr. Neiiendam). Videre Henvisninger findes de nævnte Steder.

ham og hans Studier. I Rom, hvor Adler opholdt sig længst, naaede han at slutte Venskab med mange betydelige lærde, deriblandt selveste Kardinal Stefan Borgia, og herved gaves der ham Adgang til mange hidtil lidet kendte Kilder. Ved sit behagelige Væsen og sin kloge Fremtræden skaffede han sig Adgang til disse Kredse og forstod at drage Fordele deraf.¹⁾ Her kom han ogsaa i Berøring med indfødte Arabere, som skaffede ham Indsigt i moderne Arabisk og dets forskellige Dialekter.

Efter hans Hjemkomst igen var Guldberg ham stadig meget bevaagen, og Adler blev i 1783 — kun 27 Aar gammel — Professor i Syrisk i København. I nogle Aar arbejdede han nu med tekstkritiske Spørgsmaal og Haandskriftsundersøgelser, og alt tydede paa, at Adlers Fremtid laa i København som Professor og Videnskabsmand.

Imidlertid fulgte han ogsaa godt med i Tidens teologiske og kirkelige Spørgsmaal, og efter 1785 var han tillige Sognepræst ved Frederikskirke, dengang Kristianshavns tyske Kirke. Resultatet af sine Studier fremlagde han i sit dengang betydningsfulde men nu forældede Værk *Novi Testamenti Versionis Syriacae* — København 1789, som sammen med andre lærde Værker skaffede ham internationalt Ry. Samtidig gik han hurtigt frem ad Hæderens Bane i København, han blev Prof theol., tysk Hofpræst, Dr. theol., Medlem af Missionskollegiet m. m.

Med Rette ansaa Samtiden ham for en lærd Mand og grundig Forsker, og Adler nød ogsaa Ry som en betydelig Prædikant. Om det sidste vidner saa mange Udtalelser fra vidt forskellige Mænd, saa man kan slutte herudfra, at hans Forkyndelse maa have været af betydelig Værdi for mange af hans samtidige. Een af dem — Fallesen ved Trinitatis Kirke — skriver t. eks. »Adler forenede to meget sjældne Egenskaber, nemlig grundig Erudition og sand Popularitet. Hans Skrifter vidner om de første, og om det sidste hans offentlige Foredrag»)

¹⁾ At Adler har følt sig i Taknemlighedsgæld til Kardinal St. B. ses af, at han kaldte sin anden Søn: Stephan Borgia Adler. († i København 1792, † som Provst over Pinneberg Provsti).

²⁾ d. v. s. Prædikener.

til Folket. Jeg har ej været saa lykkelig at høre ham ofte, men aldrig hørte jeg ham uden at blive rørt, og den Rørelse var af Varighed, da han aldrig søgte at røre Hjertet uden gennem Forstanden, og det i det klareste, for den simpleste Mand forstaaeligt Sprog. Hans Udvortes var den ædle Simplicitet, med faa, men naturlige Gestikulationer. Det var som Sandheden personificeret. — Det var Johannes den anden!«. En anden¹⁾ »gav gerne en Dag af mit Liv bort bløt for at høre en eneste Periode af hans (Adlers) Daabstaler« — »Allerede hans Legemsbygning og herlige Holdning, den Alvor og Værdighed, hvormed han optraadte, forbunden med Sagtmodighed og Mildhed, er uforglemmelig. — — Han ivrede altid for Kristendom i Gerning, undgik al ufrugtbar Dogmatik og Polemik. Sand Forbedring vilde han udvirke«. ²⁾ Selv J. P. Mynster og Claus Harms, som jo dog begge var saa forskellig fra Adler, satte Pris paa ham, Mynster tillagde endog hans Forkyndelse betydelig Værdi, saa at han var taknemmelig for den Indflydelse, Adler havde haft paa ham. ³⁾ Og Claus Harms, hans store Modstander, tilegnede ham sin Katekisme.

Adlers stærke Appel til den moralske Bevidsthed faldt i Tidens Smag, og den Ros, som Cramer i sin Tid havde høstet, overførtes nu paa Adler.

Det kunde alsaar ikke vække Forbavselse nogensteds, at denne Mand, som tillige stod højt anskrevet i alle betydelige Kredse i København, i 1792 udnævntes til Generalsuperintendent over Slesvig. Han var jo »en moderne Mand«, havde allerede et verdenskendt Navn som Videnskabsmand, var ivrig for at udbrede og fremme een af Tidens Yndlingstanker: »fornuftig« Kristendom. Og man forventede, at just Adler var Manden, som kunde reorganisere Latinskolerne i Hertugdømmerne, hvis Tilstand jo — som vi i det foregaaende har set — havde voldt Tydske Kancelli en ikke ringe Del Bryderier.

Adlers Studieaar faldt i den flade Oplysnings og den

¹⁾ P. Ber. 1811 p. 324.

²⁾ Pastor Friedrichsen i Falcks Archiv I. 1842. p. 559 f.

³⁾ Mynster, Meddelelser af mit Levnet, p. 35 f.

falske Humanitets Tidsalder, og ingen maa derfor vente, at han blev andet end et Barn af sin Tid.

De to Hovedopgaver, han straks som Generalsuperintendent satte sig, viser da ogsaa tilfulde, at han ønskede at gaa forrest blandt Oplysningstidens Aktører. For Adler var det store Maal, som en Kirkens Mand og patriotisk Statsborger burde stræbe efter: Mængdens »Oplysning«. Naar blot Kundskab og en overfladisk Oplysning meddeltes Mængden, saa vilde alt blive godt. Denne Tankegang begrunder hans store Interesse for Folkeskolen, og vi vil senere se, at Adler her har udført et Arbejde, som han godt kunde være bekendt. Ikke mindre end 450 Distrikstsskoler fik han oprettet og organiseret i Hertugdømmerne i sine første 10—20 Embedsaar.

Og for det andet. Som Superintendent ønskede Adler at gøre Tiden Indrømmelser for derved at vende Strømmen, der gik bort fra Kirken. Derfor skulde alt i Kirken indrettes »fornuftigt«. Selv Kirkens Røst skulde ændres, »for at den tænken- de Tilhører ikke kyses bort«.

Derfor viste Adler sig straks som Generalsuperintendent som en udpræget Modstander af Evangeliets klare og utvetydige Tale til Mennesker. I Stedet for skulde der lyde et forkortet, for ikke at sige et forkvaklet Evangelium. Ogsaa i den Henseende er Adler ganske et Barn af sin Tid. I en for Kirken meget kritisk Tid vil han »modernisere» Gudstjenesten og Forkyndelsen, dels ved at gøre Gudstjenesten »interessant, kort og afvekslende«, dels ved at »reformere» Prædikenen, der nu — ganske vist fra et supranaturalt Grundlag — især skal være en Appel til Tilhørernes moralske Bevidsthed. Skolens og Kirkens »Forbedring« er altsaa fra første Færd den unge Generalsuperintendents store Maal, og fra sit Ophold i København vidste han, at han kunde regne med Tydske Kancellis Embedsmænd som gode Forbundsfæller.

Vi faar senere at se, at hvor moderne han end var, og hvor stor han end var som »Tidens Mand«, saa tog han dog grundig Fejl af Tiden — og af Mennesket.

Netop paa de Punkter, hvor Svaret paa Tidens Krav burde have været et »non possumus«, der firede han, der indlod han sig paa det ene Kompromis efter det andet, og det maatte nødvendigvis faa skæbnesvangre Følger for ham selv og især for den Kirke, han utvivlsomt ønskede at tjene. Det ligger klart for Dagen, at netop denne Mands Vaklen og Nølen, Eftergivenesshed og gøren Indrømmelser blev Kirken til Skade i dens Tjeneste med Evangeliet. I en Tid hvor Kirken i Hertugdømmerne trængte til en kraftig og fast Haand, til en Mand, som mod al fremstormende Vantro stod klippefast, og utrætteligt med Mund og Pen hævdede Kristendommens Sag, ligegyldig om Haan og Spot haglede nok saa stærkt ned; i en saadan Tid, som krævede en Mands Indsats fuldt og helt, spillede Adler Cunctatorens Rolle, han blev det skæbnesvangre Kompromis Mand. »Den forsigtige Nøier«, — men ingen Ennius traadte nogensinde frem og sagde, at ved hans Nølen frelstes Skibet. Skal vi, nu Hundrede Aar efter denne Mands Død, fælde nogen Dom over ham som Kirkehyrde, da kan det kun være den: Han var en Lejetjener, som krøb i Skjul, da Ulven dukkede op. Og den »Kirke«, han ønskede fremmet, var ikke nogen kristen Kirke. Det er et Spørgsmaal om »Kirken« i Hertugdømmerne i vor Periode overhovedet var en kristen Kirke. Og det er det tragiske ved Adler og hans Styre. Al hans Klogskab, Emsighed og Flid, alle Frederik VI.s Hæderstegn hvormed Adler blev overøst (1798 blev Adler Slotspræst paa Gottorp, 1806 tillige Generalsuperintendent over Holsten, 1807 ophøjet i II. Rangklasse, 1809 Ridder af Db., 1811 Kommandør af Db., 1815 Dhm., 1817 Storkors af Db.), al den Panegyrik, som Samtiden ofrede ham i Prosa og Poesi kan ikke udlette den Kendsgerning.

Da Adler hen paa Sommeren i 1833 for sidste Gang var paa Visitats i de nordslesvigske Sogne, overbragte een af hans Beundrere, Pastor Wulff i Rise, ham et Hyldestdigt,¹⁾ som baa-de er betegnende for Samtidens, d. v. s. Oplysningstidens Syn

¹⁾ Abt. 18. Visitationalia Apenradensia 1833, Staatsarch. Kiel.

paa Adler, og som ogsaa — i svulstige Ord og Vendinger — omtaler Adlers Maal og Resultat.

Pastor Wulff sammenligner i Indledningsversene Adler med Solen, der forandrer Nat til Dag, og som paa sin Vej over Himlen jager de mørke Skyer paa Flugt, det hedder saa i det følgende:

So auch, hehrer Greis! begannest
 Du im Geisteslicht die Bahn,
 So erleuchtend auch gewannest
 Sieg du überm Glaubenswahn.
 Treibend vor dir Wolk' auf Wolke
 aus der Kirche Heiligthum,
 im erleuchtet frohen Volke
 Suchend deinen schönsten Ruhm.

Men i 1833 var det de gamle, som forlystede sig indbyrdes og bragte hinanden smukke Komplimenter. Det unge Slægtled brugte helt andre Ord om Adler og hans Virksomhed i Kirken. De talte om Vantro og om Adler og hans Styre som en Tid, »hvor der ingen Vagt var i Kirken«¹⁾ og de sørgede for, at Adler med samt hans Følgeskab og alt, hvad de havde arbejdet med, blev færget ud paa Glemselens Hav. Det levende Liv havde ikke Brug for det. Og saadan har det været siden.

Saa forskellig var disse to Slægtled i Hertugdømmerne, saa hurtigt vendtes Ros til Dadel.

Vi vil nu i det følgende se nærmere paa de kirkelige Forhold i Hertugdømmerne under Rationalismen, altsaa paa Adlers Embedstid. Hans Navn er jo særlig knyttet til hans berygtede A g e n d e (en Gudstjenesteordning). Men hans Virksomhed naar langt videre. Hans Kamp for at faa indført en rationalistisk Agende er kun et Led — omend Hovedledet — i de Bestræbelser han udfoldede for at faa Gudstjenesten »forbedret« d. v. s. rationaliseret. Hertil knytter sig endvidere hans Forsøg paa at faa en af ham udgivet Psalmebog indført²⁾ og

¹⁾ »— während keine Wacht in unserer Kirche war« Claus Harms i These 14. 1817.

²⁾ Denne Salmebog — Christelig Psalmebog. 1798 — og dens Tilblivelse og Indførelse i Nordslesvig er for nylig bleven skildret af Pastor Johannes Pedersen, København, forhen Sognepræst i Holebøl. — I Kirkehist. Samlinger VI Række I p. 450—482. (1934).

endvidere en Slags Oversættelse og Omskrivning (med bevidste Forvanskninger) af Ny Testamente. — »Nye Former«, det var Løsenet for Adler.

Selv synes han virkelig at have ment, at han kun ændrede alt det Ydre ved Gudstjenesten, »Formen«. Og derved haabede han at bjerge alt det levende Indhold igennem Tidens Malstrøm. Men det, han ansaa for »Indholdet«, var desværre — kristeligt set — af en saa tvivlsom Art, saa Eftertiden — og mange af hans Samtidige — havde Ret, naar Adlers kirkelige »Reformarbejde« betegnes som »Reformation des Lutherthums ins Heidenthum hinein u. des Christenthums aus der Welt hinaus.«¹⁾

Adler levede i den Tro — og handlede ud fra den — at Rationalisme og Protestantisme var et og det samme, ja Oplysningstiden og dens Planer var i hans Øjne Protestantismens endelige Sejr. Og ethvert Angreb paa Rationalismen betragtede han derfor som et Angreb paa Reformationens Princip. Dette maa man, (som undskyldende Moment,) stadig have for Øje, naar vi i det følgende ser paa hans Styre og Arbejde i Hertugdømmerne.

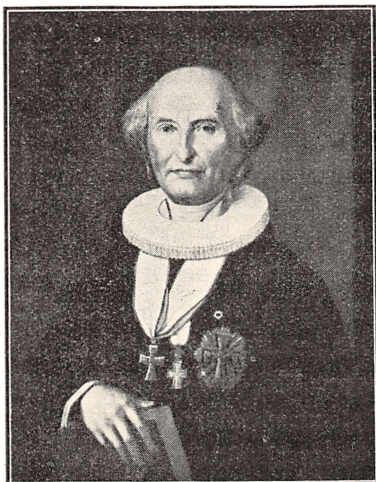
Ud fra sine Forudsætninger og Anskuelser kunde Adler ikke blive en anden Balle, han kunde heller ikke lære det, som Grundtvig i 1810 kaldte: »at dimittere Menneskefrygt og Lempning efter Verden«.

Tværtimod. Han »lempede sig efter Verden«. Som Landet laa dengang, troede han, at det var hans Pligt. Men han levede længe nok til at indse, — og vi ser det endnu tydeligere — at en Menighed fik han aldrig, og »Verden« vandt han heller ikke derved. Hvor han som Kirkens Øverste burde have taget til Orde, der tav han eller vendte Ryggen til. Hans Samtidige og Venner talte derfor meget om »den milde Adler«, som altid undgik »Stridigheder og Uro«. «Er tadelte eigentlich nie — siger een af hans nære Omgangsvenner²⁾ om ham — er hörte nur zu, übersah manche Mängel, rügte wenig. — —

¹⁾ These 3. Claus Harms 1817.

²⁾ Schumacher anft. Sk. p. 343 f.

Er hasste nichts mehr als jemand zu stossen u. ihn zu kränken.« Adlers Embedsførelse karakteriserer Ostenfeld træffende, naar han skildrer den¹⁾ som en »fortsat Bestræbelse for, at alt gik saa roligt som muligt«. Og han minder om, at det

Generalsuperintendent Adler.

samme Indtryk faar man af ham, naar man betragter et Maleri af ham i Domkirken i Slesvig. »Navnlig synes den løse Maade, hvorpaa han med sin højre Haand holder Bibelen op foran sig, at symbolisere, hvor slapt han førte Tøjlerne, og ganske særligt, hvor vaklende hans Stilling var i Bibelstriden.«

Det er vel den samme »Mildhed«, Harms tænker paa, naar han nævner Adlers Styre, som en Tid, »hvor der ingen Vagt var i Kirken«.

Mindst af alt var Adler en Kirkehyrde, en Vogter. Der kan næppe nævnes eet Eksempel paa, at han optraadte som Kirkens Episkopos, fordi han kun betragtede sin Stilling som en Embedsmands og Administrators, sig selv som en Slags Formand for et Societet eller lignende. Han vilde vel have kaldt det »Gesellschaft der vernünftigen Verehrer Jesu«. (Jesu fornuftige Tilbederes Selskab).

1. Agendens Forhistorie og Tilblivelse.

Der er allerede gentagne Gange i det foregaaende²⁾ hentydet til Stridighederne i Hertugdømmerne — især i Slesvig — i Slutningen af Aarhundredet. Og vi vil her straks minde om, at

¹⁾ Studier over Stemninger og Tilstande i Holsten 1815—1830 (Doktordisputats 1909) p. 167.

²⁾ S. A. 1933 og 1934 I.

denne Episode i vor Landsdels Historie ikke er et Afsnit, som alene hører ind under Kirkehistorien specielt under Liturgiens Historie, men i lige saa høj Grad er af Interesse for Hertugdømmernes almindelige Historie. Dels fordi denne Kamp bredte sig ud over det hele Land, fra Egn til Egn, fra Sogn til Sogn; og mest vel, fordi vi herigennem faar et Billede af Hertugdømmernes aandelige Struktur ved Aar 1800. — Vi hører Bondens Røst, rodfæstet som han er i den ældgamle Kulturkreds, i Aarhundreders Traditioner. Vi lærer de »liberale, moderne« Kredse at kende, hvor Tidens honette Ambitioner trives, og hvorfra de idealistiske Fraser lyder.

En saadan Overgangstid, som Oplysningstiden var, hvor man lader det religiøse staa hen i det uvisse, er ypperligt skabt for Frasen. Og det mærker man især i vort Tidsrum her. Tiden og Tidens Børn havde den uforgribelige Mening, at den var »autoritetsfri og selvstændig«, og dog har der maaske næppe levet Mennesker, der var saa bastede og saa bundne ved Autoritetstro, som den Tids Mennesker, — vor egen Tids Mennesker selvfølgelig undtagen.

Agendestridens Aar er ikke alene en religiøs Kamptid, hvor to hinanden modsatte Livsanskuelser tager Livtag sammen, men en Analyse vil vise, at mange og forskellige Motiver bar den frem og god Olie i Ilden.

Først nogle Ord om den Adlerske Agendes Forhistorie og Tilblivelse.

Efter sit Indhold er Agenden Rationalismens Produkt. Og dens Tilblivelse og Indførelse vidner om, hvor stærk Rationalismen var bleven i Kirken, og hvor gode Forbundsfæller den havde ved Underinstancerne i Hertugdømmerne (Overret og Overkonsistorium) og ved Kancelliet i København. Men historisk set er Agenden den endelige Realisation af et meget gammelt Ønske og Krav: At faa et nyt, officielt Ritual i de to Hertugdømmer. Ønsket er gammelt i Hertugdømmerne, og det støttes ved Landsherrernes politisk-statslige Interesse.

Den officielle Kirkeordning af 1542 var ingen Agende,

d. v. s. den indeholdt ingen fuldstændig, normgivende Alterbog, og den nødvendiggjorde en fortsat Produktion af Enkeltformularer til Brug ved de gudstjenstlige Handlinger.¹⁾ Det er kun naturligt, at Gudstjenesten i Tidens Løb mere og mere prægedes af en liturgisk Uensartethed, mod hvilken to forskellige Interesser tidligt begyndte at reagere. Kirken maatte være interesseret i at faa sat en Bom for den stadigt stigende liturgiske Forvirring, at faa denne afløst af en fast Norm, efter hvilken Gudstjenesten i alle Egne af Landet skulde indrettes. Men dette Ønske vandt Støtte i de politiske Interesser, — det viste sig paa et tidligt Tidspunkt, men ses tydeligst ved Inkorporationens Fuldbgyrdelse i 1773. Regeringen ansaa nemlig en liturgisk Uniformitet, Ensrettethed, for et særdeles gavnligt Middel til at naa til administrativ og — om muligt — folkelig Enhed. En saadan enskirkelig Liturgi ansaa man for en Slags Kit, som kunde holde Hertugdømmernes vidt forskellige Dele, Landskaber m. m. sammen til en politisk Enhed.

Det vil altsaa sige: Den kirkelige Liturgi blev tidlig Genstand for Helstatstankens Interesse.

En kgl. Resolution paalægger f. ex. 1637 den daværende Generalsuperintendent Stefan Klotz »dass in dem geistlichen Ornate, Pristerhabit u. andern Kirchen-Ceremonien — — eine durchgehende Gleichheit observiret u. gehalten werden soll«. ²⁾ Ogsaa Synoderne fandt Anledning til at indskærpe Kravet om liturgisk Enhed. 1691 enedes en Synode f. ex. om følgende Udtalelse. »Med Hensyn til Gudstjenesten og Kirkeceremonierne maa hverken Superintendent, Provst eller Sognepræst ændre eller forbedre det mindste ved Liturgien efter sit eget Hoved«. ³⁾

Imidlertid begunstigede de forskellige Landsdelinger den liturgiske Splittelse, og i Tidens Løb fik man ikke eet men

¹⁾ t. ex. 1607 Edsformularet 1637 alm. Kirkebøn, 1650 Nadverliturgi.

²⁾ codex manuscriptus S—H. 437 p. 25. Univertitetsb. Kiel. — Kirch. u. Schulbl. 1902 Nr. 11—13.

³⁾ Jensen u. Michelsen. a. S. IV p. 147.

mange Kirkeritualer, idet hvert Lilleputland straks mødte frem med sit eget Ritual. Vi vil lige nævne nogle af de vigtigste.

1635 udkom Paul Walthers plattyske Kercken Handböckchen (Manuale ecclesiasticum). Men i de følgende Decennier foregaa Overgangen fra plattysk til højtysk Kirkesprog, og snart blev den uanvendelig. I 1665 udgav saa en gottorpsk Hofembedsmand ved Navn Adam Olearius (en Lægmand) en Agende eller »Kirkebog«, som den kalder sig, og den vandt Indpas de fleste Steder, fandtes ved hver Kirke i Slesvig Stift, altsaa ogsaa ved de fleste Kirker i Nordslesvig.¹⁾

I Tidens Løb dukkede en Række andre Agender op. Saaledes fik den lille lyksborgske Landsdel sin i 1714. 1710 udkom i Stade et »Manuale ecclesiasticum«, 1735 fik den hertuge lige Del af Holsten sit Ritual, 1753 ligeledes Holsten-Pløn, som jo i 1761 atter kom ind under Kronen.²⁾

I N o r d s l e s v i g fandtes, som nævnt, Adam Olearius' tyske Kirkebog fra 1665, og den har været i Brug i Købstæderne, maaske ogsaa her og der paa Landet, idet man synes at have benyttet en dansk-skriftlig Oversættelse af Dele af den. Ellers har man her brugt H a n s B a g g e r s Alterbog og Kirkeritual, men en Del Steder var endnu Peder Palladius Alterbog — den første danske Alterbog fra 1556 — i Brug i Slutningen af det 18. Aarhundrede.

Vi ser altsaa, at en fælles Liturgi fandtes ingenlunde i Hertugdømmerne, tværtimod var Forholdene saa b r o g e d e, som de omtrent kunde blive. (Mange Præster »forbedrede« ogsaa paa egen Haand.).

Dette maa man understrege, da Agendestriden altsaa i k k e bestod i det rent negative, at man vægrede sig mod en ny Liturgi, thi det vilde forudsætte, at man havde en fælles, ensartet Liturgi, som man — i saa Fald — værnede om. Men, som

¹⁾ Den fik egentlig aldrig officiel Retsgyldighed, i hvert Fald ikke førend den var dødsdømt og foreløbig skulde betragtes som en Slags »Interims-Agendet«.

²⁾ Om de forskellige Ritualer se nærmere: J. H. Höck, Der Ritual- u. Agendenschatz der luth. Kirche in S.-H., Kropp, 1888.

vi har set, fandtes en saadan netop ikke i Hertugdømmerne i Tiden forud for den Adlerske Agendes Indførelse.

De liturgisk-kirkelige og politisk-statslige Interesser mødes atter paa Pietismens Tid. Paa den sidste Synode som holdtes — Synoden i Rendsborg 1737 — besluttede man at arbejde paa at faa affattet et nyt Kirkeritual, som skulde omfatte begge Hertugdømmer, og kort Tid efter — 14. Dec. 1739 — kommer en Instruks til Generalsuperintendenten, hvori det hedder: Was die Kirchencereemonien betrifft, soll unser Generalsuperint., bis wir etwa ein ordentliches Rituale publiciren, selbige auf jetzigem Fusse lassen u. nicht gestatten, dass darinnen von jemanden eigen beliebige Aenderungen gemacht werden,¹⁾ d. v. s. man stiller nu fra Myndighedernes Side et nyt Ritual i Udsigt, søgte at standse den liturgiske Devastations videre Udbredelse, indtil det nye forelaa.

Fra Aarene omkring 1740 har vi en Del Udtalelser af Gen.-Sup. Conradi, som viser os de liturgiske Forhold i Nord-slesvig.²⁾ »Das Verlangen nach einem authorisirten rituale ist in meiner ganzen Dioecese sehr gross«. I de danske Kirker fandt Conradi »kein gewisses, weil sie (d. v. s. Præsterne) an kein gewisses gewiesen sind«. I de tyske Kirker, (altsaa i Byerne, i Sydslesvig og i de fleste Kirker i Mellemslesvig) bruges mest Olearius' »Kirkebog«, men den er paa det Tidspunkt ikke at faa for Penge. Ja, Forholdene er saadan, at selv Conradi »alle mahl bey der Ordination eines leihen muss« (l). I Aabenraa Provsti bruger man i 1740 i Aabenraa, Løjt, Ris og Bedsted Olearius tyske Kirkebog, d. v. s. paa Landet selvfølgelig i Oversættelse. 1750 hedder det dog fra Løjt »Man har givet os Olearius til Ritual, men vi bruger Palladii Alterbog«. I Øster Løgum, Hellevad og Egvad bruger man P. Palladius. I Jordkjær »bindet sich der Pastor an kein gewisses«, men Præsten dér skriver 1750, »det var at ønske, at vi havde den Ritual her, s o m d e h a v e u n d e r K r o n e n, jeg har kun een paa plat-

¹⁾ Höck, a. S. p. 69.

²⁾ Visitatorialia 1740 Aabenraa Provsti. Nr. 39b i Abt. 18. Staatsarch. Kiel og 1741 Tønder. *ibid.*

tysk, som er trykt. MDCI og een trykt 1665» (d. v. s. Olearius). Om Forholdene i Bjolderup hedder det paa samme Tid: »da Gudstjenesterne holdes paa Dansk, kan den sl. holst. Kirkebog ikke anvendes, og jeg bruger Peter Paladius' danske Alterbog«. Ved Konfirmation bruger man en Afskrift efter Olearius. Gen. Sup. Reuss føjer til, »ogsaa i dette Provsti længes man efter et nyt Ritual«. Om Tønder Provsti skriver han i 1741 efter endt. Visitats: »Ritualet er ikke ensdan overalt. Nogle Steder bruges den danske Alterbog, andre Steder Paladius' Kirkebog, atter andre Steder Olearius' eller den saakaldte gamle sl. holst. Kirkebog, og Ønsket om et nyt Ritual er almindeligt«.

Den nuværende Grænse er den omtrentlige Skillelinie mellem dansk og tysk Kirkeritual (dog har Tønder, Ubjerg og Abild Sogne fra den hertugelige Tid endnu Olearius' Kirkebog).

I Haderslev Provsti bruges allevegne — med Undtagelse af Haderslev Frue Sogn — dansk Liturgi; men Gen. Sup. Struensee indberetter 1767:¹⁾ »Man ønsker allevegne et nyt Ritual.«

I Sydslesvig og Holsten bredte det liturgiske Virvar sig fra Aar til Aar. Mange Steder var Kirkebogen fra 1665 saa medtaget af Tidens Tand, at den blev helt ubrugelig, og en ny var ikke til at faa. Kunde Kirkens Øverste i 1740 ikke engang faa en Alterbog, men maatte laane sig frem, saa var det samme selvfølgelig ogsaa umuligt for en Landsbymenighed at anskaffe sig en ny »Olearii-Kirkebog«, naar den gamle var »zer-rissen«. I Slesvig Provsti — f. Eks. — anskaffede man sig saa den lyksborgske Agende (saaledes i Treja, Broderby, Tøstrup, Sct. Michaelis Landsogn), det hedder da: »Den gamle sl.-holst. Kirkebog er i Stykker, derfor bruger vi den lyksborgske«. I Ravnkjær derimod brugte man det Holsten-Plønske Ritual o. s. v.

Som nævnt var baade Kirke og Stat interesseret i at dæmme op imod de mange ofte mere eller mindre private Agender, og allerede Conradi havde i 1730 paa en Synode foreslaet:

¹⁾ Abt. 18. Nr.. 39b.

en Revision af Kirkelovene, og i Forbindelse hermed udarbejdede han et Udkast til et nyt Ritual for begge Hertugdømmer, som saa skulde fortrænge de daværende Agender og altsaa skabe liturgisk Ensartethed. Dette Udkast blev imidlertid til paa et Tidspunkt, hvor Kirkeinspektionskollegiet i København ønskede at udarbejde et nyt, fælles Ritual for hele Riget. Desværre blev denne Tanke jo aldrig realiseret, og Ritualsagen i Hertugdømmerne holdtes stadig svævende, d. v. s. udleveredes i Virkeligheden til en — nationalt set — seperatistisk indsnævrende Tankegang. Ganske vist blev Conradis Udkast til et fælles Ritual for Hertugdømmerne foreløbig lagt til Side, men i 1758 rejstes Sagen atter, og Conradis Arbejde sendtes til Prøvsterne Lundius i Flensborg og v. Ancken i Meldorf og senere til Cramer, som dengang endnu var i København, for at de kunde afgive deres Vota angaaende dette Udkast og dets eventuelle Indførelse i Hertugdømmerne.¹⁾

I 60 Aar forhandlede man om Ritualsagen, og alt mens Tiden gik og Tidsaanden ændrede sig mere og mere, ændrede sig ogsaa de forskellige Udkast. Det fjerde i Rækken af disse Udkast er Adlers Agende.

Men indtil den udkom, druknede Sagen hver Gang i Betænkninger, Kritik og Overvejelser. Først blev Conradis Udkast²⁾ lagt til Side, og Kancelliet henvendte sig saa i 1765 til Gen.-Sup. Struensee, som da lige var bleven udnævnt til Generalsuperintendent, med Bøn om, at han »efter bedste Skøn« vilde udarbejde et tidssvarende Ritual. I det følgende Aar (1761) har Struensee afsluttet Arbejdet, og han sender sit Udkast »Summarischer Inhalt des Kirchenrituals« — 391 Sider i Kvart — ind til Kancelliet, det maa have stemt ret nøje overens med Conradis, da en senere Tid altid taler om det som »det Conradske Udkast«. Nu maatte det ud paa Vandring, og det sendtes først til Hofpræsten C. Bluhme og Prof. Cramer, men i de

¹⁾ Den følgende Fremstilling af Agendesagens Udvikling hviler paa en Gennemgang af de mange Aktstykker i Acta A XVIII Nr. 399 (452 Foliosider). Staatsarkiv Kiel.

²⁾ Conradis Udkast findes ikke mere blandt Akterne.

følgende Aartier kan man ikke forfølge dets videre Skæbne, det er antagelig efter sin Rundrejse til forskellige fremtrædende gejstlige atter havnet i Kancelliet.

Først i 1789 henvendte Tyske Kancelli sig til de to Overkonsistorier i Hertugdømmerne, »da Kancelliet allerede længe (d. v. s. ca. 60 Aar) har arbejdet med Indførelsen af et nyt Ritual i Hertugd.« For at et saadant nu omsider kan komme i Stand, oversendes Conradis og Struensees Udkast til lige med de forskellige Teologers Bemærkninger til begge Overkonsistorier.

Men, nu var Tiden i høj Grad blevet en anden, og det nævnte Udkast maatte nødvendigvis komme ud for strid Modvind. Af Sagens videre Gang ses, at Oplysningstiden — her som allevegne — manglede Forstaaelse for det liturgiske Moments Betydning i Gudstjenesten. Skønt det liturgiske Spørgsmaal aldrig før eller siden er bleven i den Grad diskuteret som dengang, saa blev Resultatet det kummerlige, at man borttog netop det, hvorpaa Gudstjenestens opbyggende Kraft beror. Man foregav, at man kun ønskede nogle Smaaforandringer her og der, man vilde forandre Gudstjenesternes »Form«, ikke deres Væsen. Men hvad var saa »Form«, og hvad »Væsen«?

Liturgiens Ord — det objektive Ord — som havde lydt i Kirken fra Slægt til Slægt uafhængig af den skiftende subjektive Forkyndelse, stod særlig for den jævne Mand som »Kirkens Tale«. Hvad der blev sagt fra Prædikestolen er sikkert i mangfoldige Tilfælde — baade paa Pietismens og den begyndende Rationalismes Tid — aldrig naaet indenfor Ørene, og mange Steder forstod Dele af Almuen vel næppe, at Præsterne omskiftede deres Røst. Helt anderledes derimod med den objektive, fastformulerede Tale. Men netop mod den Tale vendte det individualistiske 18. Aarhundrede sig, og hvor forskellig end de vekslende Aandsstømninger var, saa forberedte den ene paa en vis Maade den anden, idet de begge havde een fælles Rod, nemlig: Spiritualismen. Og dennes Betoning af »det indre Lys« var i Virkeligheden identisk med Rationalismens stadige Omkvæd: Fornuftens Røst.

Efterhaanden, som denne Opfattelse mere og mere bredte sig inden for Kirken, og efterhaanden som man gik bort fra at anse den hl. Skrift og den augsburgske Bekendelse som eneste Norm for Forkyndelsen fra Alter og Prædikestol, maatte Indførelsen af et nyt Ritual nødvendigvis støde paa Modstand, thi mange ønskede overhovedet i n t e t Ritual.

Begge Overkonsistorier forklarer da ogsaa i deres Svar til T. K. at »Ritualet (altsaa Udkastet), indeholder meget, som ikke er passende for vor Tid.« Og det slesvigske gør opmærksom paa, at Arbejdet »allerede for 20 Aar siden fandtes at indeholde en Tale, der var baade ubekvem og anstødelig«, siden den Tid er der atter gaaet 26 Aar«, og de store Fremskridt der i Mellemtiden er gjort, forbyder egentlig Indførelsen af et saa gammelt Ritualudkast. Det vil kun blive et Opkog af det gamle, og man henviser til Zollinghofers og Basthølm's lit. Arbejder. Derimod vilde det være heldigt og hensigtsmæssigt at overdrage en anden mere moderne Mand Arbejdet, og Konsistoriet henviser til Provst Schwollmann i Slesvig, en Mand, der vil være særdeles velegnet dertil, da han er »in diesem Fache vorzüglich bewandert u. mit allen dahingehörenden neueren Schriften wohl versehen.«

Ogsaa det holstenske ønsker Arbejdet lagt i nye Mænds Hænder, da Gen.-Sup. Struensee »alt for meget afviger fra den Stil, hvorefter Ritualerne er formet i andre Lande«. ¹⁾

Konsistoriet ønsker en Kommission nedsat med Professor Geyser i Spidsen, den skulde saa affatte et nyt Ritual »passende for nærværende Tid«, da ogsaa Provsterne Lange i Glückstadt og Jochims i Meldorf, som havde faaet Struensees Udkast til Gennemsyn, erklærede, »at Struensees Udkast kun bliver et nyt Oplag af det gamle med meget sparsom Udeladelse af alt for krasse Udtryk«, var ogsaa dette Udkast dødsdømt.

I 1790 fik Konsistorialraad Schwollmann i Slesvig saa Arbejdet overdraget. Nu skulde han gøre Forsøget. Altsaa det tredie i Rækken. Og nu blev Sagen lagt hen til en Mand, som

¹⁾ Dat. 3. Febr. 1790.

helt var præget af den nye Tids Aand. Nu skulde Ritualiet nok blive »moderne og hensigtsmæssig, afpasset efter vor Tids Anskuelser.«

W. A. Schwollmann — for Resten Struensees Svigersøn — forhen Docent i Rostock, havde siden 1763 været Sognepræst ved Frederikberg Kirke i Slesvig og tillige Slotspræst paa Got-
torp. I denne Egenskab havde han viet Frederik VI til Prinsesse Marie Sophie Frederikke, og han har derfor sikkert stadig haft Forbindelser ved Hoffet. Thvert Fald var Schwollmann paa det Tidspunkt een af Oplysningstidens betydeligste Præster og en Mand, der »var fulgt godt med Tiden.« Samtiden kendte ham desuden som en varm Beundrer og Kender af det nye, rationalistiske liturgiske Arbejde i Tyskland. Skønt den gamle Adam Struensee endnu engang (i Januar 1790) sendte Bernstorff et Brev, hvori han forsikrede, at Gudstjenesten i Hertugdømmerne er »saadan indrettet at der ikke er noget anstødeligt ved den«, at alt er indrettet efter den gældende Kirkelov, at Kongen desuden gentagne Gange har anordnet, »at der ikke maa foretages vilkaarlige Ændringer, hvorved der kunde opstaa Forvirring«, saa gaar Schwollmann alligevel begejstret i Lag med Arbejdet. Ja, Struensee bruger endog de stærke Ord, at hvis der nu indføres en ny Agende, »indfører man Socianisme og Naturalisme eller det gamle Hedenskab.«

Men den 82-aarige Generalsuperintendents advarende Ord og bønlig Henstilling overdøvedes af den nye Generations Røst: Ud af Kirken med de forældede Talemaader. Vi ønsker et tidssvarende Ritual »svarende til vor Tids Smag og bedre Indsigt«. Det er Oplysningstidens paagaende Reformiver, som nu er naaet indenfor Kirken og vil omstyrte det kristne Alter. Alt skulde — ogsaa her — »forbedres«. Kristendommen selv skulde »renses« og »føres tilbage til det første Aarhundredes rene Form.«

I Kongeriget havde Bastholm i 1785 fremsat sit »Forsøg til en forbedret Plan i den udvortes Gudstjeneste¹⁾ og i Hertug-

¹⁾ M. Neiiendam, C. Bastholm p. 248—65, Kbhvn. 1922.

dømmerne var Sagen ogsaa forlængst bragt paa Bane, offentligt gennem en Del Pjecer og Forslag, og i Smug og uden Tilladelse havde en Del rationalistiske Præster paa egen Haand givet sig til at ændre ved Kirkens gamle Ritual. J. H. Voss fortæller f. Eks. ¹⁾ som sin Svigerfader, Provst J. F. Boie i Flensborg, at »han allerede i Begyndelsen af 1770erne uden Spørgen eller Tilladelse havde forædlet den offentlige Gudsdyrkelses Former«. Han valgte selv sine Prædikentexter, læste ganske vist de forekrevne Texter op, men hans »hjertevækkende Prædikener« drejede sig om helt andre Ting. Ved Sacramenternes Administration brugte han hjemmelavede »kernnhafte Formularen«. Denne Frihed, som de rationalistiske Præster tog sig paa egen Haand, for derved at slippe lettere udenom Kristendommens centrale Sandheder, bredte sig i de følgende Aar, og ved Adlers Tiltrædelse var Kirkens gamle Ritual mange Steder lagt paa Hylden. Især i Ejdersted Provsti var det Tilfældet, og i næsten alle Købstæder herskede fuldstændig liturgisk Virvar. Med Tilfredshed noterede Adler f. ex. efter sin første Visitatsrejse i Angel 1794, at »en Liturgi, som passer bedre for vor Tid, har gjort stort Fremskridt i Angel. Det private Skriftemaal er de fleste Steder allerede afskaffet, nogle Steder ogsaa Absolutionen (ved Haandspaalæggelse). Evangelium og Epistel messes nu sjældent fra Alteret.«

Denne Udvikling maatte selvfølgelig i høj Grad begunstige Indførelsen af den planlagte rationalistiske Agende. Men foreløbig var Sagen nu lagt i Schwollmanns Hænder. Og Schwollmann gik grundigt og radikalt til Værks. Under Udarbejdelsen havde han stadig for Øje: Lichtvolle Erkenntnis u. Eifer zum Guten, dass auf diese Weise wahre Erbauung befördert wird«. Han vil ikke alene skabe en helt ny Agende, som skal gøre Gudstjenesten saa afvekslende, som muligt — f. ex. har han 19 forskellige Formularer til Brug ved Daab — men han ønsker ogsaa at levere en helt ny »Oversættelse« af de Dele af Nye Testamente, som stadig skal bruges. I denne

¹⁾ Sophronizan, udg. af Prof. Paulus — »der Nichtapostel« — 1819. III. p. 54.

Oversættelse vil han undgaa »alle mystiske og uforstaaelige og orientalske Talemaader« og »ved Forklaringer gøre alle Afsnit af N. T. forstaaelige.«

Schwoilmanns Udkast er delt i to Dele, hans »Allgemeine Liturgi« indeholder en broget Samling af Formularer, Udkast til Bønner o. s. v. og til den slutter sig hans »Handbuch der Evangelien und Episteln«¹⁾ d. v. s. et Konglomerat af Oversættelser, Omskrivninger, Fordrejninger, Parafrase, Indskud, filosofiske Bemærkninger, filistrøse Strøtanker o. s. v. Han selv kalder det «en fattelig og forstaaelig Oversættelse» af de Skriftstykker, som skal oplæses ved Gudstjenesten. Men her har han tilsidesat de mest elementære og almindelige Krav til en Oversættelse, naar hertil endvidere kommer, at alt er holdt i en forskruet og opstyltet Stil, at Meningen enten er helt forandret, eller ført over i sin Karrikatur, kan man roligt sige, at Schwollmanns Bibeloversættelse er saa elendig og upaalidelig, som en Oversættelse kan være, og æstetisk set saa fattig og ringe, saa det er ubegribeligt, at mange i hans Samtid kunde finde Behag i den. Men til Gengæld er den fri for Kristendom, og det var jo vel Hovedsagen.

Nogle Prøver vil vise det.²⁾

Mt. 5. V. 3. Seelig sind, die da geistlich arm sind, denn das Himmelreich ist Ihr.

Mt. 5, V. 5 b.
— — denn Sie werden das Erdreich besitzen.

Mt. 20. V. 1.
Das Himmelreich ist gleich
— —

Mt. 17. V. 5. Siehe, da überschatte sie eine lichte Wolke, u. eine Stimme aus dem Himmel sprach —

Schwoilmann:

Heil Euch! ihr demüthigen u. bescheidenen Seelen, Ihr seid es werth in meiner neuen Religionsgesellschaft glücklich zu werden.

— — Sie werden ein ruhiges und zufriedenes Leben führen.

Man kann sich die Gesellschaft meiner Bekenner unter folgendem Bild vorstellen.

Es bedeckte sie eine Gewitterwolke, aus welcher häufige Blitze fuhren, wobei sich diese Stimme hören liess — —

¹⁾ Begge Udkast i A. XVIII Nr. 399.

²⁾ I Stedet for den græske Text sætter jeg Luthers Oversættelse, som jo stadig er uovertruffen.

Jac. 5, 7. So seid nur geduldig, meine Brüder, bis auf die Zukunft des Herrn.

Mat. 20, 16. Denn viele sind berufen aber wenige sind aus-erwählet.

Ps. 103, 1. Lobe den Herrn, meine Seele.

Habt Geduld meine Brüder; Die Lehre Jesu wird sich bald weiter ausbreiten.

Lehrer des Christenthums wird es immer genug geben. Aber nur wenige werden durch ausgezeichnete Treue sich vorzüglicher Gnadenbelohnungen würdig machen.

Erhebe dich meine Seele! Zum Lobe Gottes, und jede Empfindung in mir werde Anbetung seiner Grösse u. Liebe.

Dette kaldes en fattelig og forstaaelig Oversættelse!

Schwoilmanns Ritualudkast vidner om, hvor stærk Rationalismen maa have været allerede i Struensees sidste Leveaar, thi Schw. læmper sig ingenlunde forsigtig frem. Han vil ikke alene oversætte Bibelen »in einer verständlichen Sprache«, men samtidig hermed har han stadig dette ene for Øje: Alt, hvad der strider imod den daværende »oplyste Menneskefornuft«, skal enten skæres bort, eller helt forandres.

Og det samme Præg bærer hans Ritualudkast. Blot eet Citat vil vise det.¹⁾ (Se Noten).

¹⁾ Schwollmann ivrede især imod den gamle Liturgis Collecter, som han finder højst upassende. At de ogsaa skal omarbejdes, er en Selvfølge. Collecten til Septuagesima Søndag (Text: Arbejderne i Vingaarden) lød i den gamle Agende saaledes: Wir danken dir, Herr Gott, himmlischer Vater, dass du uns in den Weinberg deiner christlichen Kirche berufen hast. Verleihe Du uns aber Deine Gnade, dass wir solchen Beruf williglich folgen, u. dir gefällig darin arbeiten, dass wir, wenne der Feierabend kommt, den Groschen des ewigen Lebens aus Gnaden erlangen u. bekommen mögen.

Dette forandrer Schwollmann til: Weiser u. gütiger Gott! Du hast uns in diese Welt gesetzt um in derselben nach unseren Kräften u. Beruf etwas gutes zu schaffen u. uns dadurch grosser Gnadenbelohnungen u. Freuden in jener Welt würdig machen. Und du würdest uns gern alle gleich belohnen u. gleich glücklich machen, wenn wir nur auch alle gleich willig, eifrig u. fleissig im guten wahren. Hilf, dass wir diese Belohnungen u. das künftige Glück immer vor Augen haben, damit wir unsere Pflichten mit aller Treue erfüllen.

Denne Tale om »würdig machen« og »Belønninger« er i hvert Fald ikke ev. luth. Kristendom.

Hen paa Efteraaret 1791 sendte Schwollmann sine Prøvehæfter ind til Kancelliet, og man behandlede her Sagen samvittighedsfuldt¹⁾ og sendte den videre til fremtrædende Gejstlige i Hertugdømmerne og i København, for at disse kunde afgive deres Betænkninger efter endt Gennemsyn og eventuelt fraraade Arbejdet eller tilskynde til dets Fuldendelse.

Fra Hertugdømmerne lød der kun Tilfredshed og smukke Ord. Konsistorialraad C. R. Meyer i Altona fandt Schwollmanns Prøvehæfter »den Absichten u. Zeitbedüfnissen angemessen«²⁾ og han fandt, efter nøje Prøvelse, at der ikke kunde rejses Indvendinger mod Arbejdet.

Det slesvigske Overkonsistorium tilraadede Kancelliet at lade Schwollmann lægge sidste Haand paa Værket, for at »Arbejdet kan blive fuldført, som det er begyndt«.

Struensee var død i Juni Maaned samme Aar, og med ham var den sidste af de Mænd gaaet bort, hvis advarende Ord endnu kunde have standset Sagen.

Imidlertid kom Modstanden fra en helt anden Side, nemlig fra København, hvor Kancelliet havde bedt Sognepræsten ved Sct. Petri tyske Kirke, Dr. Balthasar Münter og Professor J. G. Moldenhawer om en Udtalelse.³⁾

Havde de ledende Mænd i Kirken i Hertugdømmerne kun udtalt sig rosende om Schwollmanns Udkast, saa lød der fra Hovedstaden en saa skarp Kritik, saa Kancelliet foreløbig lod Sagen ligge. Münter og Moldenhawer, begge højtansete Mænd i de tyske Kredse i København, underkastede i Virkeligheden Forslaget en overordentlig skarp Kritik, baade hvad

¹⁾ »Bevor die Kanzelei in dieser wichtigen Angelegenheit weiter gehet, wünscht Sie über beide Arbeiten (d. v. s. Liturgi og Oversættelse) die Bemerkungen u. das Urtheil Sach-Geschicht- u. Sprachkündiger, mit ihrem Jahrhundert u. der in diesem Fache verbesserten Litt. fortgegangener Gottesgelehrten zu erhalten.«

²⁾ 21. 11. 1791.

³⁾ B. Münter endnu kendt som den Præst, der blev den ulykkelige Minister Johann Friedrich Struensees — Generalsuperintendentens Søn — Sjølesørger og beredte ham til Døden. Han udgav sin bekendte »Bekehrungsgeschichte des Grafen Struensee«.

J. G. Moldenhawer havde været Prof. theol. i Kiel, var nu Overbibliotekar ved det store Kgl. Bebliotek. Han var »rationel Supranaturalist«.

angik Valg af Prædiketekster og — særlig blev Schwollmanns »Oversættelse« skarpt bedømt. »Den — skriver M. og M. 27. 12. 1792 — maa i det mindste blive uappetitlig for Læsere med lidt Smag«. Schwollmann havde ogsaa skrevet en Mængde forskellige Formularer til Brug ved Daab og Nadver »for at skabe en behagelig Afveksling«, og her maatte han lide den Tort, at Prof. Moldenhawer i en senere Indberetning paaviste, at den bestod mest af »ordrette Uddrag af nogle Skrifter, især af Hermes, Fischer og Salzmann, som Schwollmann ikke har nævnt«. Han foreslaar nu Kancelliet at lade 4—5 gejstlige i Hertugdømmerne træde sammen for at udarbejde et helt nyt Udkast.

Imidlertid var Adler bleven Generalsuperintendent i 1792, og han ansaa det som sin første Hovedopgave at faa Agendesagen, som nu havde staaet paa i næsten to Menneskealdre, ført igennem. Mens han endnu levede som Professor i København, havde han med Interesse fulgt Sagen, og var i høj Grad interesseret i det Schwollmannske Udkasts Skæbne. Og allerede her synes Adler at have fattet Planen om selv at udarbejde et nyt Ritual i Tidens Aand. Han havde talt med Carstens (Deputeret i T. K.) derom, ogsaa flere Gange skriftlig forelagt ham Sagen. I et Brev dateret 8. Okt. 1793 virker han ligefrem paatrængende. Allerede i 1792 taler Adler om »en Revision af Schwollmanns Formularer«, foreslaar »en mere hensigtsmæssig Indretning af Gudstjenesten«, d. v. s. han ønsker Mesningen af Collect og Epistel afskaffet, ligeledes de sidste Rester af Messeklæder, han foreslaar »den mosaiske Velsignelsesformel (d. v. s. Velsignelsen) »forbedret«. Klingpung, privat Skriftemaal afskaffet m. m.¹⁾ Præsterne bør have større Frihed m. H. t. Gudstjenestens Indretning, dog ønsker han ikke helt at overlade den til alles Forgodtbefindende (hvad en Del, ogsaa førende Præster i Hertugdømmerne arbejdede paa.) Endelig tilføjer han »Vorschläge zur zweckmässigsten Art der Einführung der neuen Liturgi.«

¹⁾ Brevet optrykt i Kirkehist. Saml. 4 R. II. 611 ff.

I Maj 1793 henvendte han sig atter til Carstens, da »Trangen til et nyt Ritual er meget stor« (sehr dringend). Han selv »har ikke siddet med Hænderne i Skødet, meget ligger parat i mine Gemmer, og at forelægge Deres Excell. det beder jeg om Tilladelse til«. I Oktober samme Aar foreslaar han Kancelliet »wenn es der Kanzelei gefiehle m i r e t w a d e n B e f e h l z u e r t h e i l e n — — e i n e z w e c k m ä s s i g e L i t u r g i e z u e n t w e r f e n.«¹⁾ Først i Oktober 1794 opfordrer T. K. den ivrige Adler til at udarbejde en ny Agende og »i Fælleskab med Gen.-Sup. Callesen at gaa Udkastet igennem«.

Man faar ikke Indtryk af, at Adler er gaaet til det Arbejde med store Betænkeligheder, hvilket man jo kunde vente m. H. t. et Arbejde af den Art. Han trænger sig nærmest paa, for at faa Arbejdet overdraget. Og man møder intetsteds Spor af en oprigtig Selvkritik, end ikke Tegn paa, at han skrev med Ansvarsfølelse. Andres Raad og Ønsker tog han ikke Hensyn til. Agenden er derfor helt igennem hans eget Værk, og Answeret maa derfor alene hvile paa Adler.

Adler vilde gaa Tiden imøde, saa vidt han mente at kunne strække sig. For at behage og vinde Oplysningstidens Koryfæer indlod han sig i Forhandling med Tidsaanden.... »Vi kan jo tale om det«. I Stedet for at imødegaa de radikale Krav, — som jo kun var og kunde blive Overgangsfænomener — lod han Kristentroen være afhængig af de skiftende Konjunkturer paa Videnskabens Børs.

Og i dette Børsspil tabte Adler, men ud fra sine Forudsætninger og Synspunkter kunde han ikke ane det dengang. Her gik det som altid i den Slags Situationer, Koryfæerne vandt han ikke, og Menighederne forlod ham.

Teologisk er Agenden da ogsaa et Kompromis mellem de mere »moderate« og de »moderne«, I sin Helhed er den mere deistisk end kristelig. Men hvordan man nu end ser paa den, og hvor mange Fejl Adler end begik, maa det heller ikke

¹⁾ A XVIII 399. Staatsarch. Kiel. Brevet maaske til Bernstorff? — »Hoch- u. wohlgeborener Herr Geheimerath, Hochzuverehrender Gönner!«

glemmes, at Adler holdt igen overfor de helt yderliggaaende, selv om saa hans Modstand var nok saa spagfærdig. Der var utvilsomt mange Præster her i Hertugdømmerne, som holdt paa, at en hvilken som helst Form for Agende blev lagt til Side, for at Præsterne helt kunde faa frie Hænder.

Denne Tankegang kom ogsaa offentligt til Orde dengang, og man møder den Gang paa Gang i Indberetningerne til Adler¹⁾ I 1792 havde Provst F. W. Wolfrath i Husum udgivet en Pjece »Fragen über liturgische Gegenstände, mit besonderer Rücksicht auf unsere Schl.-holst. Verfassung«. Den blev meget rosende omtalt i Allg. deutsche Bibl.²⁾ idet han offentlig fraaader Indførelse af en ny Agende, da »mit der liturgischen Form Glaubenszwang verknüpft wird«. Han vil derfor hellere beholde den gamle og saa stiltiende foretage private Ændringer. Konsekvensen af dette Krav drog senere en Mand som August v. Hennings, naar han i sit Forslag til »eine Verbesserung der Sonntagsfeier« ønsker, at de bibelske Tekster ganske afskaffes. Søndagen skal erstattes af en borgerlig Hviledag og i Kirken skal der holdes en Festlighed »eines erhabenen Gegenstandes«. Paaske forandres t. ex. til en Festdag, hvor man mindes »Menneskeaaandens Udfrielse af Overtroens Lænker«. Man kan mindes Sokrates, »som uden Tvivl havde de mest rene Begreber om Guddommen«. Jesus bliver saa en anden »stor Lysbringer«. Af de 52 »Festligheder«, som paa den Maade skal holdes i Aarets Løb, nævner v. Hennings t. ex. »Selskabelighedens, Statens, Lovens, Hjemmets, Glædens Sfærens og Verdensrummets Fest osv.« — Fest der Geselligkeit, des Staates, der Gesetze, der Häuslichkeit, Fest der Freude, Fest der Sfären u. des Weltegebäudes« osv.

En Mand som Thiess staar faktisk paa et lignende Standpunkt. Han kalder en Agende: Ein Überbleibsel aus den finstern katholischen Zeiten«, og Indførelsen af en ny Agende vil kun bidrage til at forlænge dette Misbrug.³⁾ Og i

¹⁾ f. ex. Provst Voss i Garding til Adler 1795.

²⁾ XXV p. 467 ff.

³⁾ Neue Kielische gelehrte Zeitung oder Annalen der neuesten schl.-holst. Litteratur II 105 ff.

hans saakaldte »Andachtsbuch für aufgeklärte Christen« findes lignende Tanker, som v. Hennings fremsatte, omsat i Praxis. Endogsaa i Jasper Boysens »Beiträge zur Verbesserung des Kirchen- u. Schulwesens I—II«. (1797—99) findes lignende Anskuelser. En Indsender — Jasper Boysen selv, eller Broderen? — mener, at Maalet maa være, at Bibel og Agende helt lægges til Side.

Indtil Tiden er moden dertil, maa kun bruges Citater af Bibelen, »som indeholder nyttige Sandheder, og udfra hvilke man kan fremdrage »allehaande Belæringer om Ting vedrørende det almene Liv«¹⁾ f. Eks. om Landbrug, Havedyrkning, Biavl, ogsaa om videnskabelige Emner, græsk og hebraisk Sprog, Naturlære m. m. Den Slags Ting skal være »Prædikens Indhold«, »fordi Mennesket ved den Slags Kundskaber meget tit vil kunne forbedre sine Kaar og højne sin jordiske Lyksalighed«. Skal der bruges bibelske Tekster, saa maa de i hvert Fald altid indskærpe een eller anden Pligt, eller indeholde en Trossætning, som kan være til Støtte for Moralen. Derfor maa en »renset Bibel«, som al Verden maa anerkende, da »dens Indhold ved Fornuften anerkendes af hvert tænkende og oplyst Menneske«, være Maalet. I en saadan »renset Bibel« skal særlig medtages »die Sittensprüche u. der Prediger Salomons« (d. v. s. Salomos Ordsprog og Prædikerens Bog) »das Buch des weisen Sirachs«, af Ny Testamente — »wenn mann es doch will« — egner Jacobs Brev sig nogenlunde, mindst af alt derimod Romer- og Galaterbrevet.

Laa Landet saaledes, var det et umuligt Foretagende, Adler her gav sig i Lag med, hvis han vilde behage og vinde alle. Paa den ene Side Menighederne, som vilde modsætte sig ethvert Forsøg paa en Udsondring af det evangelisk-lutherske. Paa den anden Side »Oplysningens« brogede Mangfoldighed af Anskuelser og Krav, lige fra en from Forsynstro over til den rene Naturalisme, som i Virkeligheden var identisk med Ateismen.

¹⁾ I p. 33 ff.

Adler gav sig imidlertid resolut i Gang med Arbejdet. Selv om han maaske vilde tjene alle, saa faar man dog overalt det Indtryk, at hans Maal var at faa Ritualet individualiseret til Fuldkommenhed. Han ønskede nemlig nu at give alle Præster fuldkommen frie Hænder, saa enhver kunde indrette alt efter eget Forgodtbefindende. I Nov. 1794 ansøger han nemlig T. K. om Tilladelse til at udarbejde og udgive Agendens Formularer som Mønstre for Præsterne. Den nye Agende maatte ikke opfattes som Norm for alle. De gamle Collecter, Pericoper, Formularer o. s. v. kunde event. bibeholdes, men i hvert Fald skulde Præsterne have Tilladelse til at afvige fra de foreskrevne Formularer, »naar Localomstændighederne ellers og Forholdene tillod det«. Gudstjenesten kunde saa forandres lidt efter lidt »umærkeligt og i Forhold til hver enkelt Menigheds Oplysning«. Agenden skulde i saa Fald kun være en Slags Anvisning paa at indrette Gudstjenesten efter rationalistiske Synspunkter. Præsterne fik saa — som de fleste ønskede — fuldkommen »liturgisk Frihed«, og man naaede »eine angenehme Mannigfaltigkeit« i Kirken. »Forbedringen« vilde paa den Maade møde mindre Modstand og støde paa færre Vanskeligheder, »den vilde ganske vist gaa langsomt, men til Gengæld sikkert, og Tiden vilde umærkeligt udrette, hvad der ellers skulde opnaas ved Forskrifter og Anordninger«. Paa denne snedige Maade haabede han saa, at Agenden »i al Stilhed« i Tidens Løb kunde listes ind overalt. Men Kancelliet afviste Adlers Andragende og paabød, at den nye Agende, som var under Udarbejdelse, — skulde være »en faststaaende Norm«, fordi »vor Tids Nyhedstrang ellers let kunde føre denne eller hin Præst paa gale Veje«.¹⁾

Megen Notits tog Adler imidlertid ikke heraf. At hans Agende langt fra kan betragtes som »en faststaaende Norm«, ses alene deraf, at han foreskrev otte vidtforskellige Former for Baredaab, af hvilke de sidste 3—4 næppe kan kaldes Daab i kristelig Forstand. Heller ikke Kancelliets Anordning om, at

¹⁾ T. K. 16. 12. 1794 til Adler. A. XVIII 399. St. Kiel.

han skulde udarbejde Agenden i nøje Samraad med Gen.-Sup. Callisen tog han højtideligt. Vel sendte han Agendens forskellige Dele i Manuskript til Callisen, for at denne kunde udtale sin Mening derom,¹⁾ men Callisens Kritik og Bøn om Ændringer tog Adler kun grumme lidt Hensyn til. Callisens Kritik viser os, hvor fjernt de to Generalsuperintendenter stod hinanden i enhver Henseende. Callisen betegner sig selv i et Brev til Adler som »en gammeldagstroende der pinligt venter paa Guds Rige og af hele sit Hjerte tror paa den saakaldte mystiske Kristendom og anser vor Tids kristelige Smag for meget fordærvet«, og han føjer til, »Jeg tror, at Læren om vor menneskelige Naturs Fordærvelse, om Synd og Naade, maa være Grundlaget for enhver Bøn, enhver Prædiken«. — Og herom talte Agende-Udkastet ikke.

Stod de to Mænd hinanden saa fjernt, kunde de umuligt samarbejde, uden at der maatte udvises stor Resignation fra begge Sider, og da Adler kun i ringe Grad indlod sig paa det, kunde han kun naa Maalet ved at overrumple den fredsæle Callisen, som nødig vilde give Anledning til Rivninger og helst vilde holde sit Navn udenfor Oplysningtidens nye Foretagende.

I Marts og April 1796 sendte Adler Manuskriptet til Callisen, som paa det Tidspunkt var paa Visitatsrejse, og alt-saa kun havde ringe Tid til sin Raadighed.

Da Callisen er den eneste af Hertugdømmernes Gejstlige, som har set Adlers Agende-Udkast, er det af Interesse at læse hans kritiske Bemærkninger til det.²⁾ Adler ønskede ikke, at hans Udkast skulde ud paa den samme Vandring, som hans Forgængers havde maattet, dels fordi han selv saa vidt muligt vilde have frie Hænder i denne Sag, dels var han bange for, at Tiden vilde trække unødvendigt længe ud, naar saa mange Betænkninger og Vota skulde indhentes og atter overvejes. Derfor har end ikke de to Over-Konsistoriers Medlemmer faaet

¹⁾ Korrespondancen offentliggjort i Kirchen- u. Schulblatt für die Herzogth. S. u. H. 1849 Nr. 41 ff. ved Prof. Asmussen, videre Materiale i Abt. 18. Nr. 18 a St. Kiel.

²⁾ I to Breve af 10. April og 6. Juli 1796, Abt. 18 Nr. 18 a, Staasarch. Kiel.

Udkastet forelagt til Gennemsyn, og dets Indhold kendte ingen, de blev kun spurgt om rent praktiske Foranstaltninger vedrørende Agendens Indførelse m. m. Man forbavses unægtelig over en saadan Fremgangsmaade, at en saa vigtig Sag blev lagt i een Mands Haand, uden at der blev givet nogen — end ikke de mest fremtrædende Mænd i Kirken — Lejlighed til at gøre Indsigelse paa væsentlige Punkter — Callisen er Modstander af, at den gamle Tekstrække (vor nuværende 1. Tekstrække) ganske afskaffes. »Den er for mangfoldige Mennesker den kæreste og mest kendte Del af deres Bibel«, og han beder Adler om, at den stadig maa blive brugt som en 4. Tekstrække. (Adler havde udarbejdet 6 nye Tekstrækker, se senere.) Han kritiserer Adlers stadige Omtale af Jesus som »Lærer og Eksempel for Mennesker«, »bedre havde det været at kalde Kristus Herren, Frelseren«. Alle den gamle Gudstjenestes Antifonier, som Adler helt havde slaaet en Streg over, ønsker Callisen ligeledes bibeholdt, »da de formindsker den protestantiske Gudstjenestes Ensformighed.« De mange Alterbønner, som skal afløse den gamle Agendes Collecter og Skriftlæsning burde efter Callisens Skøn indeholde »mere egentlig kristne Tanker, og ikke bare naturreligiøse Sandheder«, — »thi jo mere Tiden begunstiger en Fornuftreligion og saakaldt moderne Moral, skal Kirken — tilmed i et Skrift, som ligefrem faar symbolsk Betydning — sige sin Mening tydeligt, klart og ærligt.« I den nye Agende opfatter Adler Sacramenterne som »blosse ritus«, Callisen ønsker betonet, at de først og fremmest i vor evang.-luth. Kirke opfattes som Naademidler. (Alene at dette skal bemærkes overfor en Generalsuperintendent, viser os, hvor langt Rationalismen var naaet i Hertugdømmernes Kirke.). »Kristendommen vilde dog nok kun være en tarvelig Indretning, naar den ikke aabnede overnaturlige Kilder«, føjer Callisen til. I Daabsformularen bør Kirken henvise til, hvorfor vi døber og døbes — mener C. Nadveren fremstiller Adler som »et almindeligt Erindringsmaaltid«, og Callisen maa atter her paa et af de mest væsentlige Punkter belære sin høje Kollega. »Efter vor Kirkes

Nadveropfattelse er den: «en virkelig Given og Modtagen af ham i hvem Guddommens Fylde bor».

I sit Svar gaar Adler udenom alle Indvendinger, han er dog villig til at ændre eet af Daabsformularerne. Ikke desto mindre beder han Callisen om at sætte sit Navn under Udkastet, »dies würde ein Beweis unserer Vereinigung (!) sein, u. die gute Sache fördern«. Og han føjer til, at naar C. har underskrevet Agende-Udkastet, kan han tilføje, hvilke Ændringer han ønsker foretaget, saa vil han (Adler) tage Hensyn til dem, naar han lægger sidste Haand paa Værket. I den Tro skrev Callisen saa under, og fremsatte endnu en Gang sine principielle Indvendinger. Han lægger et godt Ord ind for Bibellæsning i Kirken, (Oplæsning af enkelte Afsnit under Gudstjenesten) at i hvert Fald et enkelt Afsnit læses for Alteret, som hidtil. Det er vigtigt især i en Tid, »da denne ofte afskaffes helt i Kirkerne, thi især de unge Præster gider næppe bruge den hellige Skrift mere, de foretrækker deres egne Tanker og Meninger. Derfor vil Oplæsning af det Evangelium, over hvilket der ikke skal prædikes, fremme Kendskabet til Bibelens Indhold.«

Dagen efter, at Adler havde modtaget Callisens Brev (16. Juli), sendte han imidlertid Agendeudkastet ind til Kancelliet, med Bemærkning om, at »der er sørget saa meget som muligt for Afveksling og Mangfoldighed, baade hvad angaar Gudstjenestens Indretning og m. H. t. de enkelte religiøse Handlinger«, Adler mener, at der er saa mange Slags Formularer og Bønner, saa der maa være noget for enhver Smag. »Jeg har stadig under Agendernes Udarbejdelse haft for Øje med al Omhu at undgaa alle uforstaaelige Ord (alle Kunst- u. Schulwörter) alle overdrevne og ubestemte og — især — alle mystiske Vendinger. Der er taget Hensyn til vor Tids Dannelse og Smag, dog er intet af Kristendommens rene Lære, som den findes i den hellige Skrift prisgivet«. Callisens Ønske om Oplæsning af Skriftstykker under Gudstjenesten, har Adler »ikke Tid at drøfte med ham. Hvis jeg var traadt i Brevveksling med C., vilde han sikkert have indrømmet, at den blotte Oplæsning

af nogle Bibelafsnit uden Omskrivning eller Forklaring vil være af ringe Nytte for den store Hob. Derfor maa man vente med Indførelse af Bibellæsning, indtil man kan give Præsterne en fattelig Omskrivning og praktisk Forklaring til Bibelen«. (Her møder vi atter Oplysningstidens Forkærlighed for Parafrazen, for Omskrivninger og Fordrejninger af Bibelen. Hensigten er selvfølgelig denne ene: at afsvække dens Tale til Mennesker. Sammenlign Schwollmanns »Oversættelse med Forklaringer«. Senere vil vi faa at se, hvordan man her i Hertugdømmerne i vor Periode virkelig faar hele N. T. »oversat og omskrevet.«)

Paa den Maade blev Callisen overrumplet, — Adler forstod at skaffe sig frie Hænder.

Var der da ingen, som tog til Orde imod dette rationalistiske Arbejde?

Egentlig ikke. Og hvem skulde iøvrigt tage til Orde? Ingen kendte Udkastet. End ikke Overkonsistoriernes Medlemmer saa noget til det, de blev vel spurgt om Forslag m. H. t. Agendens Indførelse, Formaal, Format, Tryk etc. Men selve Udkastet har ingen set. Dog var der eet af Konsistoriernes Medlemmer, Provst Witt i Nienstedten¹⁾, som drevet af bange Anelser henvendte sig til Kancelliet. Han skriver bl. a. (8. 9. 96): »En stor Del af Hertugdømmernes Indvaanere ønsker ingen Ændring m. H. t. den nuværende Liturgi og Gudstjenesteordning, og af hele deres Hjerte er de imod alt nyt, de ønsker at tjene Gud saaledes, som deres Overbevisning byder dem. Dette gælder ikke blot den store Hob, men ogsaa mange »hellerdenkende« ønsker ingen pludselige og radikale Ændringer«. Witt beder indtrængende Kancelliet om at sørge for, at enhver Form for Samvittighedstvang undgaas, og at der —, som Tilfældet sikkert vil være her (!)²⁾ — ikke ændres noget ved den hl. Skrift og den lutherske Kirkes Lære. »Det har forbavset mig meget, fortsætter Witt, at ikke engang Gen.-Sup. Callisen ved,

¹⁾ Husum 1753, † i N. 1829, 1792—1817 Medlem af Examens-Kommissionen.

²⁾ Provst W. har heller ikke set Agende-Udkastet, men kun Callisens Kritik.

hvilke Texter, der foreskrives, og om de gamle overhovedet beholdes. Intet vil dog være mere naturligt, end at de gamle Evangelier og Epistler bibeholdes. At forklare denne Selvfølgelighed nærmere, er vel ikke nødvendigt«. — Ved forskellige tilfældige Omstændigheder er Provsten bleven bestyrket i sin Ængstelse for, at man »under de kasserede Afsnit af Nye Testamente ogsaa finder saadanne — maaske mange, dog vel ikke alle ? ? — som især giver Prædikanten Lejlighed til at tale om den egentlige Kristendoms Hovedtanker, hvilke de moderne Præster, — for at forberede Naturalismen — ønsker at fortrænge fra Prædikestolen«. Han beder indtrængende Kancelliet om at overvaage, at Kristendommen og »dens egentlige Lære« ikke fortrænges eller forandres. Saa det da saa faretruende ud for Kristendom og Kirke i Hertugdømmerne, at selv en af de maadeholdne Rationalister følte sig foranlediget til at henvende sig til Kancelliet i saa alvorlige Ord?

En Gennemgang af Agenden og dens Indhold vil vise, at denne Ængstelse ikke var ugrundet.

Men først nogle Ord angaaende dens Indførelse. Ligesom Adler havde forstaaet at skaffe sig frie Hænder under Udarbejdelsen af Agenden, lykkedes det ham ogsaa at holde al eventuel Kritik nede ved simpelthen at nægte de kirkelige Myndigheder Ret til at bedømme hans Arbejde; kun Callisen fik — som vi har set — Udkastet i Hænde.¹⁾ Og paa samme Maade bestemte han selv, hvor dan Agenden skulde indføres i Hertugdømmernes Kirker. Han anbefalede den største Forsigtighed, det skulde saavidt muligt ske »i al Stilhed« og »hvis ikke paa een Gang, saa lidt efter lidt«. For ikke at ægge til Modstand vil det være bedst, foreløbig at lade Folk have Ret til at kræve de gamle Formularer brugt ved kirkelige Hand-

¹⁾ Det er derfor urigtigt, naar J. H. Voss i Sopronizon 1819, III p. 53 kalder Agenden »geprüft u. genehmigt von Gen.-Sup. Callisen u. beide Oberconsistorien der Herzogthümer«. Om Callisens Forhold til Agenden se endvidere: J. F. L. Callisens Ehren-Rettung meines Vaters. — — Johan Leonhard Callisen wider die Ausschuldigung des Herrn Hofraths J. H. Voss. — Schleswig 1820.

linger, men hvis dette ikke udtrykkeligt ønskes, skal Præsterne blot stiltiende bruge de nye. Ogsaa det private Skriftemaal skal indføres lidt efter lidt, alt skal ske »sowie die Umstände es erlauben«. Men de nye Textrækker bør i hvert Fald indføres senest »ved det nye Kirkeaaars Begyndelse 1798«, d. v. s. fra Januar 1798. Den mellemliggende Tid bør Præsterne bruge flittigt til at gøre deres Menigheder bekendt med Agenden. Overkonsistorierne tiltræder ganske denne Tanke. At Agenden indføres »in der Stille«, forekommer dem saare fornuftigt, »da den sikkert afviger meget fra det gamle Ritual«. Sker dette ikke, »kunde de mindre oplyste let komme paa den Tanke, at man nu vil forandre selve Religionen, — — — thi saa almindelig er Oplysningen endnu ikke i vore Egne, at man kan forvente at Landalmuen og Smaaborgere(!)¹⁾ ved at skelne mellem væsentligt og uvæsentligt i Religionen«.

Ogsaa paa dette Punkt fik Adler sin Vilje, og glad og tilfreds slutter han sit sidste Brev til Kancelliet i denne Sag med følgende selvtilfredse Svada« »Das Vaterland wird seinen frohen Dank dem preiswürdigen Collegio weihen, unter dessen Vermittelung dieses gemeinnützige für Religion u. Moralität gewiss nicht unwichtige Verk, zu Stande gebracht ward, und mit dankbarer Freude auch hierin empfinden, wie viele Vorzüge die dänischen Staaten unter ihrer weisen u. wohlthätigen Regierung besitzen.«

I et Brev dat. 19. 11. 1796²⁾ kan Schütz saa meddele Adler, at hans Ønske nu er gaaet i Opfyldelse. »I Gaar blev Agende-Udkastet samt alle dertil hørende Forslag vedtaget i det kgl. Staatsraad«. Af Schütz' Brøve til Adler ses, at flere af Statsraadets Medlemmer nærede en Del Betæneligheder og gjorde den Indvending, at »Agendens Bønner er uden Kraft«. Men heller ikke her førte Betænelighederne til noget synligt Resultat, og Agende-Udkastet passerede uhindret den sidste Instans. Ved et Rescript af 2. Dec. 1796 blev Agenden approberet, og der blev samtidig tilstillet Kirkevisitorerne et Cir-

¹⁾ Landleute u. kleine Bürger.

²⁾ Abt. 18 Nr. 18a, Staatsarch., Kiel.

kulære om, hvordan man skulde forholde sig ved Agendens Indførelse i Hertugdømmerne. Det sluttede sig iøvrigt ganske til den af Adler foreslaaede Fremgangsmaade.

Pastor Prah1 i Vedsted¹⁾ oversatte Agenden til dansk, saa den kunde bruges i de nordslesvigske Kirker, det første danske Eksempel sendte Adler til Kancelliet 19. Okt. 1797. Men ogsaa et andet Hverv blev Prah1 betroet. Rationalisterne nærede nemlig en hemmelig Angst for, at Befolkningen paa en eller anden Maade skulde sætte sig til Modværge eller søge at forhindre Agendens Indførelse. For at undgaa det blev nogle Penne sat i Gang for at »oplyse og berolige« Landbefolkningen, — »den uhyre uvidende og stupide Hob«. For at berolige denne i Nordslesvig, skrev Prah1 (maaske i Samarbejde med Pastor Boysen i Gml. Haderslev) et lille Skrift, hvori han henvendte sig til de »kjere Medbrødre paa Landet«. Skriftet, som blev trykt i 1797 paa Kirkens Bekostning, kaldte han: Et Ord til Lægfolk i de danske Menigheder paa Landet i Hertugdømmet Schleswig angaaende den nye Kirke-Agende eller den ny Forskrift for Kirkeskikkene ved den offentlige Gudsdyrkelse til bedre Underretning og til Beroligelse«. Det blev i stort Tal sendt ud til alle Sogne til Fordeling, men i Stedet for at virke beroligende vakte det »stor Uro og Forbitrelse²⁾«. Under Udfoldelse af megen Veltalenhed og Overtalelseskunst søgte Prah1 at vise, at der kun skulde ændres lidt ved »Kirkeskikkene«. Det var »de sande Menneskevenner«, som stod bagved den nye Forbedring, de »vil gavne saa meget som muligt og paa enhver Maade«. En saadan Menneskeven »holder det derfor ligesaavel for sin Pligt at udrydde Fordomme og forebygge Vildfarelser, som at klæde den nøgne og trøste den bedrøvede«. Han appellerer til den slesvigske Befolknings Kongetroskab og søger at vise, at det er »vor gode Konge«, som gerne vil »befordre almindelig Opbyggelse og indføre en bedre

¹⁾ Se Sønderj. Aarb. 1933 p. 21 f. f.

²⁾ Beiträge zur Verbesserung des Kirchen- u. Schulwesens II p. 612 ff Provst Strodtmann om A. og dens Indf. i Haderslev By og Amt.

og mere passende Orden i Gudstjenesten«. Hensigten er tydelig den, at bibringe den jævne Befolkning den Forestilling, at det er den omsorgsfulde Landsfader, der vil »indføre en bedre og mere passende Orden i Gudstjenesten«. — »Vi kjende, og hvem som ikke vil være seende, blind og hørende, døv, bør være mere end tydeligen overbeviist baade om vor gode Konges faderlige Sindelav mod enhver af hans Undersaatte, om hans utrættede Omhu for at befordre deres Vel paa enhver tænkelig Maade, som og om hans fromme christelige Tænkemaade og hans varme Iver at befordre Guds Kundskab og Dyden«. ¹⁾ Paa den Maade blev alt lagt omhyggeligt til Rette for at undgaa Modstand og ubehagelige Optrin. »Lader Eder ikke fore snakke — skriver Prahls videre i nævnte Pjece — at saadant (altsaa Agendens Indførelse) er kun Paafund af visse Præster, og Andre, som ere Ulve i Faareklæder, og arbejder paa at undergrave Religionen og tilsidst at ømstøde den«.

Saadan maa Folk have tænkt dengang, og vi vil i det følgende faa at se, at der var mere Sandhed i den jævne Mands Forestilling og Tanke end i det, man søgte at paadutte Folk »til Beroligelse«. Men først vil vi lige se lidt paa Agendens Indhold, og hvad den Indførelse i Hertugdømmerne egentlig betød.

Skønt Adler og hans samtidige Gang paa Gang forsikrede, at de kun ønskede nogle Smaaforandringer i Gudstjenesten, at det kun var »Formerne«, man vilde »forbedre«, saa viser Agenden imidlertid tilfulde, at her gjaldt det ikke Smaaforandringer eller tidssvarende Ændringer, her var det ikke det ene eller andet teologiske System eller Synspunkt, man stredes om, men her gjaldt det intet mindre end selve den kristne Kirkes Eksistens.

Ved de oldkirkelige Gudstjenester brugtes Hilsenen: Sursum corda! — »Hjærterne opad!« — og denne Menigheds-hilsen var dog aldrig helt forstummet, selv om Ordene ændredes i Tidens Løb. Nu døde den sidste Lyd hen her, da denne Gudstjenesteordning søgtes indført. Thi i den fandtes saa

¹⁾ Alt dette siges om den sindssyge Christian VII!

vist ikke noget, som kunde løfte Hjærterne opad. Agendens Hovedmangler viser det tydeligt.

Adler søgte først at indskrænke «Sangen saa meget som muligt» (»I Stedet for de mange Psalmer, som det hidindtil har været Skik at synge i vore Kirker, vorder den fælles Gudsdyrkelse i Fremtiden begyndt med en eneste højtidelig Lov- eller Takke-Sang«).¹⁾ Alene denne »Reform« viser, hvor ringe Forstaaelse Tiden havde for det, som er med til at bære Gudstjenesten og forberede dens Højdepunkter. Naar hertil saa kommer, at man efter bedste Evne søgte at ødelægge alle de gamle Psalmer ved forfærdelige »Omskrivninger og Ændringer og ved at indføre en »Poesi«, gyselig og aandsforladt, som Erstatning, saa forstaar man godt, at Kirken alene af den Grund blev mere og mere tom fra Søndag til Søndag. Skønt denne »Poesi« senere vil blive omtalt, vil vi dog lige høre en Prøve paa dem, for at faa en lille Mundsmag paa Rationalismens poetiske Evneløshed og æstetisk »Smag«. Af Kingos skønne Morgensang »Vaagn op og slaa paa dine Strænge«, beholder man Melodien, men Ordene ændres til:

Nu rejser sig fra Senge-Leje
min før af Søvn betyngte Krop

— — —
ny Styrke føler Ben og Sener
og Hjærtet hurtigt i mig slaar
o. s. v.²⁾

Og den af Adler udgivne saakaldte »Christelig Psalmebog« (fra 1798) indeholder, — omend ikke slet saa uhyrlige Ting, saa dog ikke een Psalme, som Eftertiden har kunnet bruge.

¹⁾ Citaterne stammer fra Agendenes Forord og indledende Bemærkninger. Den danske Udgave har følgende Titel: Den Slesvig-Holstenske Kirke-Agende efter Allerhøjeste Kongelig Befaling forordnet til almindelig Brug i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten i Herskabet Pinneberg, Grevskabet Ranzau og Staden Altona. Slesvig. Commission hos Joh. Gottl. Röhss. 1797.

²⁾ Forfatteren er Pastor Bjørnsen i Skodborg, siden (1797—1832) Sognepræst i Oxenvad. Citatet er fra hans »Andagtsbog for voksne Christne. Hjælpemiddel til den stille, huslige Andagt«, et af Rationalismens værste Produkter i Hertugdømmerne. Bogen er tilegnet Gen-Sup. Adler, »Gejstlighedens værdigste Formand, en rigtig Bibelfortolknings og sand Religiositæts hæderligste Talsmand og Lærer, en gudelig og christelig Bedemaades følgværdigste Mønster«.

Denne Psalmebog og dens rimede Prosa skulde supplere Agenden, (og afløse hele den ældre Salmedigtning) og den kunde kun virke ødelæggende for Menighedssangen.

En anden Hovedmangel ved den nye Gudstjenesteordning »nach Anleitung der neuen Agende« er, at Al t e r t j e n e s t e n g ø r e s o v e r f l ø d i g o g f o r t r æ n g e s g a n s k e.

Ganske vist hedder det i § 2 i Agenden, »efter at den forsamlede Menighed ved den (ene) fælles Sang er bleven stemt til andægtige Følelser, træder Præsten for Alteret«. Men Præsten har egentlig intet at forrette der. Thi den gamle Hilsen: Herren være med Eder, skal ikke lyde mere, ej heller skal, som hidtil, Collect, Evangelium og Epistel messes eller læses, (»de saakaldte Collectors Messen saa og Evageliernes og Epistlenes Læsen eller Syngen for Alteret falder i Fremtiden ganske bort«). Hvad Præsten skal foran Alteret, er egentlig ganske uklart, og Alteret selv er efter Agendens Gudstjenesteordning g a n s k e o v e r f l ø d i g t. Han skal læse en Bøn, hedder det. Men det tilføjes — betegnende nok — at det kan ske »i Choret eller ogsaa straks paa Prædikestolen«. Prahls skriver da ogsaa i sin Pjece¹⁾ »dersom en eller anden Præst finder det passende at træde midt ned i Kirken og at staae paa Kirkegulvet, imedens han læser denne Bøn, saa hverken synder han imod Kongens Befaling eller mod sit Embedes Værdighed.« Denne »Bøn«, som nu skal læses, har egentlig ikke meget med en Bøn i kristelig Forstand at gøre. Enhver kan forvise sig derom ved at læse disse Bønner i Agenden (Side 23—103). Dens Hovedhensigt er at »befordre bestandig Fremgang i christelig Tænkemaade og Dyd«. Hermed skal nu ogsaa forbindes Kirkebønnen, som før blev bedt fra Prædikestolen, nu derimod »afsondret fra Læreforedraget, (!), det vil bidrage til at give denne Andagtsøvelse den Afveksling, som sikkert befordre dens velgørende Øjemed.«

Paa »denne højtidelige Religionshandling« følger atter en Sang og derpaa Prædikenen.

¹⁾ Et Ord til Lægfolk — — — p. 17.

Ogsaa m. H. t. Prædikenen og dens Indhold betyder Agenden et afgørende Brud med den kristelige Fortid. Alene Indførelsen af 6 forskellige Textrækker maatte føles som et unødvendigt Virvar. Men værre bliver det, naar man ser de Emner, »Præsten — efter Agendens Anvisning — skal bruge i sin Prædiken, eller — som det nu hedder — »offentlige Læreforedrag«.

Hvad der nu skal tales om ned gennem Kirkeaaaret, fremgaar af Agendens Anvisning.

F. Ex. 2. Søndag efter hl. 3 Konger (Text: Joh. 2, 1—11) Jesu Deltagelse i selskabelige Glæder.

Septuagesima (Luc. 7, 1—10) En hedensk Mands ædle Tænkemaade.

2. Søndag i Fasten (Jac. 5, 7—11) Jesus, et Mønster paa Gelasenhed.

Pinsen (Efes. 5, 6—14) Stræben efter altid bedre Sandhedserkendelse.

7. S. efter Tr. (Efes. 5, 15—20) Advarsel mod udsvævende sanselig Glæde.

8. S. efter Tr. (Johs. 12, 35—36) Formaning til at benytte enhver Lejlighed for at tiltage i Viisdom og Dyd.

15. S. efter Tr. (Luc. 14, 1—11) Pligter i selskabelig Omgang.

17. S. efter Tr. (1. Pet. 3, 1—7) Ægtefællers gensidige Pligter.

18. S. efter Tr. (Col. 4, 5—6) Venlighed og Klogskab i Taler.

26. S. efter Tr. (Col. 3, 18—4) Pligter og Glæder i Huusstanden.

Juledag (Tit. 3, 3—9) Salige Følger af Jesu Aabenbarelse. Menneskenes Oplysning og Forbedring.

Søndag efter Jul (Ef. 2, 11—22) Jesus en almindelig Velgører.

For at understrege hele denne saakaldte Gudstjenestes ukirkelige og ukristelige Karakter, har Adler ogsaa ladet det borgerlige Aar fortrænge Kirkeaarets Inddeling.

Efter denne Anvisning kunde »Gudstjenesten« nu uden synderligt Besvær drejes over i den rene »Fornuftreligion«. Noget Forskel paa denne »Gudsdyrkelse« og den, man havde faaet indført i Frankrig — »Dyrkning af Fornuftens Gudinde« — er ikke helt let at faa Øje paa.

Oven paa omtalte »Læreforedrag« følger »Fadervor i en fattelig og kort Omskrivelse«, d. v. s. i en fuldstændig forvansket Form. Agenden byder bl. a. paa følgende »fattelige og korte Omskrivelse«. I Stedet for den 7. Bøn i Fadervor: Fri os fra alt det, som kan være farligt for vor Uskyldighed og Dyd. Eller man sammenligner: »Dagligt formere dit Sandheds og Dyds Rige sig iblandt os«. »Maatte vi vorde aarvaagne i hver Fare for vor Dyd, uovervindelige i Fristelse til Synd, altid fastere i et godt Sindelav, altid rigere paa gode Gierninger«. »Skienk os daglig, hvad vi have Behov til Nødtørf og Glæde i Livet« o. s. v.

»Med et højtideligt Velsignelsesønske, dog ikke ligefrem med det hidindtil brugelige mosaiske Velsignelsesformular, hvilket er uforstaaeligt for de fleste Tilhørere, — forlader Præsten Prædikestolen«. Med de underlige Ord »det mosaiske Velsignelsesformular« mener Adler Velsignelsen, som hidtil lystes over Menigheden fra Alteret, og som mangfoldige Mennesker sikkert har følt som et af Højdepunkterne i Gudstjenesten. Nu skal Velsignelsen ikke lyses mere, og Ordene ændres ogsaa her — ligesom vi saa m. H. t. Fadervor — ud i det fuldkommen banale. Agenden har hele 15 forskellige »Velsignelsesønsker«. F.. Ex. Herren velsigner Eder rigeligt med Ro i Hjertet, med Kraft til Dyden« med Visdom i Livet og med Taalmodighed i Lidelser. Herren lyksaliggøre Eder med et gladt Haab om og engang med usigelige Nydelser af det evige Liv.«

Saa synges der atter «en kort Psalme«, og »dermed sluttes Gudsdyrkelsen«. D. v. s. er der »Altergang«, »træder Communicanterne under en højtidelig Taushed til Alteret«, eller — hvis der ingen Altergang er — »forsamle Skolebørnene sig paa Kirkegulvet og med dem igentager Præsten catechetisk Hovedsætningerne i sin Prædiken«. I Mellemtiden »have de af Menighedens Lemmer, som ville gaa bort, forladt Kirken«. Skriftemaalet afskaffes ganske, og i Stedet for træder et saakaldt »almindeligt Skriftemaal« d. v. s. en »Skriftetale, hvorhos der maa tages mere Hensyn til Nadverens egentlige

Øjemed, end paa Syndsbekendelse og Absolution.« Ingen Præst vilde eller maatte mere tale med Farisæeren og Tolderen i Enrum. Adlers Agende har her i særlig Grad været medvirkende til, at Skriftemaalet blev afskaffet i vor Kirke, selvom selve Navnet bibeholdtes. Nadveren kaldes »een af de ærvædigste christelige Religionshandling«, men Agenden anbefaler, at den holdes »overhovedet mere sjældent, hvilket maaske i Forhold af Menighedens Størrelse kunde skee hver siette, tolvte Søndag, eller paa Landet F o r a a r o g E f t e r a a r et Par Søndage efter hinanden«. Her har Agenden 10 forskellige Formularer. I nogle læses Indstiftelsesordene ikke engang, hvor det imidlertid sker, skal det gøres »uden at opløfte Brødet og Kalken og uden Korssets Betegnelse.«

Daaben kan stadig ske i Kirken, men man lægger Vægt paa, at den forlægges til Hjemmene. Prahl skriver f. Ex. i sin førnævnte Pjece (p. 46 f.) »Man bør — især om Vinteren — til troe Forældrene saa megen Æmhed for deres spæde Børn, at de heller lade dem døbe hjemme, end lade dem i Frost og Kulde, Regn og Blæst, kjøre ofte en lang Vej for at døbes i Kirken«. — Fra den Tid stammer den i sin Tid meget udbredte Hjemmedaab, og den tager paa Oplysningstiden ganske Overhaand. Barnedaaben bibeholdes. Adler vover ikke at afskaffe den, men der var — som vi senere skal se — stærke Kræfter i Gang for at afskaffe den. Om Nøddaab siger han imidlertid, (Agenden p. 10.) at »den grunder sig paa Fordom. Dette skal Præsterne ikke undlade at forklare Medlemmerne af deres Menigheder, imidlertid ere de ikke beføjede til at nægte Forældrene denne saakaldte Nøddaab, naar de udtrykkelig forlanger den for deres svage Barn«. I Agenden findes 8 Maader at døbe Børn paa. I nogle af disse er Trosbekendelsen ganske forsvundet, hvor den er bevaret, er der foretaget — selvfølgelig — en Del »Forbedringer« og »i Stedet for den sædvanlige Troesbekendelse kan ogsaa følgende Omskrivning vorde brugt«. (Agenden p. 145 f.)

Daaben opfattes ligesaa lidt som Nadveren som Sakra-

ment, og dens Betydning er her egentlig kun: Optagelse i »Jesu Tilbederes Menighed«¹⁾ (= Selskab.).

Paa den Maade kunde man gaa hele Agenden igennem og Side for Side paavise denne Gudstjenesteordnings ukirkelige, ja, ukristelige Karakter.²⁾

Vi har dvælet noget udførligt ved Agenden og dens Tilblivelse, ved den Aand, den helt igennem er præget af. Det var nødvendigt, for at faa Baggrunden rullet op for det store Drama, — thi det tør man nok kalde de Kampe mellem Præster og Menigheder, som nu udspilles i de følgende Aar i Hertugdømmerne. Vi har set den officielle Kirkes tagen Afsked med Kristendommen, set hvordan de helligste Ord kaldes »mørk, jødisk Tale«, og hvordan den gamle Kirkes Sakramentopfattelse blev betragtet som et Udslag af mørk Overtro.

Gudstjenestens gammelkirkelige Form kasseredes ganske, nu skulde der lyde højt klingende retoriske Talemaader, skabes en vis teatralisk Effect — for at bøde paa de nye, tomme Ord..

Megen Snildhed var anvendt for at faa det nye Projekt bjærget i Land, og megen Snuhed fordredes af Præsterne for at faa denne Agende indført uden Modstand fra Menighedernes Side. Med store Forventninger saa Tidens Børn, Kirkestyrelsen og det store Flertal af Præsterne hen til det nye Vidundermiddel, som nu uomtvisteligt vilde vende Strømmen, føre Folk tilbage til Kirken igen..

Ynkkelige Klager havde lydt alle Vegne fra i disse Aar, at Interessen for Gudstjenesten bestandig tog af, og at Kirkerne tømtes. Galt var det paa Landet, langt værre i Byerne. Nu vilde alt det ændre sig til det bedre, naar Anstødsstenene ryddedes af Vejen, og alt blev indrettet fornuftigt, hensigtsmæssigt og nyttigt. Der skulde nu prædikes Moral i Kirken, Anvisning til

¹⁾ Prahla. S. p. 52 og 54.

²⁾ At Adlers Agende tilfredsstillende Jøderne mere end de Kristne, ses af at en jødisk Rabbiner, Dr. Wolff, i 1833 udarbejdede en ny jødisk Agende, hvortil den Adlerske Agende paa en hel Del Punkter var Forbilledet. Af og til følges Adlers Ordlyd helt, blot med den Forandring, at Jesu Navn udelades.

menneskelig Lyksalighed, indføres nye Psalmer, nye Textrækker, nye Formularer, nye Former, en ny Omskrivning af Bibelen. Alt var nu rede, alle Forberedelser omhyggeligt gjort, alle Forsigtighedsforanstaltninger var truffet.

Men — »— — just som de mente,

hun laa i Baand og Bast,
da lo hun saa hjerteligt,
at alle Lænker brast.

Sandheden i de Verslinier ser vi hver Gang i vor Historie, naar det fremmede, importerede i Forbindelse med den kolde Snusfornuft søger at knægte alt det dybeste i vort Folk, alt det, vi med eet Ord kalder: det irrationelle. Hver Gang man søger at beklippe Sjælens Vinger, dræbe dens Længsler, lægge det bedste og dybeste i os i Lænker.

Adler spændte Buen stramt, — og Strengen brast.

I Aarene op omkring Aarhundredskiftet bredte »Urolighedens Aand« sig som en Løbeild gennem begge Provinser, saa Forholdene til Tider nærmede sig aabent Oprør. Og havde Regeringen ikke paa en rolig Maade grebet ind, og søgt at neutralisere Striden ved klogelig at give efter, havde vore Egne vel oplevet en formelig Religionskrig. Det er denne lidet kendte men bevægede og interessante Episode i vort Hjemlands¹⁾ Historie, vi i det følgende skal høre om.

3. Agendestriden.

Til at begynde med syntes Kirkestyrelsens Forventning, at Agendens Indførelse vilde lykkes, naar alt gik for sig saa stiltiende som muligt, at gaa i Opfyldelse. Adler selv modtog mangen en Kompliment fra underdanige, tjenstivrige Præster og fra de daværende »oplyste Mænds« Rækker. F. Ex. skriver den ditmarsiske Landfoged H. C. Boye, (2. 10 97)²⁾ at han har studeret den nye Agende og maa prise det Folk lykkeligt, »dass diesen bedeu-

¹⁾ Kampen i Nordslesvig vil selvfølgelig blive mest udførlig skildret.

²⁾ Acta A XVIII Nr. 400 C. Kiel.

tenden Schritt zur besseren Erkenntniss u. Gottesverehrung zu thun bestimmt ist.« Amtmand v. Schmettau i Aabenraa kunde ikke engang vente med at læse den, til han havde faaet Kirker-nes Eksemplarer tilsendt, kan købte den selv, »thi min Hunger efter at læse og eje den nye Agende var alt for stor« — skriver han til Adler.¹⁾ Enkelte Steder var »de tilstedeværende christelige Personer næsten rørte til Taarer, da de hørte de nye Daabsformularer«.²⁾ Saaledes syntes Sagen først at gaa efter Beregning. Ogsaa i den daværende Presse lød kun anerkennende Ord, oftest i bombastiske Vendinger. Een slutter f. Eks. sit Indlæg med megen Pathos »Wenn einst die Tafeln der Weltgeschichte zermalmen, u. irrdische Denkmäler zertrümmern, so sei die neue Agende ein Bestandtheil deines (d. v. s. Adlers) ewigen u. unvergänglichen Ruhmes.«

Naa, man kunde have sparet paa Krudtet. Men disse Udtalelser viser i hvert Fald, at i de saakaldte dannede Lag blev Agenden hilst med megen Jubel. Disse Kredse, som for længst var vundet for Oplysninstidens Tanker, fik nu i disse Aar en sjælden god Lejlighed til at tillægge sig selv alle mulige skønne Prærogativer og til at svælge i Selvbehagelighed, de var jo — i Modsætning til Agendens Modstandere, som snart dukkede op — »de tænkende Mennesker. Religionens sande Venner, som elsker Dyden, de rolige, sandhedselskende Borgere« o. s. v. — Aldrig har der været et saa skarpt Skel mellem »oplyste og dannede« og saa alle de andre, thi aldrig har »Videnskabens« Almagt og taabelig Autoritetstro til den været stærkere og mere naiv, end i Forstandsdyrkelsens Blomstringstid. Derfor møder man da ogsaa allevegne de mest haanende Ord om Modparten, hvad enten Talen er om den graa Vadmelsmand eller en »tilbagebleven« Modstander som f. Eks. Matthias Claudius. Især denne sidste er bleven sjoflet af dette halvlærde Publikum, som havde slugt lidt Døgnfilosofi og virkelig for Alvor mente, at Tankens sidste Gaader var løst. I Agendestri-

¹⁾ Visitatorialia, Aabenraa, 1997. Kiel.

²⁾ f. ex. Oldenburg, A. XVIII 400 E. fol. 149 ff.

dens Aar var Matth. Claudius dem især en Torn i Øjet, fordi han med megen Elegance forstod at bruge Viddets hvasse Vaaben og hver Gang afvæbnede de værgeløse, tørre Pedanter. Atter og atter gaar disse Betegnelser igen: den raa, uoplyste, gemene Hob, Ufornuften, enfoldige og udannede Mennesker, forsømt Kirkepublikum o. s. v. Og dog frygtede Tidens »moderne Mænd« netop disse Kredse i Folket, baade Almuen og de faa intellectuelle, som ikke havde bøjet Knæ for Tidens Baal.

Derfor blev Tidspunktet for Agendens Indførelse lagt i de enkelte Præsters Haand. Man holdt det nemlig for klogt, at lade det Tidspunkt være afhængig af »wie die Localumstände beschaffen sind«. Baade de forskellige Kirkevisitatorier og Præsterne fik derfor Paalæg om, at gaa frem med største Forsigtighed, for at man ikke, ved at gaa for ivrigt til Værks, skulde »skade den gode Sag«. Noget bestemt Tidspunkt for Agendens Indførelse blev altsaa ikke fastsat, at den skulde indføres overalt — naar Forholdene tillod det — fik Menighederne intet at vide om.

I nogle Sogne blev Agenden indført straks hen paa Foraaret eller i Forsommeren 1797, andre Steder derimod først en hel Del senere. I det store og hele kan man sige, at hvor der herskede aandelig Død og størst Ligegyldighed, blev Agenden straks indført »uden noget Præludium«. Og som oftest var der de Steder »slet ingen Utilfredshed med den«. Men hvor der endnu var et Kirkefolk — »einfältiges Kirchenpublikum«, — der var man mere forsigtig.

Allerede Provst og Amtmand (Kirkevisitatoriet) tog deres Forholdsregler, inden Agenden blev sendt ud i Sognene. Saaledes forespørger v. Schmettau i Aabenraa f. Eks. (18. Febr. 1797), da han har faaet A. tilsendt til Fordeling), om han ogsaa skal sende den til Pastor Ravn i Ø. Løgum. »De kender — skriver han til Adler — hans Egensindighed og Enfoldighed. Her skal Taalmodighed og Forsigtighed til, især da der i dette Sogn findes mange urolige Hoveder.«

Paa denne Maade blev Agenden i Løbet af 1797 indført — helt eller kun delvis — i de fleste Sogne i Hertugdømmerne,

og kun hvor man vidste, at man maatte regne med Præstens Modstand, lod man foreløbig vente med Indførelsen indtil bedre Tider.

I Haderlev Provsti,¹⁾ hvor en Del af Oplysnings-tidens mest ivrige Præster sad, — Forchhammer i Skodborg, Bjørnsen i Oxenvad, Roloffsen i Sommersted, Prahll i Vedsted, Boysen i Gml. Haderslev — syntes alt til at begynde med at gaa saare vel. I Haderslev By blev Agenden indført «i alle Stykker.. Endog den almindelige Forberedelse til Altergangen (d. v. s. almindelig Skriftemaal) uden Haandspaalæggesse og Absolution — har hele Menigheden villigt fundet sig i«. Provst Strodtmann kan da ogsaa meddele, at Haderslev By viste »en stille, alvorlig Tilfredshed røbende Adfærd«, især de ansete i Byen syntes godt om Agenden, da de var saa lykkelige over, omsider at være naaet igennem »religiøst Mørkes tykke Skyer ind i Lysets Rige«. ²⁾ Paa Landet blev den indført »uden større Tumult«, og kun eet Sted bad Beboerne Præsten om at lade være med Indførelsen af noget nyt. Fra Stenderup Sogn meldes om »en lykkelig Begyndelse« i Ødis derimod, var de »raa og udannede Mennesker imod Agenden«.

I Aabenraa gik det omtrent paa samme Maade. I Byen blev Agenden indført uden mindste Modstand og »der syn- ges nu kun faa Sange i Kirken, og kun saadanne, som passer til Prædikenens Tanker. Hverken ved Daab eller Nadver bruges de gamle Formularer«. Altergangen er bleven betydeligt indskrænket. Fadervor beder vi dog endnu og bruger ogsaa Vel- signelsen, thi vi (d. v. s. Byens to Præster) holder det ikke for heldigt ved en pludselig Forandring at borttage »disse Punkter, der især ligger den jævne Mand paa Sinde«, for ikke at bringe hele Sagen i Fare. »Med Tiden vil heller ikke denne Forandring volde Vanskeligheder«. Altergæsternes Antal tager nu betyde- ligt af«, hyppigt er der kun 7—8. »For saa vidt er altsaa Kirke- agenden indført, og vi kan tilføje, at intet Steds er Indførelsen

¹⁾ Fælleskilde: Visitationssager for de forskellige Provstier, samt Abt. 18 især 18 a. .Alt i Staatsarch. Kiel.

²⁾ Zeitschrift zu Verbesserung des Kirchen- u. Schulwesens II 612 ff.

sket mere roligt og fredeligt end her.« I Landsognene synes Agenden at have været i Brug i alle Sogne i kortere eller længere Tid i Aaret 1797 (med Undtagelse af Ø. Løgum Sogn, »hvor man ikke saa meget som tænkte paa at indføre den«.). I Rise brugte Pastor Grauer Agenden «ved de offentlige Gudsdyrkelser til Sognets største Tilfredshed«. I Løgumkloster i »mere end et halvt Aar »uden at der mærkedes Utilfredshed hos Menigheden«. I Løjt blev Agenden indført i Oktober Maaned »og indtil i September 1798 gik alt roligt, ja mange i Sognet priste den endogsaa og udtalte deres Glæde over at have faaet Agenden«.

Ogsaa i Flensborg Provsti synes Indførelsen at være sket »i Ro og Stilhed«. I Nykirke Sogn satte »nogle uoplyste Medlemmer« sig ganske vist til Modværge, men de fleste Steder herskede stor Ligegyldighed og Ro.

Ogsaa i det store Tønder Provsti, hvor det siden kom til store Stridigheder, var alt i Begyndelsen roligt. Præsterne talte overalt med deres Menigheder »om den nye Agendes Beskaffenhed og Formaal«, og paa den Maade haabede man at faa Agenden helt indført ogsaa de Steder, hvor man til at begynde med kun turde gaa skridtvis frem. Selv i Ensted Sogn, som kort Tid efter blev eet af de mest stridbare, »gik alt i Begyndelsen meget vel.« Den gamle Pastor Freuchen, som havde været Præst der i 50 Aar, hilste Agenden med inderlig Glæde, den var for ham Forbud om en ny og lys Tid for Kirken.¹⁾ »Det var for ham en glædelig Tanke at se den nye Oplysnings Morgenrøde oprinde«. Freuchen sagde fra Prædikestolen til sin Menighed: Hittil har I faaet Avnerne, nu skal I faa Kærnerne.« Cg i Sognet »taug man stille dertil«. Som allevegne stillede man sig ogsaa her foreløbig afventende.

I Emmelsbøl blev Agenden indført ved Sct. Johannes Tid 1797, og Præsten begyndte ret forsigtigt med nogle Smaaændringer, thi selv det skete »under Knurren, dog var Menigheden rolig under det«. I Risum var »ikke de ringeste Van-

¹⁾ Pastor Paulsen har skrevet om Agendestriden i Ensted Sogn i Kirkekalender for Slesvig Stift, 1864 p. 132—64. »Et Bidrag til Agendestridens Historie.«

skeligheder«, og saadan kunde vi gaa hele Slesvig igennem Sogn for Sogn. Foreløbig syntes alt roligt, selv om det ulmede her og der.

Nogle Steder længere Syd paa, blev Agenden straks indført helt og holdent. Paa Pelworm var der »ingen Modstand at befrygte, da Folk er for langt tilbage og for uvidende til, at Overgangen til det nye kan være dem paafaldende«. Tilmed er Kirken næsten tom hver Søndag.

I Sct. Peder i Ejdersted blev den ogsaa indført ganske, og »keiner hat fast etwas dagegen erinnert«. Fra Witzworth skriver Sognets to Præster, »vi søger at indksrænke den unyttige Altertjeneste, Evangeliets Oplæsning fra Alteret bortfalder ganske, det er jo ogsaa fuldkommen overflødig og hensigtsløst«.

Men Kirkestyrelsens og særlig Adlers Forventning viste sig snart at være en Skuffelse. I Nordslesvig vakte allerede det lille heroligende Skrift »Et Ord til Lægfolk« Forbitrelse mer i Kiel og Englænderen (hvem?) forvirrer alle«. Følgen var, bleven uddelt, bragte Beboerne alle Eksemplarer tilbage til Præsten og mindede ham om, at det var »et letsindigt og syndigt Skrift, som ikke burde læses af nogen.« Folk forstod ud af det, at Barsedaaen nu skulde afskaffes eller i hvert Fald udsættes til 12 Aars Alderen, andre var ængstelige for, at Kristendommen ganske skulde udryddes og Folket skulde opdrages til Hedninger. Nogle Præster synes ogsaa direkte at have modarbejdet Agenden, i hvert Fald tales der fra Haderslev Amt om Præster, som »udsaar en giftig Sæd«, og i Aabenraa Amt tog i hvert Fald Præsterne Klinker i Klipleve, Mayland i Varnæs og Ravn i Ø. Løgum offentlig til Orde imod Agenden, den sidstnævnte endog ved den Generalvisitats, hvor han i Adlers Nærværelse udtalte, at »den rene kristelige Lære forvanskes og fordrejes siden Cramer i Kiel og Englænderen (hvem?) forvirrer alle«. Følgen var, at han maatte søge sin Afsked.¹⁾ Tilmed kom nu ogsaa til Nordslesvig »Rygtet om forefaldne Uroligheder i andre Menigheder, og de anrettede ubodelig Skade.«

¹⁾ Kier, Ø. Løgum Menigheds Annaler 5. Bog. Utrykt Materiale i Ø. L. Præstearkiv.

Hvor Urolighederne begyndte, er ret vanskeligt at bestemme. Men det ser ud til, at *Friserne* først har begyndt at røre paa sig. Det er særlig fra Vestkysten (Ejdersted, Ditmarsken og Nordfriesland), at de første Stormvarsler indløb, og hen paa Sommeren 1797 svirrede det med allehaande, ofte ganske fantastiske, Rygter i begge Provinser. Overalt drøftede Folk »den nye Religion«, som nu skulde indføres. Emnet optog alle og diskuteres selv i Krohusene. Mange alvorlige Kristne blev opskræmte ved »eventyrlige Fortællinger om, at den nye franske Religion skulde indføres«, og selv tilsyneladende ganske ukirkelige Egne rejste sig til Kamp for »den gamle Tro«. Da f. Eks. Provst Voss i Meldorf sidst i August samme Aar kom hjem fra sin Visitationsrejse, ansaa han det for nødvendigt at indgive Beretning baade til Generalsuperintendenten og til Kongen om Folkestemningen. Ganske vist frygtede han endnu ikke for »aabent Oprør«, men overalt havde han mødt »en almindelig Modvilje mod den nye Indretning«, og fra mange Menigheder modtog han Deputationer, som overfor ham viste »overordentlig stærk Modvilje imod den«. ¹⁾ Voss frygtede for Stridigheder mellem Præsterne og deres Sogne, og at Folk vilde holde sig borte fra »Kirken med dens nye Indretninger.«

Samtidig hermed begyndte nu en lang Række Bønskrifter at strømme ind til »Landets Fader«.

Det er Absolutismens Tid, og det er rørende at se, hvorledes den jævne Befolkning i Hertugdømmerne nu bærer alle deres Bekymringer frem for Landsfaderens Trone i København, ja nogle Sogne sender endog Deputationer til Hovedstaden, selvfølgelig har de aldrig faaet Christian VII i Tale. Disse mange Petitioner, skrevne af den jævne Mand og Kvinde fra alle Egne af Hertugdømmerne, og ofte i et djærvt Sprog, vidner om den største Hengivenhed og Kærlighed til det danske Kongehus. Befolkningen i disse Provinser følte sig — trods al deres Angst og Bekymring, til trods for alle deres Kampe mod de overordnede —

¹⁾ Voss' Breve til Gen.-Sup. og Kongen dat. 4. 9. og 3. 10. 1797. A. XVIII Nr. 400 f.

lykkelig over at maatte henvende sig til den danske Konge om Hjælp og Bistand.

Vi vil lige høre en holstensk Røst. Det er Borgmestrens Hustru i Plön, Fru Johanne Brummer, som sender et Digt til Kongen, hvori det bl. a. hedder:

Um fremde Länder zu erobern
fließt nicht der Unterthanen Blut,
Christian der Siebte liebt den Frieden
und Bernstorff war dem Lande gut.

— —

Gott segne dich, den besten König,
Gott segne deinen treuen Sohn,
und lass so lang die Welt fürhanden
befestigt sein der dänische Thron.

— — —

Monarch! es waget dich zu grüssen
ein Weibchen, die voll Kummer ist.
Sie (ulæseligt — —) dies flehend zu deinen Füßen
weil Du des Landes Vater bist:
giebt Deinen Unterthanen wieder,
was Adlers sie geraubt.

Mere interessant er følgende Bønskrift fra Witzworth Sogn i Ejdersted, fordi det viser, at Befolkningen meget vel vidste, hvad det var, Adler »havde røvet os«.

Det er fra Efteraaret 1797 og underskrevet af saa godt som alle Familiefædre i Witzworth og Ulvesbøl Sogne. Beboerne beder om Undskyldning, hvis de skriver i en Tone, som kunde forarge Landets Fader, men »ingen Advokat eller Teolog har laant os Pennen, nej det er Deres kgl. Majestæts egne patriotisk sindede Undersaatter, som fremfører deres Hjerters Mening for Tronen«. De beder først om at maatte beholde Luthers Katekisme i Skolen (som vi siden skal se, havde Oplysningstiden ogsaa her indført »Forbedringer«). Men først og fremmest tager de til Orde for at blive forskaaet for Adlers Agende. »Jesu selvvalgte Ord i Fadervor har man nu ganske forvansket. Før, naar vi kom i Kirken, blev Fadervor bedt fra

Prædikestolen til Opbyggelse baade for den kloge og den enfoldige, nu kan Tilhørerne kun maabende se op paa Præsten, (ihm angaffen) thi den største Part af Menigheden forstaar ham ikke«. Dernæst citerer Beboerne Luthers Katekisme og viser ud fra talrige Skriftsteder, at »Kristus er ikke blot en Lærer, eller et Mønster for Mennesker, han er kommen til Verden, for at alle de, som tror paa ham, ikke skal fortabes, men have et evigt Liv«. Ved den hl. Nadver synges nu ikke engang Indstiftelsesordene. Det maa vel være trofaste Under-saatter tilladt at spørge: Hvorfor? Lider maaske vore saakaldte Sjælesørgeres Struber under det? Bliver deres Hals for tør? saa de ikke, efter endt Arbejde kan æde Stegen? — — Selv Reformerte, Katoliker, Jøder o. s. v. har man tilstaaet fri Religionsøvelse, hvorfor vil man saa tvinge os lutherske Kristne til at opgive vore Meninger og kirkelige Kultus?« Man er endvidere utilfreds med, at Præsterne har faaet for stor Frihed i Kirken. »Var de saa endda blot alle retskafne Mænd, som kun vilde Menighedens Vel, saa vilde der ikke ske Misbrug. Men er det altid Tilfældet? Beviser for det modsatte kan let anføres. En Præst fra vort Sogn sidder i Tugthuset i Glückstadt, en anden er forvist to Mil bort, en tredie er Drukkenholt, saa han ofte næppe kan finde Prædikestolen, og slige Mænd skulde vi betro os til, og lade os lede af dem? (sml. hermed Skildringen af Forholdene ved Universitetet i Kiel, hvor disse omtalte Præster har studeret. Sønderj. Aarb. 1933 p. 63 ff og særlig 86 ff.). En stærk Selvstændighedsfølelse med Krav om selv at være medbestemmende kommer til Orde i det følgende. »Hvem er det, som giver Præsterne deres Løn? Hvem yder dem Husly? Er det, ikke os i Sognet? Saa har vi vel ogsaa Ret til at kræve, at Præsterne ikke optræder som Folketorforere.« —

»I de foreskrevne Formularer, som Præsterne skal bruge, er Retfærdiggørelsen af Tro næppe omtalt, ej heller Troen paa Jesum den Korsfæstede. De indeholder jo næsten kun Talemaader om Moral og Dyd, og dog har Læren om Retfærdiggørel-

sen altid været een af Kristendommens Grundpiller, baade for Apostlene og siden for alle retskafne Teologer.

I en gammel Psalme synger vi

Könnt ich mir selber was erwerben
was braucht er denn für mich zu sterben?

Tager man denne Grund bort under vore Fødder — saa tag hellere vort Liv!«

»De nuværende Herrer Teologer tror virkelig, at de kan omændre vor hellige, gamle Religion, ja de bliver vel endog opmuntret dertil af deres Foresatte. — — I et Skrift, som Provst Voss i Garding har udgivet som Ledetraad ved Konfirmationsundervisningen, paastaar Provsten f. Ex., »at det er aabenbar Taabelighed og Gudsbespottelse at paastaa, at Jesus er Guds Søn« — — Naar Mænd, som er ansat for at uddanne vore unge til Præster, selv fører saadan Lære, saa er det intet Under, at vi er omgivet af lutter (Præster som er) Fritænkere, og at vor lutherske Lære nu trædes under Fod.«

Man ser af disse Citater, at Befolkningen godt vidste, hvad Agenden indeholdt, og hvad de nye Præster vilde.

Ogsaa Adler selv fik adskillige Gange paa sin Visitatsrejse i 1797 at føle, hvordan den jævne Mand saa paa ham og hans Virksomhed. I Juli Maaned var han f. Ex. paa Visitats paa Hallig Nordmarsch, hvor Raadmanden Ipke Andresen overrakte ham en skriftlig Henvendelse fra alle Øens Beboere om »Verschonung mit der neuen Agende.¹⁾ Ogsaa det viser, (for Resten paa et meget ubehjælpsomt Tysk, Øen er jo friskskallende) at Befolkningen nøje kendte Forskel paa det gamle og det nye, man vilde paatvinge dem.²⁾ »Die Schwärmerei dauert

¹⁾ Visitationalia Husum 1797. Beilage G.

²⁾ Nachdem wir sämtliche eingewesenen zu Nordmarch hiemit eigenhändig zu erkennen geben, dass wenn der Gottesdienst uns nicht benommen u. für uns aufhören soll, wir die Sacramente als Taufe u. Abendmahl, nebst der Beichte, ungeändert beybehalten müssen, auch die Evangelien u. Episteln, welche wir bisher gehabt auf jeden Sonntag einmahl zu lesen, u. darüber zu predigen, das Heilige Vaterunser, welches unser Herr u. Heyland uns selber gelehret von dem Herrn Prediger vor u. nach der Predigt un verändert su beten sey, den Segen nach der Predigt über die Ge-

fort«, skriver Adler i sin Protokol, og andet bevirkede Henvendelsen næppe.

Hen paa Efteraaret 1797 begyndte Befolkningen imidlertid at sætte sig til Modværge. I Kirken skete det f. Ex. at en Mand rejste sig og bad Fadervor, naar Præsten var paa Prædikestolen. Man vilde ikke høre Adlers »korte, fattelige Omskrivelse«. Og naar Præsten ved en Daab havde læst den forandrede Trosbekendelse, og spurgte Fadderne: Skal Barnet døbes paa denne Tro, svarede »Nej, paa den gamle Tro.«¹⁾ Ogsaa de gamle Salmer fandt man paa at synge, saa Præsten undertiden vred og skældende forlod Kirken.

Mere alvorlig blev Situationen dog, da Befolkningen rundt omkring i Landsbyerne begyndte at holde Grandemøder for at raadslaa om, hvordan man kunde tvinge Præsterne til at lægge Agenden til Side. Det ser ud til, at Modstanden mod Agenden er bleven ligefrem organiseret, da Udsendinge drog fra Sogn til Sogn for at rejse Befolkningen til Kamp. Først henvendte man sig til Præsten i beskedne og bønlig Ord, men da det ikke hjalp, kom Deputationer til Præstegaardene, som truede med Voldshandlinger eller nægtede at betale Tiende og Accidencier i Fremtiden.

Da det saa rygtedes, at en og anden Præst havde ladet sig kyse og havde hørt op med at bruge Agenden ved Guds-tjenesten, blev Folk mere dristige. Nu saa man, at det altsaa kunde nytte at sætte sig til Modværge, og man gik nu for Alvor over til Angreb. I November gik man endog nogle Steder saa vidt, at nogle Eskadroner Husarer maatte sendes imod de genstridige.

Anledningen dertil var først, at man i Okholm Sogn havde sendt en Deputation til Sognepræsten, den unge Pastor

meinde zu sprechen habe, jeden andern Sonntag aus Luthers Catechismus, zu catechisieren haben, auch jeden Sonntag einer von der Tägliche Sonntags Gesangen bey halten, und wen wir den Glauben gesungen werde alsdan Nr. 110 nebst Liebster Jesu wir sind hier (saadan holdtes Guds-tjenesten før) jeden Sonntag, wen der Prediger auf der Kanzel, zu singen sey. Nordmarsch den 20. Juli 1797«. Saa følger alle Navnene.

¹⁾ Pr. Ber. 1797 II p. 147.

Carstens, for at kræve Agenden afskaffet. Præsten indberettede Sagen til Amtmand Blücher i Bredsted.¹⁾ At det maa være gaaet ret haardt til, ses af Præstens Brev, thi han skriver bl. a. »Aftenen i Gaar var den skrækkeligste, jeg har oplevet. Jeg sad roligt sammen med min Familie, da pludselig 4 Mænd traadte ind og forklarede, at de var udsendt af hele Sognet for at faa mig til at lade alt blive ved det gamle m. H. t. Kirkeagenden«. Det kom nu til et skarpt Ordskifte, og Mændene bebrejdede Præsten, at han »fordrejer Bibelen, forfører Ungdommen, prædikør kun Menneske-Fabler«, de kaldte ham en falsk Profet, en Løgneprofet, og til alt, hvad Præsten fremførte til sit Forsvar, sagde man kun »Jungenschnack«. Udenfor Vinduerne stod »en uoverskuelig Sværm Pøbel« og morede sig over Optrinnet. Det hele virkede saa uhyggeligt paa Fru Carstens, at hun fik Krampe og — skriver Præsten, »nær var død i mine Arme«. Amtmanden lod straks 70 af de værste Urostiftere dømme »wegen Vernachlässigung ihrer Pflichten qua officiales«, den ene fik 8 Dages Fængsel paa Vand og Brød. Men saa kom det værste, da han var bleven fængslet, truede Egnens Befolkning med at hente ham ud af Fængslet, og 50 haandfaste Mænd mødte op foran Amtshuset i Bredsted for at kræve ham løsladt. Da Amtmand Blücher selvfølgelig nægtede at opfylde den robuste Skares Krav, truede den med at rive Fængslet ned«. Det kom til Haandgemæng, og en Sekretær paa Amtshuset blev kastet til Jorden, saa han fik et apoplektisk Tilfælde. Amtmanden saa sig nu nødsaget til at bede om to Eskadroner Dragoner »for at afværge et tilsyneladende nært forestaaende Oprør«. ²⁾ Ogsaa til Egnen omkring Pinneberg (Seester) maatte man sende Rytteri for at dæmpe Modstanden, der ogsaa her truede med at udarte til Oprør.³⁾ Til Landdrost v. Lewetzau indløb der saa alvorlige Klager over Uroligheder under Guds-tjenesten, at han saa sig nødsaget til at sende en Staffet til Kø-

¹⁾ Brev af 17. Nov. 1797, A. XVIII 400 A. fol. 122 ff.

²⁾ Blücher til T. K. (eller Kongen?) 19. 11. 1797.

³⁾ Det maa blive ved den gamle Indretning i Kirken, hvis Kongen vil have Ro i Landet. Tager man vor Tro og vort Saligheds-haab, saa vil det først koste Blod«. — skriver Befolkningen.

benhavn. Ogsaa i Preetz truede Befolkningen med Oprør, hvis Agenden og dens Aand ikke forsvandt ud af Kirken.

Det vil imidlertid føre for vidt at gaa i Enkeltheder for begge Hertugdømmernes Vedkommende. Men Billedet er nogenlunde det samme overalt, og mange Steder maatte Øvrigheden komme Præsterne til Hjælp i deres Kamp mod Menighederne. Kun for Nordslesvigs Vedkommende vil vi i det følgende følge Kampens videre Gang og se, hvordan de enkelte Sogne søgte at holde Agenden ude af deres Kirker.

Men først maa nævnes to Begivenheder, som fik en ikke ringe Betydning for Agendestridens videre Forløb. Bagved begge skimter man Emkendorfkredsen.¹⁾ I 1797 var A. P. Bernstorff død, og Stillingen som Præsident i Tyske Kancelli blev tilbudt den gamle D. Reventlous Søn, Cai Reventlow, som ikke synes at have været ivrig for at overtage dette høje og betydningsfulde Embede. Men Broderen Fritz Revenlow nødte ham til at tage imod det. »Han talte til hans Samvittighed, at det er de godes Pligt at tagede Stillinger, der tilbydes dem, ikke vrage dem eller overlade dem til de onde.« (Brandt). Dermed fik den kristendomsvenlige Emkendorfkreds den højeste Stilling i Hertugdømmernes Forvaltning besat med een af sine egne Mænd. — i den følgende Tid blev det vistnok af stor Betydning.

Ogsaa paa et andet vigtigt Omraade satte Emkendorfkredsen ind. Da Hertugdømmerne paa det Tidspunkt blev oversvømmet af en Række Pjecer, d. v. s. Propagandamateriale for Agenden, som Rationalisterne ønskede ind i hvert Hus, og — for enkeltes Vedkommende — endog lod trykke paa Kirkens Bekostning, blev det af stor Betydning, at der ogsaa hørtes en Røst fra den anden Lejr. I 1797 udkom — for bot at nævne enkelte — »Wohlgemeinter Zuspruch an alle Einwohner der Herzothümer Schleswig und Holstein betreffend die bevorstehende Einführung der neuen Kirchen-Agende«, et Skrift, som i Lighed med det allerede omtalte »Et Ord til Lægfolk — —« skulde forberede Agendens Indførelse. Det samme Formaal havde »Nöthi-

¹⁾ Se O. Brandt, a. S. p. 202 ff.

ger Unterricht für den Bürger u. Landmann über die — — her-
 ausgegebene S. H. Kirchenagende.« Jasper Boysen prøvede endog
 ved Hjælp af en hel Del løsrevne Luther-Citater at paavise, at
 Luther vilde have været en ivrig Talsmand for Adlers Agende.
 (Doktor Martin Luthers Urtheil u. Gutachten über Verbesse-
 rungen im Kirchenwesen). Allevegne i Tidens Journaler, Tids-
 skrifter, »Intelligensblade« og Pjecer triumferede Rationalismen,
 og August v. Hennings Tidsskrift »Genius der Zeit« førte an i
 Jubelraabet. Nu har Prof. O. Brandt fornylig paavist, at i den-
 ne Situation traadte Emkendorf til.¹⁾ Allerede i Dec. 1797 kunde
 Fritz Reventlow til Emkendorf betro Broderen i København, at
 Fritz (Friedrich Leopold) v. Stolberg havde skrevet noget
 imod Agenden, »som vil gøre Indtryk«. I November havde Stol-
 berg været i Emkendorf for at raadføre sig med Fritz Revent-
 low angaaende det planlagte Modtræk mod Rationalismens For-
 herligelse af Adlers Agende. Stolbergs Skrift udkom anonymt
 under følgende noget mærkelige Titel: Schreiben eines
 Holsteinischen Kirchspielvogts an seinen
 Freund in Schweden über die neue Kirchen-
 agende. Det foregiver at være skrevet af en jævn Sognefoged,
 som i Brevform fortæller om »de nye Kirkeskikke«, som nu skal
 indføres. At Skriftet maa have vakt stort Røre, fremgaar af, at
 alt og alle straks faldt over »Sognefogeden«. Hvem den forma-
 stelige var, som skjulte sig under Masken, anede ingen. August
 v. Hennings gættede straks paa Ærkefjenden, den brave Mat-
 thias Claudius. »Der verkappede Asmus« — skriver Hennings —
 vil nu opægge den blinde Hob til Modstand mod Regeringens
 Befalinger.« Men af forskellige Grunde maatte denne Antagelse
 opgives. At Stolberg var Forfatteren, fandt ingen ud af. Man
 maatte nøjes med at udbasunere, at »det maa se meget ilde ud
 i denne Mands Hoved, thi hans hele Skrift er et Væv af Modsi-
 gelser, sære Begreber og hyperortodoxe Antagelser. Forfatte-
 ren staar derfor i den størst mulige Modsætning til de mest
 lærde og berømte Mænd, hvis Værk Agenden er. Ja, man maa

¹⁾ Brandt a. S. p. 204 ff.

undres over, at han har haft Mod til at gaa i Kamp mod disse Mænd med Mystikkens og Overtroens rustne Vaaben.¹⁾ Denne Rescension viser tydeligt, at Jasper Boysen ikke har haft den fjerneste Anelse om, at Stolberg var Forfatteren, ellers havde han næppe povet at tale saa ringeagtende om en Mand som Fritz Stolberg. Sammen med Broderen Christian havde Fritz Stolberg som Student i Göttingen været Medlem af Göttinger-Hainbund, blandt hvis Medlemmer ogsaa J. H. Voss var, den grovkornede, demokratiske Bondesøn fra Mecklenborg, senere Rektor i Eutin, kendt som Homeroversætter; endvidere C. F. Cramer, Kanslerens Søn, og Bürger, Leonoras Digter. — Brødrene Stolberg stod i nært Venskab til Klopstock, Matthias Claudius, Baggesen, Prof. Reinhold, ja selv til Jacobi.²⁾ Denne Kreds stod i Brevveksling med Tidens Skønaander, og dens Medlemmer var i enhver Hensende et Hoved højere end Datidens Asfaltlitteratur, som nu endrægtigt faldt over den anonyme Forfatter.

Som sædvanlig førte Thiess' Sporsans ham ind paa den rette Vej, og selv om han var uenig med »Sognefogeden« i dennes religiøse Synspunkter, maa han dog rose hans klare Sprog, Satire og Udfald, »hvilket alt vidner om en fin, rettænkende og højtstaaende Mand.«³⁾ Stolberg vil vise, i hvor høj Grad Agenden afviger fra det Nye Testamente, fra Reformationens Princip og fra den lutherske Lære, som vi finder den udtrykt i den augsb. Trosbekendelse. Han hævder, at de, som modsætter sig Agendens Indførelse ingenlunde er »urolige Hoveder«, men gode kristne Mennesker. »Vi er Lutheranere og vil vedblive at være Lutheranere!« Endvidere kritiserer han Agendens Formularer og saakaldte Bønner, som hverken vidner om Aand eller Fromhed. Kun klingende Ord, der hverken giver Lys eller Varme«. Stolbergs Indlæg i Agendefejden er ført i et saa blændende Sprog og baaret af en saadan Trosvarme, saa selv Thiess ikke

¹⁾ Beiträge zur Verbesserung — 1798.

²⁾ Fritz Stolberg var gift med den yndefulde Agnes v. Witzleben, Broderen med Louise f. von Reventlow, hvem Baggesen kaldte »Holstens Aspasia«. Dr. L. Bobé, Revent. Pap. III p. IX. ff.

³⁾ Neue Kielische gelehrte Zeitung 1798 II 122 f.

kan tage Afsked med Forfatteren »uden at trykke hans Haand og udtale et hjerteligt Levvel.«¹⁾

Det ser ud til, at Stolbergs Henvendelse til Befolkningen i Hertugdømmerne fik overordentlig stor Betydning. Overalt læstes »Sognefogdens Brev«, tilmed da Fr. Perthes (M. Claudius' Svigersøn) lod det udkomme i et billigt Oplag. Det gav endogsaa Anledning til en hel Pressefejde, og der udkom bl. a. 5 Modskrifter. Brevet naaede sin Hensigt, det vækkede alle-vegne Folk til Kamp mod Agenden. I denne Forbindelse maa nævnes et andet betydeligt Skrift, som udkom i Anledning af Agendestriden, og som ogsaa vendte sig imod Adlers Agende. Det er det anonyme »Schreiben eines Schleswigschen Hardevogts an die Herren Verteidiger der neuen Kirchenagende.«²⁾ Det er maaske endog det dygtigste Indlæg imod Agenden, men desværre er det nu vist ugørligt at finde den anonyme Forfatter.³⁾

Hans Ord synes imidlertid ikke at have vakt den Opmærksomhed, de fortjente. Forfatteren henvender sig til »unsere raschen Reformatoren« og paaviser i Forordet, at siden »Toleranceprædikenerne i Berlin afløste den kristne Prædiken, har Intolerancen mod anderledestænkende ganske taget Overhaand«. Nu skal alt ensrettes, og alle har at følge med i Trit» »zur Schande der Menschheit u.. unseres aufgeklärten Jahrhunderts«. Nu holder denne Pest ogsaa sit Indtog i vort Slesvig baade blandt Præsterne og i Folket. Han nævner nogle Eks-empler paa, at agtede og afholdte ældre Præster overfaldes »grob u. pöbelhaft« af unge Bladudgivere og Studenter, og mange af de yngre »Tolerance-Prædikanter« fører an i Kampagnen. Skriftet er især interessant, fordi det imødegaa Rationalisternes Paa-stand om, at det er, fordi Agenden er ny, at den bekæmpes af »Hoben«.

¹⁾ Thiess, *ibid.*

²⁾ Altona. 1798.

³⁾ Hvis Forfatteren virkelig er Herredsfoged, — hvilket ingen-lunde er sikkert — vilde jeg antage, at Herredsfogeden over Slogs Herred, Berend Feddersen, er dets Forfatter. I hvert Fald er Forfateren nok Slesviger, da han kender Forholdene her særdeles godt.

»Herredsfogeden« viser, at det er af helt andre Grunde, nemlig fordi Agendens Aand helt igennem er ukristelig. Derfor »kan enhver Socianer med hjertelig Glæde modtage Agenden og dens Formularer og Bønner, — en kristen Menighed derimod ikke.« Han vender sig dernæst mod de unge Præster i Hertugdømmerne. »Tidligere traf man altid Præsten alene i sit Kammer, optaget af Studier, eller man fandt ham i Familiens Kreds, nu kaster Præsterne sig ud i »adspredende Selskaber«. Med stor Alvor fremstiller han Forskellen mellem den gamle Kristendom, og den, som nu forkyndes. »Nu bortexegerer, bortfilosoferer og bortspotter man det ene efter det andet, indtil der kun bliver en ren Fornuftreligion tilbage«, — som Folk hverken kan leve paa eller endnu mindre død paa. »Fordum var vor Herre Kristus og hans Forsoning saa vel som hans Lære alt, nu hører man næppe ham eller hans store Værk paa Jorden nævnt. Før blev det, som prædikedes, bevist ved Skriftsteder, efter den jævne Mands Fatteevne, nu lærer man, hvad Spalding, Zollikofer og Bahrtdt — mener, enten det saa stemmer med Bibelen eller ej. Før nød næsten hver Præst sin Menigheds Tillid og Agtelse, nu raader Mistillid og Mistro.« Til Slut samler Forfatteren alt i dette: Ikke Nyheden, ikke den franske Revolution, ikke Ændringen i den ydre Gudstjeneste er Skyld i Agende-Uroen, »men den hos mange af Agendens Formulatrer alt for kendelige Afvigelse fra vort hidtidige Lærebegreb.« »Det har vakt Ængstelse og Forbitrelse, det er Skyld i vor Utilfredshed med denne Agende.«

Regeringen havde haabet, at denne Utilfredshed og Uro omsider vilde lægge sig, men Uroen bredte sig tværtimod, og Regeringen følte sig meget ilde berørt ved de Beretninger om Røret i Hertugdømmerne, der strømmede ind fra alle Sider.¹⁾ Men Tyske Kancelli var straks paa det rene med, at man ikke burde anvende Tvang, — hvad Rationalisterne i Hertugdømmerne krævede, — Omstændighederne krævede Eftergivenhed. Adler havde søgt at faa udstedt et Cirkulære,

¹⁾ L. Koch, Oplysningstiden i den danske Kirke 1770—1800, København 1915; p. 243.

som skulde true Kirkeforstanderne med »Suspension og Straf, hvis ikke de søgte at befordre Ro i Sognene«, men Kancelliet afviste Forslaget, man vilde ikke anvende Tvang »i Sager som angaar deres (d. v. s. Folkets) Religion.«

8. December 1797 udfærdigedes et Rescript til de to Overretter, som bestemte, at de gamle Søndagstekster skulde læses ogsaa efter 1. Januar, og hvor Agenden ikke kunde indføres med Menighedens Samtykke, skulde det rette Tidspunkt afventes. Samtidig henvendte Cai Reventlow sig til Adler angaaende Urolighederne i de to Provinser. I sit Svar¹⁾ lægger Adler ikke Skjul paa sin Vrede over, at hans Betænking ikke blev indhentet, inden Kancelliet udstedte sit sidste Rescript, »for herved at give Udtryk for deres Tillid til mig og Tilfredshed med mit Arbejde.« Begge Dele har det sikkert skortet paa for Reventlows Vedkommende, selv om Adler hævder, at han har gjort alt »for at naa den største Fuldkommenhed.« »In Gehorsam gegen den Befehl des Königs übernahm ich diese Arbeit, die ich anfangs lieber von mir abgelehnt hatte (!).²⁾

Heller ikke dette Rescript blev offentliggjort, og Urolighederne vedblev. Da det altsaa ikke gjorde nogen Virkning, maatte Kancelliet gøre Forslag til et kongeligt Patent, som skulde offentliggøres. Det udkom 20. Januar 1798 og blev — i hvert Fald forløbig — Agendens Skæbne, thi nu skulde der holdes Afstemninger i alle Sogne, om hvorvidt Agenden skulde indføres eller ej, og selv hvor Agenden fik Flertallet af Stemmerne, skulde Fadervor og Velsignelsen dog bruges i Kirken (i sin oprindelige Form).

Patentet vakte stor Forfærdelse blandt de rationalistiske Højttalere i Hertugdømmerne. For sent søgte Hertugen paa Augustenborg — »Oldingen uden Alder«, som Ditlev Reventlow kaldte Hertug Frederik Christian — at faa Svogeren, Kronprins Frederik til at tage det tilbage. »Selskabet til den rene Læres Befordring«, som han spottende skrev til Søsteren

¹⁾ Abt. 18 Nr. 18 a.

²⁾ Vi har tidligere set, at Adler var mere end ivrig for at faa Arbejdet overdraget.

Louise,⁴⁾ har nu sat sin Vilje igennem.« Forgæves tog baade Schütz og v. Brockdorff Parti for Adler og hans Agende, og heller ikke i dette Tilfælde blev Adler spurgt om Raad. Han maatte døje den Tort, at han, Generalsuperintendenten, fik k u n B e s k e d o m at give Præsterne Underretning om »die Willenseröffnung Sr. Majestät.«

Amtmand Møsting i Haderslev, den senere Statsminister, een af Agendens ivrigste Tilhængere og dens varme Forkæmper, giver sikkert det rette Udtryk for de Stemninger, der herskede i de rationalistiske Kredse dengang, naar han skriver (til Adler) »oh, gid dog Himlen vilde forbarme sig over dette Makværk. (d. v. s. Patentet af 20. Januar 98) som aldrig burde have haft Plads mellem Landets Forordninger. — — — »Min kære Ven! Rescriptet var slemt, men Patentet 10 Gange værre«. Efter dette skulde hver Menighed altsaa nu selv bestemme, om Agenden skulde indføres i Sognet eller ej, — eller, for at tale i rationalistisk Sprogbrug — »Agenden skal gøres afhængig af Pøbelens Tilfredshed eller Utilfredshed.«

»Den usalige Afstemning«, som Møsting ivrede saa meget imod, viste snart, at Agenden, og med den hele Rationalismen, havde tabt Slaget. Foreløbig maatte Oplysningtidens Mænd give tabt overfor, hvad deres Tilhængere kaldte »taabelig Overtro og mørke Fordomme«.

Da Patentets Ordlyd blev kendt, forstod Befolkningen, at nu blev Sagen lagt i dens egen Haand. Overalt blev der nu indkaldt til nye Grandemøder, og i Haderslev Østeramt forsøgte man endog at faa Herredsforsamlinger i Gang for at kunne lægge en fælles Slagplan.

I Modsætning til Kongeriget havde Sognene i Slesvig et ret udstrakt Selvstyre i kommunale og især i kirkelige Anliggender. F. Eks. valgte næsten alle Sogne selv deres egen Præst, og vel at mærke under Anvendelse af lige og almindelig Valgret. Hver selvstændig Mand kunde afgive sin Stemme, hvad enten han var Arbejdsmand eller Sognets største Grundejer. For

⁴⁾ H. Schulz, Briefwechsel des Herzogs F. C. mit Fr. VII, p. 91.

nu at skabe Ro i Hertugdømmerne og for at neutralisere de Bevægelser og Kampe, Agenden havde fremkaldt, lagde Regeringen klogelig Agendens Skæbne i Befolkningens egen Haand. Denne Fremgangsmaade var noget enestaaende i de Tider, og den blev da ogsaa paa det kraftigste modarbejdet baade af Adler, Hertugen og Amtmand Møsting. »Den gemene Mand lærer jo nu sin Magt at kende!« — Saadan lyder det advarende fra de rationalistiske Kredse. Men Regeringen ønskede frem for alt den Uro hævet, som prægede Hertugdømmerne i disse bevægede Aar, især da der ogsaa indløb ret foruroligende Meddelelser fra Amtmændene om en begyndende politisk-revolutionær Propaganda i Dele af Landet.¹⁾ Og man indsaa i Regeringskredsene, at en religiøs Kamp nu engang ikke lod sig dæmpe ved Tvangsforholdsregler som Dragonader og Tvangsindkvarteringer etc. Det vilde kun gøre ondt værre, og muligvis forene de to Urosfaktorer.

Man lod derfor højtideligt bekendtgøre, at »det ikke er Kongens Agt at paanøde Folket en ny Religionslære. Kongen havde betroet Agendens Affattelse til en Mand af prøvet Indsigt, man vilde ikke paalægge nogen Samvittighedstvang,« derfor maatte hvert Sogn selv bestemme, om Agenden skulde indføres eller ej.

Vi vil nu gaa en Tur igennem den Del af Sønderjylland, vi kalder Nordslesvig, for at se hvordan Agendestriden nu udvikler sig i de forskellige Sogne, og hvorledes Befolkningen, trods Øvrighedens ihærdige Modstand, dog satte sin Vilje igennem. Herved faar vi tillige et Billede af Stemninger og Tilstande i det brede Befokningslag fra Tiden forud for den nationale Opvaagnen. Der findes næppe andre Tidsdokumenter, der saa klart viser os den nordslesvigske Almues Psyke, Tro, Meninger, aandelige og religiøse Selvtændighedsfølelse.

I Haderslev Provsti var den mægtigste Mand i Amtet den betydelige og energiske Amtmand Johan Sigismund

¹⁾ Se Oplysningst. i Hertugd. II p. 55 ff. Sønderj. Aarb. 1934.

v. M ø s t i n g, Adlers nære Ven, en ivrig Tilhænger af Agendens Kristendomssyn.¹⁾ Ved hans Side stod siden 1797 Provst A. H. S t r o d t m a n n, en født Holstener, en Ærkerationalist og ganske uden Forstaaelse eller Kendskab til Befolkningen. Han lære f. Eks. aldrig at tale ordentligt dansk,²⁾ skønt han sad som Provst helt til 1839. Disse to Embedsmænd gjorde, hvad der stod i deres Magt — og det var ikke saa lidt i de Tider! — for at faa Agenden indført, og dog led de et beskæmmende Nederlag. Befolkningen — »die ungeheime Udwissenheit u. Stupidität des grossen Haufens« — sejrede over Oplysningstidens Embedsmænd.

Det er tidligere omtalt, at den ivrige Oplysningspræst, Prael i Vedsted, havde oversat Agenden til Dansk og affattet Pjecen »Et Ord til Lægfolk i de danske Menigheder paa Landet — —«. Af hans Breve til sine Foresatte ses, at han ogsaa har støbt adskillige Kugler, vel ogsaa for at indynde sig hos dem, thi han var en udpræget Stræbernatur og brugte sine Albuer godt.

»Ved Kammerherre v. Möstings³⁾ utrættelige Bestræbelser«, skriver Strodtmann, var Agenden bleven indført i Provstiet, dog med ret store Begrænsninger her og der. Men snart viste det sig, at »de utilfredse« ogsaa her kun for en kort Stund var bragt til Tavshed.

Helt uventet traadte to Sognefogeder frem »som Ordførere for Tumultanterne«, nemlig Sognefoged i Fjelstrup Sogn, Jørgen Roy fra Knud og Peter Iversen fra Vejstrup Sogn.⁴⁾ De udfærdigede hemmelige Cirkulærer til alle Tyrstrup Herreds Sognefogeder, hvori de opfordrede deres Kollegaer til »at møde paa Christiansfelt næstkommende 17. Februar Kirke Agenden angaaendes«. Man har sandsynligvis villet drøfte, hvordan

¹⁾ f. paa Marienborg, Møen; Amtmand over Haderslev østre Amt siden 1789, 1804 Præsident i Tyske Kancelli.

²⁾ F. Eks. gengav han Butter, Fleisch, Brot ved Schmer, Fleck, Bröt. T. O. Achelis, Haderslev, g. Dage II p. 413.

³⁾ »der mit regem Eifer u. unermüdeten Thätigkeit alles Gute so gerne befördert.«

⁴⁾ Kilder: Abt. 18 Nr. 18 a St. Kiel, og T. K. Vorstellungen 1798. 11. Maj. p. 353 ff. Rigsarkivet.

man nu skulde forholde sig, da Patentets Ordlyd var bleven kendt. Mösting har i denne bevægede Tid haft Snushaner ude, thi han fik Nys om Sagen, — »da ich ziemlich gut bedient bin, erfuhr ich es bei Zeiten«, skriver han til Adler, — og lod de to Mænd suspendere fra deres Bestilling og forbød samtidig paa det strengeste de andre Sognefogeder at forsamle sig »in corpore« uden hans Tilladelse. Han haabede at kunne »kvæle ethvert Tilløb til Oprør i Fødselen,« og indberette Oprinnet til Kancelliet, skildrede hvor »farlige Følger det vil faa, hvis saadanne Herredsforsamlinger tillodes«, nu maa der derfor statueres et Eksempel, thi ellers »kan det let gaa saaledes i Fremtiden, at Folk ogsaa kommer sammen for at drøfte helt andre Ting, hvilket i høj Grad vil staa i Modstrid med Statens Velfærd«. Sognefogederne undskyldte sig med, at »vi tror, at vi derved har brugt al den Forsigtighed, der kunde ventes af os som Landmænd, der ikke kan regnes iblandt de Lærde. Vi haver haft den bedste Hensigt med denne Forsamling, vore Sognemænd ere meget misfornøjede med Kirke - Agenden, har været flere Gange desangaaendes forsamlede og bestandig forlangt af os, at vi skulle paa deres Vegne foranledige, at Kirke-Agenden ikke blev indført, men at det maatte blive ved det gamle, alletider har vi anhørt dette, men ikke foretaget os noget, som vi troede, at naar Agenden en kort Tid var efterlevet, Menigheden da ikke gjorde sig mere af Sagen, vi troede heri, at handle rigtigt, som vi af daglig Erfaring haver lært, at Nyt snart blev gammelt, og efter kort Tid ganske glemt, men vi fejlede i vores Formodninger, Sagen angik deres Religion, og hvad der efter deres Mening derimod strider kan ikke beroeliggende dem — —.«¹⁾ Som Forholdene havde udviklet sig i Haderslev Amt, »skal — som Amtmanden skriver — al Opmærksomhed være henvendt paa at opretholde Respekt for Øvrigheden — — og det er vanskeligt at holde offentlig Ro og undgaa tumultariske Optrin.« Overretten paa Gottorp foreslog

¹⁾ A. XVIII Nr. 400 a. Kiel.

derfor ogsaa, at Sognefogederne skude straffes med Tugthusstraf, men Kancelliet ønskede ikke at ophidse Befolkningen yderligere og nøjedes med at afskedige de to Mænd »wegen einer gesetzwidrigen Hargesversammlung«. Men selv om dette Angreb paa Agenden blev slaaet tilbage, saa kunde Amtmanden og Provsten ikke forhindre, at Befolkningen samlede til Grandemøder og sendte Ansøgninger om at blive fri for Agenden og faa Lov til at holde de i Patentet omtalte Afstemninger.

Arbejdet med at ødelægge »den gode Sag« var godt i Gang, og — efter Provst Strodtmanns Udtalelser — »sat i Scene af en eller anden højviis Skrædder eller Skomager«. Bønskrifterne lod Provsten ligge uden at svare direkte paa dem, han trøstede Menighederne med, at »de nok engang skulde faa Svar.« Men hist og her gik Befolkningen nu videre, nogle skrev direkte til Kongen, f. Eks. skrev Fjelstrup Sognemænd (10. Febr. 98) følgende Brev til Majestæten: »Vores Sognefoged har paa vores forlangne Lovet os at foranledige at den nye Kirke Skik som hos os er bleven indført, igien maatte blive afskaffet, og dend gamle Kirke Brug vedblive. Nu melder hand os gandske uventet, at han ikke kand og vil det. Af dene Aarsag Nødes Samtlig Fjelstrup Sognets Beboere allerunderdanigst at bede Dierres Kongl. May. allernaadigst ville Befalle at dend hos os indførte Nye Kirke Skik maatte worde afskaffet og den gamle i dets Sted igien indføres. Vi forstaaer aldeles intet af dend Nye Kirke Agende. Af den Aarsag at vi Sognets indlemmer er i det gamle lært. Og derfor finder os ogsaa lykkelige Ved dend gamle Indretning og som denne Sag er saare vigtig for os saa trøste vi os ved det glade Haab, at Dierres Kongl. May. Lader det blive ved den gamle Indretning og som vi kand læse af afviserne, saa skal dette ogsaa være Dierres Kongl. May. Allernaadigste Vilje og derfor beder heele Menigheden derom allerunderdanigst.«

Da man tænkte paa det samme i Sommersted og Maugstrup-Jægerup Sogne, kørte Amtmand Mösting resolut derud, forsamlede Bønderne i Kirken og holdt en Tordentale til

dem. Men Beboerne satte haardt mod haardt, sendte en Deputation til København og nægtede foreløbig at betale Tiende til Præsten.

Paa samme Maade gik det i Jels og Oxenvad. Her begyndte Uroen i Jels Sogn, hvor »ein unbegreiflich dummer Trotskopf« (Pastor Bjørnsen til Adler) indvarslede til Grandemøde, og baade mundtlig og skriftlig bad man Præsten om at holde op med at bruge Agenden «og gaa tilbage til den gamle Tro.» Men ogsaa her vandt de »dumme og onde Mennesker« Sejr og meddelte Præsten, at han intet Offer fik, før end Agenden blev afskaffet. Saaledes gik det ogsaa en Del andre Steder i Amtet. Præsterne klagede til Amtmanden, og Øvrigheden lod Pinseofferet inddrive ved Magt. At det paa den Maade kom til et fuldkomment Brud mellem Præst og Menighed, er en Selvfølge. Nogle Præster gav efter, andre søgte at holde det gaaende og prædikede for tomme Bænke. »Saa længe mine Naboer holder Ørene stive, frygter jeg ikke«, skriver Pastor Prahl kækt til Mösting; men det var ikke let »at holde Ørene stive« i Længden, een efter een maatte de tiltræde Tilbagetoget. Saaledes skriver f. Eks. Pastor Claudi i Aastrup »Jeg maatte give efter, — — fordi gamle og unge afholdt sig fra Guds Hus, og nogle jamrede over, at de i saa lang Tid skulde afholde sig fra Guds Bord (Agenden bestemte, at i Landsognene skulde der kun være Altergang nogle Gange Foraar og Efteraar) og under deres Synders Byrde uden Haandspaalæggelse (d. v. s. Absolution) maatte falde i Fortvivelse. — Jeg havde ikke ventet det af de Aastrupper, da jeg i 17 Aar har bestræbt mig at udrydde Fordomme, og mindst hos de unge, som jeg selv har konfirmeret, men disse ere overtalte af de gamle, som sagde dem, at mand maatte stride for Troen og ikke berøve Børn deres Salighed«. ¹⁾

Saadan blev Agenden afvist i Sogn efter Sogn i Haderslev Provsti. Kun i Byen var der »Ro«, d. v. s. Ligegyldig-

¹⁾ Visitationalia, Haderslev Provsti 1799. Kiel.

hed. Mösting skriver skuffet til Adler, at den gode Sag er mislykket, men han forsikrer, at alt blev gjort, hvad der kunde gøres, og hans Sekundant, Pastor Prahl i Vedsted, roser Gang paa Gang »vor brave Amtmands Forsigtighed og Fasted« — men, i en for Befolkningen saa alvorlig Sag hjalp hverken Snuhed, Forsigtighed eller Fasted.

I Bjert og Vonsild Sogne var Agenden indført, men maatte atter tages tilbage. I Ødis Sogn »yttrede raa og udannede Mennesker sig imod Agenden«. De viste hen til, at den stemte ikke overens med »de symbolske Bøger og den Kirketro, der er dannet paa Grundlag af dem«, som Præsten udtrykker sig. I Sognet var der nok af »sørgelige Ignoranter« og »religiøse Sværmere« og »kun 6 Husfædre var fornuftige.«

I Skodborg kom det ogsaa til store Uroligheder, men Pastor Forchhammer fik atter Agenden listet ind lidt efter lidt ved megen Snuhed. Nogle Aar senere ligner Gudstjenesten i Skodborg Kirke næsten helt Theophilantropernes »Gudstjeneste«. (Der würdige Pastor Forchhammer hat durch sein kluges u. festes Betragen die ganze Agende eingeführt« skriver Adler).

I Stepping brugtes Agenden kun nogle Uger, og kun 3 stemte for den. Sognepræsten var ogsaa imod den.

I Vedsted fandt Prahl paa den Udvej, at han vel læste de gamle Tekster op, men ellers prædikede over helt andre Ting, og han anbefalede Adler at lade alle Præster bruge den Fremgangsmaade for derved at faa Agenden indført igen. I Halk var der ogsaa megen Modstand mod Agenden, og man forlangte enstemmigt den gamle Liturgi igen, det samme gælder for Fjelstrups Vedkommende, hvor det dog var lykkedes Præsten at faa Salmesangen næsten helt afskaffet. Pastor Petersen vil meget gerne bort, da han »paa Grund af en Sognefogeds Afskedigelse har maattet taale mange Ubehageligheder.¹⁾ Fra Stenderup meddeler Pastor Jessen, at »den lykkelige Begyndelse« med Agenden fik et daarligt Udfald, og

¹⁾ T, K. Vorstellungten Okt. 1799. p. 344.

han føjer til: »Pøbelen af alle Stænder aner ikke, hvor uvidende den er — — — den fryter og hader enhver Forbedring«. Tilsidst kom det til Tumulter, og Præsten maatte lægge Agenden til Side. Dog beholdt man følgende »Velgørende Forbedring«. 1. Jeg messer ikke mere. 2. Velsignelsen bruges ganske vist endnu, men uden Korsets Tegn. 3. Fadervor er afskaffet. 4. »Consecrationsseremonierne (!) bruges ikke mere«. — »Saa haaber jeg at maatte opleve den Tid, hvor det øvrige, som endnu ikke kan indføres, maa møde mindre Modstand. Fiat, Fiat! ! (Lad det ske!)

Ogsaa i de andre Sogne »er alt ved det gamle«. I Hejls - Vejstrup »gik det dog godt et helt Aar«.

Billedet er omtrent det samme, naar vi vender os til de andre Egne af Landet. I Aabenraa Amt, hvor Adler ikke havde saa gode Hjælpere i Kirkevisitatorerne som i Haderslev Amt, blev Agenden indført i Aabenraa By og i Graasten-Adsbøl. Baade Amtmanden, Leopold Samuel v. Schmettau og Provst Posselt i Løjt var svagelige, hypokondre Personer, som hverken udviste den fornødne Snuhed eller Fasthed. Adler indberetter da ogsaa til Kacelliet, (16. 11. 98) at »Amtmandens Adfærd i det mindste fortjener en skarp Irettesættelse«, — fordi han havde tilladt to Sogneafstemninger. Den ene fandt Sted i Løjt Sogn, hvor Flertallet, efter at Patentet var udkommet, ønskede Agenden fjernet. Her havde Hans Petersen i Bosgaard (Bossensgaard?) paa 118 Familiers Vegne henvendt sig til Amtshuset for at faa indkaldt til en Sogneafstemning. De angiver, at de »foruroligedes ved at høre om den forestaaende Forandring i Gudstjenesten«, derfor klager de over »Nød og Hjerteangst«. Men efter at Dagen for Afstemningen allerede var fastsat, tilbagekaldtes den allerede uddelte Ordre om Kirkestævne og paafølgende Afstemning. Saa henvendte Befolkningen sig direkte til Kongen, da de mener, at deres Sognepræst, Provst Posselt, har haft en Finger med i Spillet. »Men hans Vilje er dog ingen Lov« — —! »Deres Majestæt, vi har ingen Ro i Samvittigheden saalænge denne Agende bruges«, føjer de til og skildrer tillige den Uro og Bekymring, som hersker i Sog-

net. Omsider kom der dog en Afstemning i Stand, men den bestod i, at de, som ønskede Agenden afskaffet, skulde begive sig ud paa Amtshuset, hvorimod de, som ikke kom, betragtedes som Tilhængere af Agenden. Kun »118 Dummköpfe« gik til Aabenraa. — Provsten siger, at Agendens Modstandere er »mest Smaafolk, Kaadnere og Indsiddere« — og da der var 320 stemmeberettigede, indførtes den Ordning, at den gamle Liturgi skulde bruges hver tredie Søndag. Hermed var Agendens Modstandere selvfølgelig ikke tilfreds, men krævede, at ogsaa Agendens Tilhængere skulde møde frem for at stemme. Amtmanden indrømmede det berettigede i dette Ønske og udskrev en ny Afstemning, som resulterede i et stort Nederlag for Agenden. Bølgerne gik højt, thi de selbevidste Løjtninger vilde ikke bøje sig, skønt Konsistoriet truede med, at de urolige »sofort mit unabittlicher Karrenstrafe (d. v. s. Tugthus, »Slavearbejde«) belegt werden.« I Bjolderup Kirke ivrede Pastor Kallmer om Søndagen mod Agendens Modstandere, saa «een af hans faa Venner endog saa sig foranlediget til at rejse sig og sige: Kære Kallmer, forlad dem. thi de vide ikke, hvad de gjøre.«¹⁾ Tilsidst kom næsten ingen i Kirke, »fordi han prædikede menneskelig Visdom og ikke Evangeliet.« Kallmer døde samme Aar, og hans Efterfølger, Pastor Prehn d. æ. maatte opgive Kampen, men trøstede sig med, at »der vil komme bedre Tider, hvor vi ikke behøver Øvrighedens Bistand for at opnaa Forbedringer i Gudstjenesten«. I Nabsognet Jordkjær kæmpede Pastor Hieronymus Grauer længe for at beholde Agenden. »Den første Storm havde lagt sig, — skriver han — og de urolige var ved min Belæring stillet tilfreds, da Folk fik Kendskab til Patentet. Vor Øvrighed støttede ikke os Præster, men tilraadede, at vi skulde rette os efter de uroliges Villie.« — »To eller tre onde Mennesker samlede Underskrifter«, og Præsten blev nødt til at opgive Kampen. Hans Søn, Hieronymus Grauer, som var Præst i Rise, havde først brugt Agenden der i et helt Aar. Men »Mørkets Apostle« naaede og-

¹⁾ Pastor Prehn d. y. Beretning, Visitatorialia 1842. Aabenraa Provsti, Kiel.

saa til Rise Sogn, og »ved alle mulige Midler søgte de at slukke det Lys, som var tændt hos os. Omsider lykkedes det dem at ophidse nogle enfoldige, de forsamlede Folk i Landsbyerne og fik dem til at kæmpe for »den gamle Tro« (»ein terminus technicus der Verfinsterung«, skriver Grauer). Nu kom der ogsaa en Deputation til Præsten, og bad ham om at vende tilbage til det gamle. »Hvad var der at gøre? Exempla terrant,¹⁾ jeg maatte give efter.« Dog brugtes Agenden ikke saa helt lidt og i to Aar døbte Præsten alle Børn efter Agendens Anvisning, »med Undtagelse af 3«.

Sognene Nr. Løgum, Løgumkloster og Brede hørte dengang under Aabenraa Provsti, og de to sidste Steder blev Agenden, takket være Præsternes Forsigtighed, i det store og hele indført. Fra Løgumkloster skriver Kapellanen, Pastor Kruchenburg, at først var Agenden indført, men næppe havde man begyndt paa Aaret 1798, før Menigheden, »ophidset af visse Beboere her«, tilkendegav, at »det skulde blive ved det gamle«. Ved Daaben udelodes dog nu Ordene »Modtag det hellige Korsets Tegn«, og i Stedet for de gamle foreskrevne Bønner læses en Bøn af Agenden.²⁾ Pastor Kruchenburg føjer til »Er vore Søndagsgudstjenester iøvrigt endnu ikke helt indrettet saaledes, som jeg gerne ønskede det, saa smigrer jeg mig dog med det begrundede Haab, at Forsynet vil velsigne det paabegyndte gode og vil lade det Tidspunkt komme, hvor fornuftig Gudsyndelse vil sejre over Overtro og Fordom«. I Nr. Løgum, hvor Agenden først ogsaa havde været i Brug, og hvor alle tilsyneladende først var tilfredse med den, »gik det kun godt indtil Dagen før St. Bededag 1798«, da krævede alle, med Undtagelse af 20, den gamle Agende indført igen.

Pastor J. C. Lautrup i Brede giver os en interessant Skildring af, hvordan en rationalistisk Præst — trods Nederlaget til først — dog forstaar at faa Agenden listet ind lidt efter lidt. Lautrup fortæller i 1803, at »vi har stadig den gamle

¹⁾ »Sporene skræmmer«.

²⁾ Om Agendestriden i Nr. Løgum og Løgumkloster henvises nærmere til Sønderj. Maanedsskrift. 1932, p. 60—61, 76—79 og 96.

Agende, — men dog kun til Dels«. Ved Vielser bruger han altid den nye Agendes 4. Formular, og ved Daab »er der sket følgende Forbedringer«: Lautrup undlader altid Ordene »dass durch dises heilsame Bad alles ersaufen u. untergehen möge, was dem Leibe von Adam angebohren u. was es selber hinzugehan« (Rationalisten taaler ingen Omtale af A r v e s y n d e n, derfor denne Udeladelse). Forsagelsen ved Daaben bruges heller ikke mere, og i Stedet for at sige: Tror Du paa Gud Fader — — bruger Lautrup Agendens Ord: Vi tror — — og tilføjer saa: Skal Barnet døbes paa denne Tro? Ordene efter Daabshandlingen »den Almægtigste Gud, vor Herres Jesu Christi Fader, som nu haver igjænfødt formedelst Vand og den Hellig Aand, og haver forladt dig alle dine Synder — —«, »er mig saare imod« (sehr zuwieder). I Stedet for bruger Lautrup blot Vendingen: — — som har bestemt dig til evig Salighed«. Saa hedder det videre: Ogsaa ved Altergangen ændrer jeg et og andet, Evangeliet er jeg jo desværre nødt til at læse hver Søndag, men heller ikke her er mine Hænder bundet, og Husfaderen kan jo tage frem af sit Forraadskammer, hvad der passer bedst efter Tid og Forhold.« I 1806 indberetter samme Pastor Lautrup (Digterinden Annas Fader): »Hvad jeg hidtil har forrettet i Agendens Aand, kan jeg stadig gøre uden Modstand og Anstød. Hvad Formularerne angaar, saa kan jeg nu omtrent vælge det, jeg bedst synes om. Skønt Mesningen af Søndagskollekten, hvori de krasseste Ting forekommer, er mig ubehagelig, kan jeg endnu ikke gøre Forandringer her, naar jeg ikke vil skade mere end gavne. Det smerter mig ogsaa, at jeg endnu ikke kan indføre den nye dejlige Psalmebog (d. v. s. Adlers Ps.) dog — maaske kan der ske mere med Tiden, naar de, som ivrer for det gamle, ikke mere ere saa talrige, og naar den unge Generation vokser til. Hvor skulde det glæde mig!«

Paa Sundeved begyndte Uroen i Dybbøl og bredte sig herfra videre til Nybøl og Broager.¹⁾ »Skulde det lykkes Sundevedboerne, hvis Mod er vokset meget, ved at deres Her-

¹⁾ Provst Friederici 20. 1. 1798.

redsfoged er blevet afsat, at faa Agenden afskaftet, saa ynker jeg Embedsmændene, Kirkevisitatoriet og Præsterne«, skriver Provsten. I Sønderborg blev baade Adlers Psalmebog og Agende indført. I Sottrup i det store og hele og i Ullerup »kan Agenden kun bruges ved Vielser«. Værst gik det i Broager, hvor begge Parter satte haardt mod haardt,¹⁾ saa at Øvrigheden til sidst saa sig nødsaget til at tilkalde Militærhjælp. »Med Undtagelse af nogle faa«, ønskede alle Beboere at blive forskaanet for Agenden. »Den Slv. Holst. Kirke-Agendes Indførelse er os ikke ligegyldig«, skriver Oppositionen til Kongen, »u. das darf sie keinem sein, dem seine Religion nicht gleichgültig ist — — — Wir glauben, das unser Seelenwohl davon abhängt« (at den gamle Agende beholdes). Ved Afstemningen viste det sig, at kun 30—40 Husfædre var stemt for Agenden, medens 350 var »meget imod den«, men alligevel blev Præsten ved med at bruge Agenden, og Pastor Dithmer truede endog »de onde Mennesker«, som ønskede »den gamle Tro«, med Fæstningsstraf. Disse Ord gød selvfølgelig ikke Olie paa de oprørte Vande, og Amtmand v. Döring i Sønderborg indberettede da ogsaa til Kancelliet,¹⁾ at »en stor Del af Broacker Menigheds Medlemmer følger Uroelighedens Aand, forsamlers sig i store Flocke, holder deres roelige Medindvaanere i stor Anbesværlighed og foraarsager dem Frygt.«

Sognets Indbyggere skriver i de følgende Maaneder gentagne Gange Ansøgninger til Kongen, om at blive fri for Agenden, — f. Ex. »Broacker Menighed i Sønderborg Amt ansøger allerunderdanigst, at dem maae forundes at vedblive med den gamle Kirke-Anordning, samt at deres nuværende Præst, Hr. Dithmer maae blive forflyttet«, — men de er tillige ængstelig for, at deres Bøn ikke opfyldes, og »den Tanke berøver os næsten al Besindelse. Beschirme uns der Allgütige, wenn es traurige Gewissheit werden sollte, Nun, das kann, das wird es nicht! Ew. Königl. Majestät werden unser Flehen erhören!« Da de skriftlige Henvendelser ikke synes at hjælpe, sender Sog-

¹⁾ A XVIII Nr. 400 a fol, 70ff.

¹⁾ 9. Marts 1798.

net en Deputation til København med Johan Thomsen fra Skelde og Gottfried Lehmann som Ordførere. I det nye Bønskrift, som de medbragte, og som var underskrevet af 350 Familier i Sognet, hedder det bl. a. »— — Agenden er ganske uforståelig. Vor Præst Hr. Ditmer har aflagt alt Syngen for Alteret, naar han forretter Gudstjenesten efter den gamle Anordning, kand man næppe høre eller forstaa ham. Derimod naar han forretter den efter den nye, raaber han af alle Kræfter. Vi har i Skikkelse gaaet til ham, bedet ham vedblive den gamle Kirke-Anordning, men han blev ivrig, truede os med Fæstningsstraf o. s. v. hvorover ald den Kierlighed og Fortroelighed, som vi havde forhen til vor Lærer (d. v. s. Præst) er bleven udryddet af vore Hjærter. Hvorfor vi nu som troe og lydige Undersaatter af Kierlighed til Religionen haver foretaget os denne lange og besværlige Rejse for at bede om at faa Hr. Dithmer forflyttet og faa en Præst, som vil lære os Guds Vej med Kierlighed, — — — at vi kand høre Guds Ord og bruge de højærværdige Sacramenter rettelig i Enighed og Samdrægtighed — —«. I Mellemtiden er det nok kommen til mange pinlige Optrin, thi af et Brev fra Pastor Dithmer fremgaar det¹⁾, at det kom til store Tumulter i Sønderborg Amtshus, hvor mange af Broager Sogns Beboere indfandt sig, »da Folk mente, at Agendens Indførelse var Begyndelsen til en almindelig Afskaffelse af Religion og Kirke«. Visitatorerne bestemte nu, at Agenden kun skulde bruges hveranden Søndag, men heller ikke denne Indrømmelse skabte Ro, thi nu kom nye Deputationer til Præsten og forlangte Agenden helt afskaffet. Det kom atter til store Opløb i Sønderborg, endnu en Gang maatte Øvrigheden give efter og reducere »Agende-Søndagene« til 8 om Aaret. »Men end ikke disse faa Søndage kunde den ny Agendes Fjender unde deres rettænkende Brødre«, skriver Præsten, atter drog 200 Personer til Amtshuset, »mest Teglværksarbejdere«, og »den nedrige Hob i Folket« vilde ogsaa overfalde Sognets to Præster om Natten og

¹⁾ 21. 8. 98.

satte sig imod, at Præsten fik Tiende og Smør og at der ydedes ham Spand- og Haandtjeneste. Nu saa Overkonsistoriet sig nødsaget til at kræve »executoriske Tvangsmidler«, og Adler, som heller ikke laa paa den lade Side i denne Sag, men holdt sig nøje underrettet om Kampen i de forskellige Sogne, tilraadede Kancelliet, at Tumultanterne ikke alene burde have et klart Nej paa deres Henvendelser, »men ogsaa den udtrykkeligste Tilrettevisning — — og Tilhold om at forholde sig rolige«. At Forholdet mellem Præst og Menighed nu var ganske ødelagt, behøver næppe at tilføjes. Kærligheden og Tilliden til Præsten »er udryddet af vore Hjærter«, skriver Beboerne, og det blev selvfølgelig ikke bedre af, at begge Sognets Præster indgav Andragende om, at Sognet fik Afslag paa sin Bøn, at Beboerne skulde trues — og om fornødent — tvinges til Ro, at Præsternes Indkomster skulde inddrives ved Magt, og at Agenden skulde bruges endnu oftere. Baade Adler og Overkonsistoriet anbefalede dette Andragende, som viser, hvor ringe Forstaaelse den saakaldte demokratiske Oplysning viste den jævne Befolkning og hvor vidt Afkristningen af Præsteskabet dengang var skredet frem. Nu blev der anvendt Tvang, og ved Hjælp af tilkaldt Militær skaffedes der »Ro« i Sognet, en Stilhed, som i de følgende Aartier mere mindede om Kirkegaardstro. Alt aandeligt Liv dræbtes.

Paa lignende Maade gik det i Bov Sogn,¹⁾ hvor de kirkelige Myndigheder i Føring med Amtmanden lod Kirkeværgerne fængsle for at skabe »Ro«. Men saa drog 100 af Sognets Mænd paa St. Bededag 1798 til Flensborg, hvor de lejrede sig udenfor Amtshuset, og først da man lod Dragonerne hugge løs paa Mængden, — en Mand blev saaret ved Sabelhug i Hovedet — opnaaede Rationalisterne den attraaede »Ro«.

Naar Mellemslesvig og store Dele af Nordlesvig — for slet ikke at tale om de sydlige Egne — i Tiden efter 1800 blev et »roligt Land«, e t s o v e n d e L a n d, da skyldes det ikke mindst, at Rationalisterne fungerede overalt som fortrinlige Ly-

¹⁾ Foruden Visitatsberetningen, S. H. Chronik 1799 p. 180.

seslukker. De vilde sprede »Oplysning og Dyd«, men en Skæbnens Ironi er det, at de modsatte Frugter høstedes. Oplysninger fra f. Eks. Bov og Valsbøl Sogne i 1830erne viser klart, at i Stedet for Oplysning bredte Uvidenhed og Overtro sig, i Stedet for Dyder saas kun Lyder, Drikkældighed, Raahed, Slagsmaal, tomme Kirker og den krasseste Materialisme fulgte i Oplysningstidens ensidige Forstandsdyrkelses Spor. Det ene Ord Verwilderung (Valsbøl) karakteriserer Forholdene.

Disse Undersøgelser skulde gerne vise, at det blev skæbnesvangert for den videre Udvikling i Slesvig, at disse Lyseslukker var i Virksomhed i Tiden før og efter 1800. Thi det var ikke alene det aandelige Liv, man dræbte mange Steder — og for lange Tider, men alle folkelige Følelser afstumpedes og forkrøbledes. Man dyskede Folk i Søvn, lærte dem at sørge for Kroppene — saa pyt med alt andet. Oplysningstiden har først og fremmest Ansvar for, at Slesvig faldt i Søvn, og at store Dele af Landet sover endnu.

Tilbage er endnu Tønder Amt, men da Billedet her er det samme, kan vi fatte os i Korthed. Utilfredsheden begyndte i Enge, Braderup og Klægsbøl, blev til aaben Modstand og bredte sig videre til alle Sider. Under Trusler om Vold tvang man Præsterne til at give efter. Uroen bredte sig ud over hele Amtet, og særlig i Klanksbøl, Emmelsbøl og Hølebøl kom det til »Skammelige Optrin«. I Tønder By »skete det sørgelige Tilfælde, at vi helt og holdent maatte tilbage til det gamle. Det er ikke let »at holde Modet oppe under de Krænkelser, der er forekomne ved det«. Her forlangte Menigheden ogsaa Luthers Katekisme genindført i Skolerne, og den allerede bestilte Adlerske Psalmebog afvistes nu ogsaa. Ved Vintermarkedet i Nibøl 1798 »indfandt sig mange Urostiftere, som ophidsede de rolige Sognes Mænd«. I Emmedsbøl kom der efter Afstemningen en stor Flok »med Stokke og Knipler ind i min Stue«, — skriver Præsten — »og nødte mig til at underskrive deres Ønske om, hvordan Gudstjenesten skulde holdes. For at faa Fred skrev jeg under.«

Om Agendestriden i Ensted Sogn, Tønder Provsti, er der tidligere skrevet, idet den senere Sognepræst der, J. C. M. Paulsen har skildret Optrinnet i Kirkekalender f. Slesv. Stift 1864. Her var N. Freuchen Præst, og Pastor Paulsen betoner, at han var en elsket og afholdt Mand, og at der herskede et patriarkalsk Forhold mellem ham og Menigheden, og dog sønderriver Agendestriden paa det voldsomste Pietetens Baand, der bandt Menigheden til Deres gamle Præst. Alt gik først godt i Sognet. Agenden var indført, og Folk holdt sig rolige. Men saa kom der »vesterfra Rygter hertil om Mytterier og Uroligheder, da fremdeles nogle Præster her i Egnen atter antog det gamle Ritual, saa blev ogsaa Menigheden her urolig, og især efter Anstiftelse af den sladderagtige Jordemoder N. N. samledes man i Stubbæk Kro«. En Deputation sendtes til Pastor Freuchen for at kræve Agenden afskaffet. Han stillede sig afvisende og truede med at tage sin Afsked, hvis Menigheden ikke frafaldt Kravet. Saa fandt Afstemningen Sted i Marts 1798, og Flertallet stemte for den gamle Liturgi. Freuchen fik nu Paalæg om at rette sig efter Menighedens Ønske, men han vilde ikke bøje sig for »nogle fanatiske Kvinder og herskesyge Hoveder«, Præsten ansøger nu om sin Afsked, »Jeg vil ikke give mine graa Haar til Pris for disse Menneskers Triumf«. ¹⁾ Hans Efterfølger blev Pastor Lorenz Peter Höeck, som i 1816 blev Præst i Felsted, »ikke fordi han var en dygtig Præst, men en dygtig Advokat.« Han nød stor Anseelse som Lovkyndig og Lovtrækker²⁾. Han fik det ikke let i Ensted, da Naboerne nægtede at betale ham og Degnen deres lovlige Indkomster. Agenderøret i Sognet blev først dæmpet, efter at en Excekuationskommando, bestaaende af 1 Underofficer og 12 Ryttere, blev sendt til Sognet. Agenden skulde bruges hver 4. Søndag. Höeck skriver i 1802³⁾: »I de første Aar var der en mærkelig Forskel i Communicanternes Tal, naar Agendens Formularer blev brugt,

¹⁾ I T. K.s Forestilling hedder det, at Aarsagen var »das hohe Alter dieses Geistlichen, der bei der Abnahme seiner Kräfte nicht mehr so nützlich u. thätig seyn kann, als er zu seyn wünschet —«.

²⁾ Ny Kirkehist. Saml. II p. 354.

³⁾ Visitatorialier, 1802 Anlage H., Kiel.

var der i det højeste 10—20«, »an den anderen Sonntagen strömten oft das dreydoppelte hinzu«.

I Rinkenæs og — især — i Holebøl kom det ogsaa til Kampe mellem Præst og Menighed. I Holebøl kæmpede Pastor Eschel J. Schmidt længe mod Folkestemningen, men i 1798 synes han at have givet op. Han skriver til Adler, at han gerne vil bort »fra Egnen omkring Kliplev.« Med disse Ord hentyder han nok til Pastor Klinker i Kliplev, som ikke var nogen Ven af Agenden, og alt tyder paa, at han har støttet Befolkningen i de forskellige Sogne der paa Egnen, i deres Kamp. Man har rimeligvis været ude efter ham, thi samme Aar forsvarede han sig med, at han »aldrig offentligt paa Prædikestolen har dadlet Agenden eller kaldt den en ny Lære.« Et lignende Standpunkt indtog hans Slægtning Pastor Meyland i Varnæs. De to Mænd var ilde set af Rationalisterne, og deres Naboer agerede ogsaa Spioner. Saaledes skriver Pastor Höeck i Ensted, at »den gode Sag vilde have haft større Fremgang her, hvis ikke to Herrer Embedsbrødre i mit Naboskab havde modarbejdet Agenden baade offentligt og hemmeligt. Sandt er det, at Hr. Pastor M. i F. (Meyland i Felsted) har sagt ved en Konfirmation, da der var mange Folk fra andre Sogne i Kirken, »Jeg bliver ved min gamle Bog, men desværre er der mange, ja endog mange Præster, som gaar bort fra den; men hvorledes vil det gaa dem? De farer lige i Helvede.« »Wie schwer ist es unter solchen Schwätzern mit der guten Sache durchzudringen« — sukker Pastor Höeck.

Bedst gik det for Agenden i Flensborg Provsti, hvor den da ogsaa hurtigt blev indført næsten allevegne. I Flensborg By var der stor Ligegyldighed, og det samme kan siges om mange Sogne i Angel, af alle disse Sogne gjorde egentlig kun Hanved, Nykirke og Sørup en Smule Modstand, »fordi man var mere kendt med Sproget i den gamle Agende«, man har jo ikke kunnet videre Tysk. Fra Valsbøl hedder det da ogsaa endnu 1837, at »de ældre kan kun Dansk«.

Allerede omkring 1800 herskede altsaa Ligegyldighed og

aandelig Sløvhed i Angel. Hvor anderledes var saa ikke, som vi har set, Forholdene i Nordslesvig.

For Adler blev Agendesagens foreløbige Udfald en stor Skuffelse, man mærker ogsaa jævnlig hans Vrede mellem Linierne. Men i hvert Fald lærte han og hans Tid, at »— væsentlige Forandringer i det kirkelige Ritual ere meget mislige og betænkelige,¹⁾ saa snart de ikke udgaar fra Menigheden selv.«¹⁾

Spørger man nu: Hvorfor satte Menighederne sig til Modværge mod den Adlerske Agende? Ja, saa maa man først og fremmest svare: Af religiøse Grunde.

Den jævne Mand forstod nemlig godt, at Agenden og dens Kristendomssyn forkyndte ikke det gamle Evangelium. Derfor savnede man overalt de gamle, rette Toner.

Agenden og den Aandsretning, som bar den frem, er præget af en fuldkommen Mangel paa Forstaaelse af Menneskets Syndenød, og Menneskets Trang til en absolut Tilgivelse. Men hertil havde Agenden ikke et Ord at sige. Thi idet Begrebet Synd i Tidens Teologi og Kirke blev reduceret til et Rudiment, i hvert Fald til et ubestemmeligt »noget«, som Mennesket ved egen Kraft kunde vokse fra, saa forstummede nødvendigvis ogsaa al Tale om Naade, om Syndstilgivelse, om Forløsning. Alt det centrale i Kristendommen, først og fremmest dens »theologia crucis«, alt hvorpaa dens Kraft beror, forstod man ikke, eller saa man ikke, fordi Tankeformerne — »Dogmerne« — stak Tidens Børn mere i Øjnene, end det Ind-

¹⁾ Man tænker uvilkaarligt i denne Forbindelse paa den Kirkekamp, som nu, mens dette skrives, føres i Tyskland. Og man mindes den vise Salomos Ord:

det, der kommer, er det, der var;

det, der sker, er det, der skete;

der er slet intet nyt under Solen.

Kommer der noget, om hvilket man kan sige:

Se, her er da noget nyt!

det har dog for længst været til i Tiderne forud for os.

(Prædikeren, Kap. 1.)

¹⁾ Adlers Ord i »Erklæring om den jødiske Ritual-Forandring«. Nord. Kirketid. 1833, p. 706.

hold, som gemtes bag Skallen. Og netop mod disse menneskelige Tankeformer, som det irrationelle ikklædes, rettede man sit Skyts, fordi de smagte af Middelalder og stammede fra »uoplyste Tider«. Man forskandsede sig saa i Udenværkerne, drev paa Moral og Dyd, fremstillede Kristus som »en almindelig Velgører«, et Mønster for Mennesker, en sand Lærer, o. s. v. Og det er ganske givet, at den jævne Befolkning har følt, at her foregik en Forfalskning, at den officielle Kirke svigtede ganske i sin Tjeneste med Evangeliet.

Men det, som den jævne Mand instinktivt følte, det formaaede han kun at udtrykke i ofte meget ubehjælpsomme Vendinger, naar han greb til den sidste Udvej: at henvende sig til Landets Fader i København.

»Vi er lært i det gamle«, skriver man f. Eks. fra Fjellstrup Sogn, »vi finder os lykkelige ved den gamle Indretning«, »kun i Evangeliet finder vi Beroligelse«. I Broager ønsker Menigheden en anden Præst, saa at »vi kan høre G u d s O r d, (den daværende Præsts Forkyndelse indeholdt altsaa ikke Guds Ord). I Aastrup »jamrede nogle over, at de — — —skulde afholde sig fra Guds Bord, og under deres Synders Byrde — — falde i Fortvivelse.« I Agdens højt klingende Formularer fandt man ikke Guds absolutte Tilgivelse. I Øddis paaviste Beboerne endogsaa, at Agenden ikke var i Overensstemmelse med Kirkens symbolske Bøger, derfor anfører man da ogsaa jævnlige, at »Præsten vil indføre en ny Lære«, »en ny Tro«. ¹⁾

I Holbøl Sogn forstaar Oppositionen, »at Antagelsen af den nye Agende strider mod vort Konfirmationsløfte.« ²⁾

Man forstod godt, at »i Formularerne og Bønnerne nævnes Jesus kun som Eksempel og Mønster, ikke som Forsøneren.« Overalt savner man Fadervor og Velsignelsen, i det hele taget Altertjenesten og den kirkelige Liturgi. Forskellen mellem det gamle og det ny er saa afstikkende, at Folk bliver

¹⁾ f. Eks. i Abild Sogn, Visitatorialia, Tønder 1799, Beilage 0; Kiel.

²⁾ Pastor Schmidt meddeler det i et Brev til Amtmand v. Ber-touch i Tønder, dat. 13. Febr. 1798. C. VI 2 Nr. 596.

klar over, at Agenden er Begyndelsen til en almindelig Afskaffelse af Religion og Kirke, (Broager) eller »det første Skridt i Retning af Naturalisme og Kirkens Afskaffelse« (St. Vi, her fra skriver Pastor Johannsen, at den Tanke »fylder Folkene med Mistanke og Had mod enhver kirkelig Forandring«.)

I Aventoft Sogn tilraaber Agendens Modstandere deres mere ligegyldige Sognemænd: Hold fast ved den dyrebare Sandhed, at Jesus Kristus er kommen for at gøre Syndere salig.¹⁾ Og det Motto slog an i Sognet, saa Agenden blev afvist af hele Befolkningen ved to Afstemninger med alle Stemmer mod Agenden.

Tydeligst ses det af Bønskriftet fra Witzworth Sogn (se dette foran), at Befolkningen meget vel mærkede, hvad der foregik i Kirken. Det samme ses af et lignende Bønskrift fra Altona til den danske Konge. »Ved nøje Prøvelse af Agenden savner vi desværre den rene lutherske Grundtanke, eller — hvad der er det samme, — den ægte Bibelaand«, skriver 500 Husfædre. Ja, den Del af Menigheden overvejer endog, »om vi skal træde ud af Kirken« (det var gørligt i en By som Altona). Man nævner f. Eks., at Agendens Daabsformularer »forklarer den hl. Daab som et Ceremoniel til Optagelse i et Religionssamfund. Vi har imidlertid altid anset Daaben for at være et Sacramente, hvor vi under synlige Midler modtager himmelske og evige Goder.«

[Det hedder bl. a. videre: Die Beibehaltung der neuen Agende wird notwendig eine Spaltung in der lutherischen Gemeinde erregen. Es ist zu einleuchtend, dass die A. vom bisherigen lutherischen Lehrbegriff gänzlich abweiche, allein auf Tugende u. Moral hinarbeite, u. gut u. tugendhaft zu sein in der Menschen Kräfte, Willen u. Bestreben setze, auch Jesum wenig anders als einen grossen Lehrer, unschuldleidenden, oder einen Mann, der sich um die Menschen sehr verdient gemacht, vorstelle. Dahingegen wir nach dem reinen Bibelbegriff bekennen, dass Jesus Christus ist wahrer Gott über alles, hochgelobet in Ewigkeit, dass wir ohne Ihn

¹⁾ C VI 2 Nr. 596. St. Kiel.

nichts thun können, dass er allein könne seelig machen immerdar, alle, die durch ihn zu Gott kommen. — — Natürlich müssen sich bei solchen Umständen die Lutheraner in alte u. neue eintheilen. Wir alte können aber unmöglich den Gottesdienst nach der neuen Agende ohne Verletzung unseres Gewissens beipflichten. Wir können uns unmöglich zu den Lehren derselben bekennen. Was wird nun hieraus anders entstehen als Trennung von der Kirche, Haltung eines Hausgottesdienstes u. s. w. — Allernädigster König u. Herr! die Gründe sind wichtig, die für die huldreiche Gewährung unserer demuthvollen Bitte sprechen. Unmöglich können Sie, Dänemarks erhabener Monarch u. weiser Beherrscher! uns, Ihren getreuen Unterthanen Gewissenzwang auflegen wollen, uns, die wir an einem Orte wohnen, wo allen möglichen Religionsparteien freie Ausübung ihres Gottesdienstes verstattet ist. — Sollen auch wir nicht das Recht u. die Freiheit haben unseren Gott nach unserer besten Überzeugung u. nach unserer Väter Weise in der Kirche unseres Wohnorts zu dienen?]

Hertil kommer endvidere, at Befolkningen, i hvert Fald i Nordslesvig, saa paa gammel kirkelig Skik som noget ærværdigt og helligt. Det maatte man ikke røre ved.

Følgende Ansøgning fra Hjerpsted Sogns Beboere, som med Undtagelse af 3 alle var mod Agenden, viser i den Retning, de skriver (26. Febr. 98). »Efter Forstaaelse af Forordning, da det ingen Tvang er hos Kongen, saa befinder vi os i, at holde mest af de gamle Skikke og Lærdomme, som vi har haft tilforn i Kiergen og Skoelen«. ¹⁾ Men ogsaa i den Ærbødighed for det hellige, det hævdvundne, kan der ligge mere, end man ofte tænker sig, og i en anden Ansøgning fra samme Sogn skinner det da ogsaa igennem, at religiøse Motiver har samlet Folk til Kamp mod Agenden. Saaledes skriver de samme Beboere senere (12. Marts). »Endskjønt vi Under tegnede rigtignok have bifaldt den Slesvig-holst. nye Kirke-Agende til Dato, saa saae vi dog meget gjerne for vor fælles

¹⁾ Tønder Amtsarkiv C. II. Nr. 2, Nr. 596, Staatsarch. Kiel.

Roeligheds Skyld, at faa den gamle Liturgie indført igien i vores Kirke — —«.

I en Tid, hvor Befolkningens store Flertal endnu havde dybe Rødder i Sogn og Hjemstavn, var det let at faa Befolkningen til at slaa de Hænder til Side, som vilde forgribe sig paa det hævdvundne, gribe efter det hellige.

Agendens Indførelse — i første Omgang — strandede derfor ogsaa til Dels paa den sønderjydske Befolknings trofaste Vedhængen ved det nedarvede, paa dens Uvilje mod rodløse, aandelige Importvarer.

I sin Redegørelse for Agendestriden i Ensted Sogn, hvor en elsket og æret Præst, som i 50 Aar havde været Præst der, kom i aaben Strid med sin Menighed paa Grund af Agenden, naar Pastor Paulsen til det Resultat, at han »maa efter alt hvad der foreligger, betvivle, at det var i Troens Interesse, denne Kamp blev ført, jeg har ikke kunnet udfinde et Spor, en Yttring, der peger i den Retning« (Ensted Sogn i 1860). Er det rigtigt, saa bliver det til Gengæld uforstaaeligt, at en Mand, som Pastor Freuchen kom i Konflikt med sin Menighed.

Endvidere spores her og der den sønderjydske Oppositionslyst. Embedsmændene skulde drilles, om man saa skulde sætte haardt mod haardt. Her var en kærkommen Lejlighed til at give en næbbet Embedsmand en forsvarlig Dukkert. Disse Tendenser spores især der, hvor Medløbernes Flok er bleven for stor, og hvor det egentlige, primære Motiv glider i Baggrunden.

I denne Forbindelse kan maaske lige antydes, at i Egne, hvor der fandtes stærke sociale Modsætninger, synes »den lille Mand« ved Agendestriden at have faaet Lejlighed til at gaa imod den mægtige Fløj i Sognet, som i Regelen var Tilhængere af Oplysningstankerne. Spor heraf findes f. Eks. i Beretningerne fra Løjt og Broager.

I de læsende Kredse i Folket virkede selvfølgelig ogsaa »Sognefogedens Brev«, det var f. Eks. Aarsag til Agendestriden i Tønder.

De rationalistiske Kirkereformer strandede paa den sønderjydske Befolknings religiøse Selvstændig-

hedsfølelse, paa dens alvorlige Kristendomssyn, dens trofaste Vedhængen ved det hævdvundne, det, der havde vist at kunne bære i Liv og Død, paa dens Mistænksomhed mod Myndighederne og Embedsmændene, dens Hævdelse af gamle Rettigheder.

Man satte sig med Hænder og Fødder imod at blive iført en færdigsyet fremmedartet Uniform, fordi man holdt paa de hjemmegjorte, solide Klæder. Vore Forfædre viste ogsaa her en intuitiv Evne til at skelne mellem Sandheden og dens Skin, man holdt paa den gamle Kristendom, thi man vidste, at den kunde bære, selv om meget andet skred sammen.

Psykologisk er denne Episode, som tillige er et gripende Blad i vor Hjemstavns Historie, interessant, fordi den kaster nyt Lys over aandelige Stemninger og Tilstande i de forskellige Egne af vor Landsdel, og fordi vi mærker i os selv, at vi har taget ikke saa lidt i Arv efter vore brave Forfædre.

Stemninger og Tilstande i Haderslev under Verdenskrigen.

Ved **H. V. Clausen.**

I »Sønderjydske Aarbøger« for 1929 meddeltes Oberst Detlef Nielsens Erindringer fra 1864. Hans Enke (1844—1924) blev anden Gang gift med Oberstlieutenant Røgind; under sin lange Enkestand efter ham tilbragte hun Ferierne hos sin Broder, Grosserer Julius Nielsen paa Damager. Her overraskedes hun af Verdenskrigen og valgte at blive hos sin Broder og hans Familie, for — skønt hun havde en Lejlighed i København, der tilsidst blev hende anfægtet — at være til Støtte. Hun har nøjagtig fra Dag til Dag under hele Krigen nedskrevet sit private Arbejde, sine Glæder og Sorger. Af alt dette meddeles her intet uden for saa vidt det tjæner til Oplysning om hendes Karakter eller Sympatier, men ved Siden deraf indeholder disse Dagbøger Stof, der forekommer en at være af mere almindelig Interesse, givende — som allerede Overskriften siger — Stemninger og Tilstande i Haderslev gennem hele Ulykkestiden, selvfølgelig subjektive, som Dagbogsskriveren var anlagt, men dog præget af den almindelige danske Opfattelse af Begivenhederne. Mest er det sig selv, hun røber, men af og til mærker man ogsaa, hvad dels den danske Befolkning i sin Helhed, dels de nordslesvigske danske Politikere som H. P. Hanssen og Julius Nielsen har skønnet, følt og haabet.

Til Forstaaelsen af, hvem de væsenligste Personer er, som omtales i Dagbogen, tjæner følgende: Julius Nielsen selv, hans Hustru Marie, født Roose, og hans fire Døtre: Thora, gift med Ritmester van Deurs, Cathrine, gift med Magister H. V. Clausen, bægge Døtre boende i København, Elisabeth, ugift, og Rose, dengang forlovet nu gift med Grosserer Paul Christiansen, Damager. Tante Christiane er Enke efter Grosserer Jørgen Roose i Haderslev, hendes Døtre er Fru Marie [Missen] Schmidt, dengang i Danzig, og Helga Roose, nu Plejemoder ved Almindeligt Hospital i København. Endvidere Rigsdagsmand H. P. Hanssen og hans to Døtre, Marie, gift med Direktør Sophus Thomsen, dengang Prokurist i Julius Nielsens Forretning paa Vojens, og Ingeborg, gift med daværende Redaktør ved »Hejmdal«, nu Amtmand i Aabenraa, Kresten Refslund Thomsen. Om andre Personer findes kortfattede Oplysninger indenfor de skarpe Klammer.

1914.

Fredag 31. Juli. Tyskland mobiliserer. »Modersmaalet«s Kontor lukket. Ingen danske Blade udkommer mere. Lebeck, Sarup førte til Raadhuset. [Nic.] Svendsen undgik Arresten, da han var taget til Visby, men han eftersøges. Redaktør Mathiesen afhentet fra sit Hjem og transporteret gaaende gennem Byen. Man er indigneret over den Brutalitet. Rose, Paul og Gladys [engelsk Dame i Besøg paa Damager] var tagne ud i Bil, men blev standset

og visiteret ved Sønderbro, hvor der er anbragt en Bom nu. Hvad frygter man mon?

1. Aug. Tyskland har tilstillet Rusland sit Ultimatum, og vil Krigen blive erklæret, hvis ikke Rusland inden 24 Timer ophører med Mobilisering. Her er alt Uro. Thora ved ikke, om hun skal rejse. I Aabenraa H. P. Hanssen og flere arresteret.

2. Aug. Krigen erklæret af Tyskland. Indkaldelser. Sorg overalt, men naturligvis siger de tyske Blade, at Krigen er retfærdig, og at den er blevet dem paatvungen. Dr. Thomsen fra Skærbæk [nu Amtslæge i Tønder] her i Bil for at konferere med Fader. Han fortalte, at gamle Peter Skau var arresteret. Ligeledes Falle Lildholdt [Gaardejer paa Løjt] og Simonsen, Flovt. Vi er bange for Fader. Havde projekteret Køretur til Sølyst, men har opgivet det. Vi synes, det er bedst at være samlede.

3. Aug. Gladys rejst i Dag. Vi er glade derved, under disse urolige Forhold er det dog bedst at være sig selv. Brev afsendt i Dag med Frk. Kall til Sæby. Det er den sidste Dag, der gaar regelmæssigt Tog. Thora ventede Telegram fra sin Mand; det kom for sent, og hun ser nu Tiden an. Vore Heste er tilsagt at møde Onsdag, de vil muligvis blive taget til Krigstjeneste.

I Dag til Sølyst, vist for sidste Gang. Alt øde og tomt, hvor vi kom forbi. Alle Mænd borte, ligeledes paa Sølyst. Talte med Bramsensgaard, hvis Søn og Karl var indkaldte; han sagde, der var ingen Udsigt til at faa Høsten bjærget, var meget nedtrykt; dertil kommer nu den evindelige Regn. Kornet ligger og raadner. Vi blev visiterede i Byen, baade ved Ud- og Hjemkørslen, maatte staa ud af Vognen. Fader alligevel en hel Del urolig, har lange Konferencer med Hübbe [Direktør i Haderslev Bank] og med Thomsen [Julius Niensens Prokurist]. Situationen alvorlig. Hvor det er drøjt intet at vide om Stillingen og Stemningen i København.

4. Aug. Tyskland har kastet sig ind i Rusland. Frankrig mobiliserer, men vi ved jo intet rigtigt, da vi kun har tyske Blade: Grenzpost, Hamburger Nachrichten og Hamburger Korrespondent. En Masse Mejerifolk kommer her for at tale med Fader. De er alle meget bekymrede.

5. Aug. Englands Krigserklæring kommer som en Bombe; Krigen ogsaa uundgaaelig med Frankrig. Her holdes Bet- og Busstog efter kejserlig Anordning; hvilken Komædie. Det lader til, at de unge tyske er begejstrede, de drager gennem Byen under Af-syngelse af »Die Wacht am Rhein« eller »Deutschland über alles«, og udenfor Landraaden har de endogsaa istemmet »Schleswig-Holstein meerumschlungen«. Der kom Brev fra Cathrine idag, men det siger intet; de var endnu i Sæby, da Brevet var skrevet. En Militærflyver forlystede sig i Dag over vore Hoveder. I Dag er Helle Roose kommet fra København, hun havde »Nationaltidende« med, og den blev slugt med Begærlighed; man ser, at der er stærk

Uro og Gæring i København, men hvad skal der blive af vort lille Land og vor dejlige By. Enten vil Englænderne eller Tyskerne sætte sig fast der, og saa vil jo Kampen staa der. Man gruer ved Tanken. Nu er Øjeblikket virkelig kommet, det som saa mange alvorlige Mænd har forudset. Jeg vilde ønske at være i min Rede, jeg synes ligesom det er Forræderi ikke at dele de onde Kaar med mine Landsmænd. Man taler om Indkvartering her i Dag. En Masse Arrestationer i Sønderborg, Tønder og Flensborg.

6. Aug. I Dag Kl. 7 Morgen fik Thora Telegram fra sin Mand, hvori han beder hende forblive her. Er det af Frygt for Bombardement paa København; man ved jo intet, og vor Neutralitetserklæring vil lige saa lidt blive respekteret som Luxemburgs og Belgiens; det har Bethmann-Hollweg tydelig nok sagt i sin Erklæring. Denne Uvished er forfærdelig.

7. Aug. I Dag Brev fra van Deurs og fra Cathrine, men de siger intet, er gamle bægge. Mit Brev har de ikke faaet. Afsendt Kort, skrevet paa Tysk, i Dag. Vi kan kun spadsere til Bøghoved nu. Der staar Vagt, der viser en tilbage. Skinner og Broer bevogtes. Her er ligefrem Panik for Spioner. Man har opslaaet alle Vegne Advarsel for at fortælle noget og Opfordring til at melde hvert mistænkeligt udseende Individ.

8. Aug. Bethmann-Hollweg sagde i Rigsdagen: »Wer so bedroht ist wie wir um sein höchstes Gut, der darf nur daran denken, wie er sich durchhaut«, og hele Rigsdagen har tiljubleet ham Bifald. — I Dag passerede en meget kedelig Historie, som desværre kan faa vidtrækkende Følger; vi er alle urolige og paa samme Tid forbitrede. Missen og Helle kom med deres Ketsjere i Formiddags for at spille Tennis. Ingen havde rigtig Lyst. Rose og Lisbeth havde noget at bestille. Til sidst gik Thora ud med dem og de begyndte. Senere kom Lise og de blev ivrige. Rose var der som Tilskuer. Der blev rangeret Tog i det uendelige og tilsidst, henved 12, holdt der en Del Vogne med Heste og Soldater paa Skinnerne ligeoverfor Tennispladsen, medens Resten af Toget endnu rangerede. Soldaterne morede sig med at se paa de spillende, der kom ogsaa Drengene og andre og alt gik fredeligt, indtil to Herrer kom, som hurtigt forsvandt efter ogsaa at have iagttaget de spillende. (Det kom de i Tanker om bag-efter). Saa vilde de lige til at holde op, saa ser de pludselig Strackerjan [Redaktør af Grenzpost] og en anden Herre komme med hurtige Skridt, Strackerjan oppustet som en Kalkunhane, nærme sig Gitret og sige: »Pfui, schämen Sie sich« og en hel Del mere. Lise siger til de andre om at være rolige og gaar hen til ham og siger: »Synes De, det er gentlemanlike at skælde Damer ud, og det paa deres private Grund«. I det samme Øjeblik er der en gammel graaskægget Mand [Gerichtsvollzieher Otto], der stikker en Spadserestok under Staaltraadsgærdet og puffer Lise i Brystet. Saa vendte Lise sig om, da hele Hoben, der efterhaanden havde

samlet sig, truede. Strackerjan greb den gamle Fyr i Armen og sagde: »Ruhig, keine Gewalttat«. Thora og Helle blev saa forbitrede over denne Opførsel, at de demonstrativt igen begyndte at spille, skønt Lise opfordrede dem til at lade være. Rose var imidlertid løbet ind til Fader, der var stærkt forkølet og laa paa Sofaen, og havde fortalt ham om Optrinnet derude. Han sagde straks: «Sig til dem at holde op». Imidlertid havde der samlet sig flere og flere, man mener hundrede Mennesker, og Strackerjan blev saa forbitret, at han kastede sin Stok ind paa Tennispladsen. Den kom ikke derind efter det første Kast, men faldt i Hovedet paa ham selv. Endelig tredje Gang fik han den ind. Den faldt lige ved Helle, og han raabte: »Pfui, wie schamlos«, »und das sind keine Damen«, og i allerhøjeste Bersærkergang avancerede han hen til Døren til Tennispladsen, hvor de andre stod. Lise gik ham et Par Skridt i Møde og opfordrede ham til at holde op med sin Skælden: Det var paa privat Grund, han opholdt sig. Han stampede med Fødderne og raabte, ude af sig selv: »Ich spreche nicht Dänisch, das sind keine Damen, die sich so aufführen, wenn es Leben und Tod gilt.« Tilsidst raabte han: »Nun will ich meine Soldaten Adieu sagen«. Saa sagde Lise paa Tysk: »Daran thun Sie auch besser«. Hele Mængden hujede og raabte, saa kom Toget med hele Regimentet, der skulde rejse den Dag. Børnene kom ind, og vi blev jo alle meget altererede; Fader, som var syg, i Særdeleshed. Stokken blev desværre hentet af en Dreng paa Pladsen. I Krigens Hede tænkte ingen paa den. Tænk ellers, hvilket Vaaben mod Strackerjan. Ingen af de tennisspillende vidste noget om, at Soldaterne, hvorimellem der var saa mange af vore egne, skulde rejse den Dag; de kunde intet se fra Pladsen, da Toget var frakoblet ved Overgangen og de Vogne med Soldaterne først begyndte ved Bryggeriet; havde troet, det var kun nogle Vogne med Heste og Hestepassere, havde nok syntes, der var forfærdelig mange nysgerrige, men saa været saa ivrige og optagne af Spillet, at de ikke bekymrede dem om mere. Det var en bevæget Dag. Paul kom herud, havde været paa Banegaarden for at sige Farvel til flere Venner og Bekendte, havde set saa megen Sorg og Taarer, at han jo ogsaa var oprørt over, at de havde spillet Tennis, havde hørt, det hele i Byen gik som en Løbeild, men da han saa fik det hele forklaret, saa han jo med vore Øjne og fandt Strackerjans Opførsel mildest talt skandaløs. Men vis paa, at der kom noget ud af den Historie, var vi jo alle, og at det nærmest vilde gaa ud over de danske Undersaatter, det var vi klar over. Thora og jeg sov lidet og spiste lidet. Saa havde jeg jo ogsaa en stor Skræk for Fader og Lise og Rose, særlig de to sidste, at de skulde komme i Fængsel, og naar man saa [selv] var udvist, hørte og vidste man intet. Det var en frygtelig Dag. Ogsaa den Tanke, at alle, baade tyske og danske, vilde dømme Børnene strængt.

9. Aug. Vi er alle meget ængstelige og alvorlige. Kl. 4

Eftermiddag kom Politibetjent Harder for at tale med Lise. Hun maatte sige sin Alder, og hvem der havde været paa Pladsen den Dag; ogsaa Thoras Alder og saa videre og alle mulige Oplysninger. Saa kom Turen til Rose, saa til dem, der opholdt sig i Huset. Efter det ventede vi alle enten Fængslings- eller Udvisningsordre for os for at straffe Fader paa den Maade. Fader var syg, ellers burde han allerede Lørdag være gaaet til Landraaden og beklaget sig over den Medfart, hans Damer havde faaet.

10. Aug. Paul været her og Missen og Helle, de tænker at tage afsted. Stemningen i Byen mod de tennisspillende umaadelig forbitret, ogsaa danske er oprørte, og hvad der ærgrer mig, at Vener af Huset kun har hørt Fordømmelsen ude uden at vente, til de hører nærmere. Strackerjans Opførsel bliver lige forkastelig, det var ikke hans Skyld, at det blev ved den ene Sten, og at de ikke blev overfaldne af Hoben. Tante Roose været paa Borgmesterkontoret for at faa Pas. Stemningen helt forandret. Ingen Udvisning at frygte. Pas behøves ikke. Man gisner om, at Danmark vil alliere sig med Tyskland. Tror det ikke, vil ikke tro det. Grænsen aaben for Indførsel. Missen og Helle bliver, Thora vil rejse i Morgen, nu det lader til, Passagen er fri. Jeg veed ikke, snart ønsker jeg at rejse med Thora, snart synes jeg, jeg ikke kan udholde at være borte fra mine kære her og være helt uden Efterretninger, her vil ogsaa blive svære Tider. Det er, ligesom vi er blevet roligere, da der ingen Arrestordre er kommet.

11. Aug. I Dag Kl. 9,20 rejste Thora. 12. Aug. Rose fortalte mig Pauls Henvendelse til Landraaden. Godt gjort, syntes jeg. Det er, som alt bliver lidt lysere om os, at dog ikke alle skal betragte Hændelsen som Taktløshed og Hjærteløshed.

13. Aug. Fader og Lise paa Fisketur; mens vi sad ved Kaffebordet, kom »das Nachspiel«. Politibetjent Harder med tre Skrivelser til Thora, Lise og Rose, hvori de var idømt Bøder for »grober Unfug«; til Fader ogsaa en Skrivelse med Bøde for ikke at have meldt Familien van Deurs, Fru Clausen og mig i rette Tid. I Aftes kom Tante Christiane og Missen og Helle, ogsaa de havde faaet Bøde. Fader vil naturligvis gøre Indsigelse.

15. Aug. Fru Mathiesen her i Middagsstunden. Meget nedtrykt, intet hørt fra sin [kræftsyge] Mand.

19. Aug. Fader hos Landraaden. Han raadede til under disse Forhold rolig at betale sin Bøde og intet at gøre. Lise flyver i Flint.

20. Aug. H. P. Hanssen her. Havde den samme Opfattelse som Landraaden, under disse Forhold intet at gøre, illustrerede det med Eksempler fra sin Rejse fra Berlin nu, (havde brugt 32 Timer) og Eksempler fra Aabenraa. Han mente snart at kunne faa Fangerne her frigivne. Lise meget oprørt. Missen og Helle, der var her

i Aftes, det samme. Nu maa de altsaa smukt kysse Riset og betale Bøden for »grober Unfug«.

23. Aug. Søndag. Været i Sølyst. Prædiken ved Stranden af Pastor Petersen [fra Starup]. Spadserede forbi og hørte til min store Forbavselse i Prædiken Begivenheden paa Tennispladsen; de unge Piger stempledes som manglende Følelse og havde udvist en Hjærtets Raahed. Tante Christiane var gaaet ud for at høre Prædiken og havde placeret sig mellem Fiskerne og deres Familier, der var siddende i en Rundkreds i Sandet. Hun kom op i en Fart, da hun opfattede, men tog saa senere Affære, talte længe indgaaende med Pastor Petersen, som fik hele Historien, og Resultatet blev, at han kom hen til os og gjorde en baade alvorlig og hjærtelig Undskyldning for sin Ubetænksomhed, var i det hele en sympatetisk Mand.

1. Sept. Tante Christiane var her og var meget oprørt over et Brev, hun havde modtaget fra Pastor Petersen. Han fortryder øjensynlig sin Undskyldning og beskylder Tante Christiane for Usandhed, har faaet Referat af denne Otto.

2. Sept. Sedandagen. Stor Skandale hos Høppner i Gaar. Der var Danske, der ikke vilde rejse sig, da der blev udbragt Leve for Kejseren, og [Advokat] Dähnhardt, der er Kommandant i Byen, erklærede, de skulde arresteres, hvis de ikke gjorde det, osv. En blev smidt ud af Vinduet, og hele Nørregade havde Spor af Blod.

4. Sept. Nu maa der ikke telefoneres til Vojens undtagen paa Tysk: »Das ist Befehl«. Det er forresten nydeligt i en dansk Forretning. Tre Gaardmænd fra Magstrup, Peter Fuglsang var den ene, er blevet arresterede og førte til Vojens til Forhør, var inde-spærrede i et frygteligt Rum, medens de ventede paa Majoren, der dog løslod dem med en Advarsel. En havde sagt til Stationsforstanderen, at man ikke kunde tro de tyske Aviser, han troede mere paa de danske. En anden havde sagt til Gendarmen, at et bestemt Regiment var oprevet og ødelagt. — Nu er atter Smørret stoppet og de maa aflæsse Vognene. Det er en svær Tid i Forretningen [Julius Nielsens paa Vojens].

14. Sept. Franskmanden har kastet Fjenden tilbage foran Paris. Hurra. Bare, bare, man begynder at haabe. 23. Sept. Nu faar vi ikke mere danske Blade. »Forbudt«, sagde Postbudet. 24. Sept. H. P. Hanssen her med en Reichstagabgeordneter Dr. Breitscheid. De drak et Glas Vin sammen med os. Dr. Breitscheid en meget smuk, meget tiltalende, intelligent ung Mand, vi var alle indtagne i ham. 26. Sept. Nu faar vi atter »Politiken«.

9. Okt. Sørgeligt Nyt. Antwerpen er faldet. Byen fester, flager. Der er Fakkeltog med Musik i Aften.

11. Okt. Pastor Prahl har i Dag holdt en Krigsprædiken, har hævet denne Bedrift at skyde en stakkels By sønder og sammen til noget enestaaende, og naturligvis har Gud ført og bragt til Sejr

Guds udvalgte Folk, »Verdens Salt«. 29. Okt. Ingen Petroleum at erholde nogen Steds. Far har sendt Bud efter Elektrikeren.

2. Novbr. I Gaar fik Lise sat igennem, at »Hændelsen« optages. 8. Novbr. Nu er altsaa »Sagen« begyndt, men straks med en Fadæse. Advokat Andersen har ikke sagt Børnene, at de skal møde personligt hos Forligsmanden. (Sadelmager Zierau). Fader sagde, det havde han aldrig gjort ved sine Processer, og de rettede dem derefter. Nu lader det til, at det er nødvendigt, og da det hele er kommet frem i sidste Øjeblik, er der nu Fare for, at det hele falder til Jorden og slet ikke kommer til Forhandling. Lise rasende. Nu vilde begge gaa til Advokaten i Morgen.

9. Novbr. Børnene i Byen i Dag for at faa fat i Andersen og holde ham til Ilden og finde paa en Maade, hvorpaa Sagen atter kan optages. Skammeligt ogsaa, at de har begyndt saa sent. Der er jo saa mange nødvendige Formaliteter og Fader viser ingen Interesse derfor. Jeg veed ikke, hvad der er i Vejen, om han er ængstelig.

10. Novbr. Skammeligt. Nu maa vi da oven i Købet betale Bøde, hver 1 Rmk., fordi de ikke mødte hos Forligskommissæren. Gendarmen var her og krævede den. Nu griner de naturligvis alle sammen. Lise rasende. Nu mener Advokaten, at det maa være muligt at faa Sagen frem paa den Maade, at der indgives Klage til Statsadvokaten, som saa skal føre Sagen mod Strackerjan. Han har skrevet Klagen meget godt, synes jeg.

14. Novbr. Frk. Windfeld fortalte i Gaar, at der var mange unge Nordslesvigere (Danske), der havde meldt sig som frivillige. Hun saa meget pessimistisk paa det hele, fortalte om Stemningen paa Landet, nævnede Navne paa flere af dem, der havde meldt sig. Det maa være en Suggestion, man forstaar det ikke.

17. Novbr. Man kunde ikke faa det varmt i Stuerne, det er jo frygteligt, hvad skal det blive til, naar Vinteren rigtig begynder. Damerne sad med Overtøj paa hele Aftenen.

18. Novbr. Bededag og Bodsdag. Ja, Tyskerne kan trænge til at gøre Bod for al den Elendighed, de er Skyld i. 23. Novbr. Nu maa man ikke tage til Vojens uden Pas. Alt er bleven skærpet. Gud ved, hvad de frygter for. »Grenzpost« stadig ophidsende imod Danmark. 24. Novbr. Brandes havde en udmærket Kronik. 27. Novbr. Der er kommet Efterretning om stor Sejr, Hindenburg har vundet i Rusland. Hele Byen er i Begejstring. Klokkerne ringer og Børnene har fri fra Skole og Fækkeltog og Skraalen af Fædrelands-sange. Fader mener, at meget er lavet, fordi Rigsdagen skal sammentræde og bevillige 20 Milliarder.

29. Novbr. Lise med Thomsen paa Jagt. Skal have Pas med Fotografi for at komme til Vojens. Gud ved, hvad de er bange for. Mange stakkels Nordslesvigere faldne. Det er en Lidelse at læse Navnene paa dem.

1. Decbr. Kejseren har udnævnt Hindenburg til Æresfeltmarskal. Hindenburgs Svar uhyre karakteristisk, saa ægte tysk, nej, Kultur har det Folk ikke. Haderslev skal ogsaa være med i den almindelige Begejstringsrus. Nu bor vi ikke længere i »Alt Haderslebenerstrasse«, nej, den er blevet omdøbt til »Hindenburgstrasse«. Der gik et Cirkulære omkring i den Anledning for at samle Underskrifter, hvilke latterlige Barnestreger i denne alvorlige Tid. Udmærket Artikel af Brandes om det tyske Synspunkt. Hans Fremstilling er saa tydelig og klar og overbevisende, at den ikke behøver Kommentar. Jeg har klippet de tre Kroniker ud. Naar Krigen er forbi, vil de have Levedygtighed. — Vilhelm Hansen, Hygum Mark, har skrevet hjem: »Hvis jeg falder, saa skriv ikke, at jeg er falden paa Slagmarken, men paa Slagtebænken. Som Køer bliver vi drevne frem, vore Køer hjemme har det langt bedre end vi. Naar vi ser en Roemark, kaster vi os over den, saa forsultne er vi.«

3. Decbr. I Dag Brev fra Advokat Andersen med vedlagte Breve fra Statsadvokaten, Flensborg og Kiel, at de ikke kan tage Hensyn til Klagen, da den er indgivet for sent. Efter den og den § i Rigsretten skal Fristen regnes fra den Dag, Fornærmelsen blev tilføjet. Efter Andersens Opfattelse udløb Fristen først Midnat mellem den 8. og 9. Novbr. Desuden, siger Statsadvokaten, er der ingen Grund til at optage Klagen.

16. Decbr. »Politiken« har været min Trøst altid, naar Sejrsfetterretninger har gjort mig trist. Dens Resumé er klart, og man faar dog det Indtryk, at der er langt igen for Tyskland, og at Udsigterne ikke er saa lovende, som »Grenzpost« vil give det Udseende af.

17. Decbr. Det fortælles, at i Berlin og ogsaa somme Steder i Felten er den daglige Hilsen i Steden for God Dag og Farvel: »Gott strafe England«. En Lieutenant fortæller i »Grenzpost«, at hver Morgen, naar Kompagniet stiller, siger Kaptajnen de Ord, og Mandskabet svarer paa een Gang med høj Røst: »Er strafe es«. Det er kun Tyskere, der kan gøre den Slags Ting.

1915.

2. Jan. I Dag har Fader modtaget efterfølgende Brev: An das kgl. Amtsgericht. Als Belastungszeuge geladen in der Privatklage der unverehelichten Elisabeth Nielsen der Sache nach — den Kaufmann Julius Nielsen vertreten durch den Rechtsanwalt Andersen gegen den Gerichtsvollzieher Otto, alle in Hadersleben, erkläre ich hierdurch infolge neuester Vorgänge auf dem Gebiete internationaler dänisch irridentistischer Politik, dass ich mein Zeugniß auch ohne gesetzliche Gründe verweigern werde. Ich kann es mit meiner Selbstachtung grundsetzlich nicht vereinigen, in dieser Krigszeit in einem politischen Prozesse gegen einen allgemein geachteten kaiser-

treuen Kampfgenossen von 1870—71 solchen Persönlichkeiten wie dem Kaufmann Julius Nielsen und dem Rechtsanwalt Andersen, welche in In- und Ausland den politischen Interessen unserer Kriegsfeinde bedauerlichen Vorschub geleistet und überhaupt eine sehr anfechtbare politische Moral namentlich auf dem Gebiete der politischen Eidestreue bekundet hatten, überhaupt Rede und Antwort zu stehen. Ich bin mir bewusst dabei zugleich in grösster Ehrerbietung gegen den hohen Gerichtshof und in grösster Ehrfurcht gegen den allerhöchsten Gerichts- und Kriegsherrn zu handeln. Strackerjan.

Se Familien siddende om Kaffebordet med denne Epistel. Den eneste Løsning er, at Manden er gal.

4. Jan. Hvor jeg egentlig skammer mig over mine Landsmænd; de har glemt alle Forurettelser, alt drukner i det materielle; tjæne Penge, det er Løsenet, og saa mange som muligt, ligemeget paa hvad Maade; og Regeringen lukker et Øje med al Udførsel; det var en sørgelig Stund, vi fik dette radikale Ministerium, dette uldne Regimente. Jeg vil ikke tale om Indførsel af Heste, den gik i sin Tid over alle Grænser, saa kom Forbud, men kun officielt, her kommer endnu hele Vaggoner med Heste, med Kreaturer. Jeg vil ikke tale om, hvad der fra Faaborg kommer hertil af Kolonialvarer, fra Assens. Nu faar vi ogsaa Gummi; Pølser og Islandsk Lammekød gaar som Fedt i Fustager, store Sendinger; i Vamdrup er etableret en Speditørforretning, der beskæftiger otte Personer paa Kontoret, alt for at faa Kontrabande over Grænsen. Er det fair mod England? Har de da alle glemt, hvorledes Preussen har behandlet Danmark, anfaldet det og mishandlet Sønderjyderne. Af Gullasch bliver her indført enorme Mængder, og Gud veed hvormeget af Korn eller Mel.

7. Jan. Efterretning idag, at to Tvillingbrødre Iversen, Sønner af en Hestehandler i Christiansfeld, er deserterede; de var hjemme med Orlov i Julen. Man siger, de er gaaede til Danmark, de skulde have været afsted til Fronten nu i disse Dage. De er danske. De Stakler, nu kan de aldrig komme her mere. Man undres kun over, at ikke flere deserterer. 15. Jan. Der begynder at komme virkelig Frygt til Orde for Brød- og Kartoffelmangel. 16. Jan. Man flager i Byen.

20. Jan. Den unge Møller [Søn af senere Borgmester Thorvald Møller] var paa Visit. Han har 4 Dages Orlov, inden han skal til Fronten; han var blevet magrere, højere, mere mandig; han saa godt ud i Garderuniform. Han har haft en skrækkelig Tid i Lejren ved Döberitz, daarlig Kost, ikke mæt, og liggende paa Gulvet paa en Madras med et Tæppe, Vandet sivende ned, Øvelser fra tidlig Morgen til sen Aften. Alt skal jo indøves i en Fart, at de kan komme afsted til Fronten. Han fortalte slemme Ting om Behandlingen af Fangerne i Lejren ved Döberitz; særlig Englænderne blev usselt behandlet. Han var i det hele taget ikke glad ved Fremtiden. Soldaterne vil hellere til Rusland

end Flandern: Englænderne skyder for godt. Han havde kun truffet een, der gjerne vilde afsted, alle de andre var triste. I Berlin, fortalte han, er dog endnu Begejstringen levende; naar Tropperne drager afsted, bærer de unge Piger Gevæerne og smykker dem med Blomster. Men der var allerede megen Nød, de fattige tiggede af Soldaterne og stod opstillede og ventede.

21. Jan. Her er Afslutningen paa Elisabeths Sagsanlæg-gelse mod Hr. Otto, stod i Aften i Grenzpost, saaledes naturligvis ogsaa perfid, men der er jo intet at gøre i disse Tider. Nogen videre Oprensning giver det jo ikke:

Schöffengericht. Bei der Abreise unseres Bataillons nach dem Kriegsschauplatz ist es bekanntlich zu einer peinlichen Scene gekommen, die dadurch hervorgerufen wurde, dass auf dem Tennisplatze des Herrn Jul. Nielsen auf Damacker einige Damen Tennis spielten, was allgemein als eine Herausforderung empfunden wurde. Die Erregung war infolge dessen gross und allgemein. Gerichtsvollzieher a. D. Otto wurde über das Verhalten der Damen so erregt, dass er Fräulein Elisabeth Nielsen mit einem Stock berührte. Diese strengte darauf eine Beleidigungsklage an, worauf Hr. Otto Widerklage erhob, weil er sich durch das Gebaren der Damen in seinen vaterländischen Gefühlen verletzt fühlte. Diese Klagen kamen heute vor dem hiesigen Schöffengerichte zur Entscheidung, ohne dass es zu einer eigentlichen Verhandlung kam. Es kam auf Vorschlag des Gerichts folgender Vergleich zustande: Der Privatbeklagte erklärt, er bedaure, dass er infolge seiner Erregung sich dazu habe hinreissen lassen die Privatklägerin mit seinem Stock zu berühren. Die Privatklägerin nimmt die Privatklage zurück. Der Privatbeklagte nimmt die Wiederklage zurück.

23. Jan. Fru Boysen fortalte om en Arbejdsmand, der faar 30 Mk. om Maanedn (Invalidrente), Konen ogsaa svag, men nette danske Folk. Han sagde i en Samtale: »Ja, naar e Tyskere taber, saa er' et jo over med den Invalidrente, men det faar hjælp' sig«. Det er saadanne Ord, der varmer.

24. Jan. En usædvanlig flabet Artikel af Karl Larsen i »Politiken«; gid jeg engang kunde tale med ham. Hørte en morsom Historie af Paul om Byens Indkøb af Fakler.

26. Jan. Visitter hver Dag, man kan mærke, Boykotting er forbi, nu har vi ingen set siden i Sommer, og nu paa engang maa alle se til os.

27. Jan. Der er kommet nye Forordninger, som træder i Kraft den 1. Febr., med Hensyn til Aflevering af det Møl, man har over 200 Pd., med Hensyn til Bagning, selv om det sker i Huset; man maa f. Eks. ikke bage Brød uden Tilsætning af Rugmel; alt Kornet skal afleveres ud over en bestemt Mængde; dog, og det er det perfide, det kommer ikke i Betragtning, naar det er indført udenlandsk.

Det vil med andre Ord sige, de begunstiger al Indsmugling af Korn, hvor det saa kommer fra.

29. Jan. Hver Dag Visitter, nu er der ingen Boykotting mere. Fru Schmidt fortalte fra sikker Kilde, at hver Soldat, der kan komme med Guldstykker, faar Orlov, det er skam Præmier at sætte. En Mand her fra Byen har skaffet 50 Rmk. i Guld og fik otte Dages Orlov. Paa den Maade faar de jo deres Guldbeholdning forøget. En engelsk eller russisk Undervandsbaad har været ved Rügen og beskudt og beskadiget tyske Skibe; hvorledes er den kommet derned, gennem Sundet eller Bælterne, man er meget oprørt derover, og Grenzpost insinuerer, at Danmark halvt har været vidende, og at Danmark løber stor Fare.

1. Febr. En Masse modsigende Bestemmelser med Hensyn til Brødkornet og Anvendelsen af Melet. Bagerne er fortvivlede. Det bliver smaat med Guldet og Papirpengene, ja det bliver, hvis de taber, en ren Misère. Fader frygter det værste.

2. Febr. Vi faar stadig Takkekort fra de Soldater, vi har sendt til; i denne Uge kan vi sende eet Pd. i Pakker; derfor har jeg travlt med at emballere.

11. Febr. Der er Kartoffelmangel. Der maa naturligvis have været fiffige Opkøbere, ellers forstaar jeg det ikke paa saa tidligt et Stadium. Paasch [død 1934 som Bankdirektør paa Graasteen] i Forretningen er blevet taget, men har faaet nogen Respit. Man er bange for Thomsen; den Ansøgning, der er blevet indgivet fra Exportforretningen om at maatte beholde ham herhjemme, er afslaaet; Fader vil nu gaa til Landraaden. Al Kornforretning i Vojens er standset, og Smørforretningen er blevet saa vanskelig og med Tab, at de er nedtrykte.

13. Febr. Som jeg havde ventet, stor almindelig Flagning i Byen, Sejrsstemning, Børnene fri fra Skole, Kirkeklokkerne ringede.

14. Febr. Man er her egentlig temmelig forbitret over Indførslen fra Danmark. Officielt er det og det forbudt udført, men det sker alligevel, og her er der en Godstransport, som trodser al Beskrivelse. For det meste kommer det i plomberede Vogne og bliver først aabnet og eftersat længere sydpaa; de er forsigtigere; men det siver ud alligevel.

17. Febr. Man flager, Kirkeklokkerne ringer, og Børnene har fri for Skole.

18. Febr. Hørte en Historie om en gammel 98-aarig Kone hos Bergs i Aastrup: Hun var glad, da Krigen udbrød, »thi saa kan jeg da begraves i dansk Jord«, og da Præsten besøgte hende, lod hun ham slet ikke komme til Orde og sagde tilsidst: »Ja, Hr. Pastor, de tyske de vil faa saa mange Klø, at de skal have 900 Aar for at forvinde det«. Den tyske Præst sagde ikke mere.

22. Febr. Jørgen har faaet sin Indkaldelse, de er ulykkelige, de Stakler. Paasch og Paul indkaldte, der flages i Dag.

24. Febr. Paul er taget, rejste med Toget Kl. 12 til Sønderborg, hans Broder ogsaa. Det var trist at se de unge Mennesker tage afsted. Stakkels Jørgen, Konen er meget trist, og han var det skam ogsaa. Hvor er Begejstringen nu. 25. Febr. Stor Forbitrelse allevegne. Deres Brød- og Mel- og Kartoffelhistorie har i Grunden været en Fiasko, Forvirring indtil nu allevegne. Man flager atter idag.

26. Febr. Hvorledes man som Karl Larsen kan beundre denne Brutalitet? Gud give, han kunde føle selv deres Fod paa sin Nakke og lide, hvad de undertrykte Folk har lidt, saa vilde han komme til at forstaa. Hernede bliver han aldrig mere anerkendt som god dansk Mand.

27. Febr. Man flager i Dag atter. Hørte i Dag, at Soldaterne ved Grænsen er forbudt at tale dansk indbyrdes, og naar to Mand skal gaa Patrouille ved Grænsen, bliver det altid een dansk og een tysk. Hvilken Tillid de viser de brave Nordslesvigere, som har kæmpet saa pligtopfyldende.

28. Febr. Kommet Svar fra [Advokat] Crespel i Flensborg, han beklager ikke at kunne føre Sagen imod Strackerjan, hans Helbred tillader ham ikke disse »Aufregungen«, disse »Anfeindungen«, der vil følge den. Fader ærgrer sig.

2. Marts. Prof. [Kristoffer] Nyrop et udmærket Svar til Karl Larsen paa hans Kritik af Bédiers Uddrag af tyske Soldaters Dagbogsoptegnelser, holdt i en værdig Tone, hvori dog Forbitrelsen og Medfølelsen med Frankrig, Belgien klinger igennem og en vis Ringeagt for Karl Larsen.

5. Marts. Redaktør Svendsen fortalte i Dag, at der var kommet to stovte Landstormsmænd op paa Kontoret og bedt om at tale med »den bedst' Mand«; ført ind til Svendsen var deres Ærinde at sætte »et godt Stykke« ind i Modersmaalet; thi nu synes de da, det var for galt, det var blevet dem forbudt at snakke dansk paa Kasernen med hinanden, og det var meget besværligt for Svendsen at gøre dem begribeligt, at han stod under Kommando og maatte gøre kun, hvad de gav Ordre til. »Det er jo et' værd aa lev' i det her Land«, sagde en af Mændene, før de gik.

7. Marts. Hver Dag kommer der store Vognladninger fra Danmark gennem Vojens; de er plomberede og gaar sydpaa. Man ymter om, at de af Korn har udført saa meget, at de ingen Sædekorn har. Her tales Mand og Mand imellem meget derom, og de er enige i, at Nordslesvigerne efter Krigen vil opgive Danmark som Værn og Støtte. Store Ord og fedt Flæsk. 11. Marts. Man har flaget [osv.].

12. Marts. Paul kom hjem i Gaar Aftes og er blevet fri paa Grund af Øjnene. Stor Glæde. Kan bare ikke begribe, at det

har kunnet lade sig gøre, da han har Kørebrev som Chauffør, han har sandelig gjort det godt. Brødet bliver daarligere og daarligere, det er knap til at spise, og naar man saa hører, at N. N. har bagt Brød af en Tønde Rug (22 Rmk.) og har regnet ud, at Smaafolk og andre giver for hvert Brød saameget, at det samme Mel og Brød af een Tønde kommer op paa 64 Rmk., det er jo ublu, og saa er endda N. N.s Brød godt, mens det andet er slet. Det er den berømte Organisation. Det er sandelig at lade det gaa ud over de fattige, hvis vigtigste Næringsmiddel Brødet er.

13. Marts. Vi fik ikke megen Musik, vi blev forstyrrede ved den urovækkende Meddelelse, at vi ingen Brød har kunnet faa, der var kommet Besked fra Raadhuset, at der intet maatte udleveres hertil, vi havde Mel og Korn nok. De andre er meget forfærdede derover, da de saa daarlig kunde undvære Rugbrød. Sikken Vilkaarlighed og sikken et Regimente. Det lader til, det kniber for dem. 15. Marts. Hørt at Thomsen, Aabenraa, er taget.

16. Marts. I Dag er Fader med Strackerjan for Forligskommissionen, som er en lille sølle Sadelmager Zierau. Strackerjan begyndte med at anstille sig, som om han slet ikke forstod, at der var noget fornærmende i det Brev til Fader, han havde skrevet, og gjorde Fordring paa at faa at vide, hvori Fornærmelsen bestod. Fader bad saa om at maatte se Brevet og sagde: »For det første kan jeg gøre Fordring paa at blive betitlet med Hr., dernæst er det en Fornærmelse: »Solche Persönlichkeiten« osv., og tilsidst er det en grov Fornærmelse at tvivle om min Moral i Edsspørgsmaalet. S. mente, at han ikke kunde se Fornærmelsen deri, og fandt, de burde komme »zur Einigkeit«. Derpaa sagde Fader, han ønskede ingen Enighed, nu vilde han lade Sagen gaa til Retten. Det greb S. straks og bad Z. føre det til Protokols, men Fader rettede sig og sagde, det maatte være den anklagedes Sag at fremkomme med en Basis, hvorpaa der kunde forhandles, og ikke Klagerens. Derpaa mente S., at der kun kunde forhandles, hvis Fader vilde melde sig ud af de danske Foreninger, ikke omgaas H. P. Hanssen og betragte Slesvigs og Holstens Afstaaelse til Tyskland som »endgültig«, og endvidere maatte han søge at virke paa Befolkningen, at de ogsaa betragtede det saaledes. Derpaa svarede Fader, at han ikke lod sig foreskrive Betingelser af S., og at Retten maatte have sin Gang. — Det er en Sagfører i Altona, der nu vil føre Processen. Nu faar vi se. I Dag kom der et Kort til Fader fra et Sagførerfirma i Leipzig, og i det ene Hjørne var der et blaåt Stempel med de Ord: Gott strafe England. Man skulde jo tro, de var alle gale, skrumpende gale.

18. Marts. Brev fra Clemenceau til Brandes i »Politiken«, udmærket, haaber blot, at min gamle Ridder sans peur et sans reproche vil svare aabent og mandigt, saa han kan blive paa den Æresplads, jeg har givet ham i alle de mange Aar. Man fortæller, at Tyskerne har købt flere store Landsteder paa Strandvejen ved

København, hvor de har anbragt en Masse Betonunderlag til Bygninger, Pavilloner, Mure, som slet ikke behøvedes, i Lighed med, hvad de har gjort i Belgien længe før Krigens Udbrud. Den samme Mand fortalte ogsaa: Der var for et Aars Tid siden et Møde i Syd-Tyskland af Jærnbaneembedsmænd fra alle Lande, der var nogle danske imellem. Man forhandlede, man drøftede, og tilsidst kom jo »das Festessen«, som var meget vellykket og livligt. Stemningen blev høj, den ene Dansker sad ved Siden af en prussisk Embedsmand, der efterhaanden blev »ein lieber Mann«. I Samtalens Løb sagde Danskeren, at han var Stationsforstander i Slagelse. »Hvad«, raabte Tyskeren, »meine Station«, og saa forklarede han udførligt til stor Forbavselse for den pludselig helt nøgterne Stationsforstander, hvorledes hele Stationen i Slagelse var indrettet. Vognenes Anbringelse, Materiellet, og leende af fuld Hals sluttede han med at sige, at hver Station til København havde sin Stationsforstander ligesaa vel instrueret som han, saa i Tilfælde af Krig kunde man sige: Es klappt. Hvad Danskeren sagde, vides ikke.

19. Marts. Brandes har svaret godt og mandigt og ham selv værdigt. Jeg er tilfreds. 20. Marts. Efterretning, at Thomsen skal møde til Session paa Mandag. Fader ikke glad. 22. Marts. En underlig urolig Dag, stadig ventende paa Efterretning fra Thomsen; han var en Del forknyt i Gaar og hans Kone ikke mindre. Gudskelov mellem 6 og 7 fik vi Underretning: Dauernd unbrauchbar. Hvor vi blev glade. Stakkels P. Bløcher blev taget og afgik samme Eftermiddag til Marienburg, der er ogsaa Thomsen fra Aabenraa. 25. Marts. Hanses Søster [Faderen, Peter Petersen, havde været Kusk paa Damager] fortalte en hel Del fra Skyttegravene i Frankrig: de faar nu ikke nok at spise, og de sukker alle efter Fred.

29. Marts. En Artikel af Clemenceau, der begynder: »Farvel, Brandes!« Straks, da jeg havde læst den, syntes jeg trods dens ubeherskede Tone, at der dog muligvis var Sandhed i de Beskyldninger, han rettede, og jeg frygtede atter for at miste Brandes. Det er naturligvis, fordi man er gammel og ikke har tilstrækkelig Dømmekraft, at man saaledes lader sig influere af det sidst skrevne. Men saa tog jeg og læste Brandes' Svar endnu engang, og saa var jeg paa det rene med, at Clemenceau har forløbet sig her lige overfor Brandes, og at hans Beskyldninger intet Grundlag har! men jeg undskylder ham, fordi han er Franskmand og lider for sit ulykkelige Land. Derfor kan han kun bevæge sig i Superlativer og fordrer det samme af andre. Jeg forstaar godt hans Følelser.

31. Marts. Tyskernes Tropper begynder nu at skrive hjem, at de mangler Føde. Det vil ogsaa blive det, der vil bringe os Fred. Dyrtdig og Sult herhjemme, og naar saa de stakkels Soldater klager, at de heller ikke bliver mætte, saa vil Uroen rigtig faa Fart og Opstandene komme, og saa maa vel den øverste Krigsherre sige stop. Jeg synes allerede, man mærker, de handler i Desperation.

2. April. En hel Del russiske Fanger er internerede i den gamle forfaldne Gaard Stokkerhoved, og nysgerrige Mennesker valfartede derud og gik ligefrem ind i Gaarden for at glo paa dem. Grenzpost havde forrige Aften en Artikel, spækket med Gift og Galde, fordi medlidende Mennesker havde stukket lidt Cigaretter og Brød til de stakkels Fanger paa Banegaarden. Et Hib til Børnene var der ogsaa i Artiklen, naturligvis Hændelsen! den dør aldrig.

3. April. Skrevet tyske Kort til København. At vi nu ikke mere maa skrive dansk til vort Land! Og saa er der endda Folk, der venter sig noget af Tyskland, naar Krigen er forbi, som gamle Peter Skau. Ubegribeligt.

5. April. Kresten Thomsen, Aabenraa, er nu i en Lejr ved Königsberg; hans Fødder er meget angrebne. Han har været i Forhør og adspurgt, om han skrev hjem til Bladet. Det blev ham forbudt, ligeledes maatte han kun skrive tysk. Hvad han afsender og modtager, bliver læst. Han er naturligvis blevet angivet her-nedefra. Det har de Tid til, saadanne smaalige Forfølgelser.

7. April. Lise ikke videre opbygget af at se den Godstrafik paa Vojens. Uafadeligt kommer det ene Godstog efter det andet, alle Vogne plomberede.

8. April. I Dag er atter blevet begravet tre stakkels russiske Fanger. Det er vel Hungertyfus, thi naar de kaster sig over raa Kartoffler og Roer, maa Sulten være stor.

10. April. Direktør Schmidt her i Dag med Hilsener fra Cathrine og Victor; han var imidlertid meget forbavset over deres Forsvar for »Politiken«, og i det hele over mange af de faldne Udtalelser. Frøken Windfeldt talte om en Gaardmand fra Vestkanten, der havde ligget i Slesvig og lige var hjemme paa Orlov, førend han skulde til Fronten; hun nævnede ogsaa Navnet. Han havde en Aften sammen med Kammerater siddet paa en Restauration, hvor en Journalist var kommet i Selskab med dem. Denne Journalist sagde: Ja, i de allerfleste Tilfælde faar Offentligheden intet at vide om, naar der er Tab og Nederlag. Hvormange Slag har vi ikke tabt, hvormange Skibe har vi mistet, som ingen udenfor Kredsen aner noget om. Vi Journalister faar jo alligevel et lille Indblik i meget. Saa var der en af Soldaterne, der sagde: »Men De tror da, vi sejrer tilsidst?« »Sejre«, svarede han, »det er for lang Tid siden opgivet. Kan vi blot naa til en Fred, der ikke helt ødelægger os, maa vi være glade«. Tavshed — og det var en Tysker.

12. April. Hvor er det drøjt med dette nye Paabud, at vi kun maa skrive tysk til Danmark. Netop nu. Men det ligner dem, og saa undres de Mennesker, at de ikke er elskede nogetsteds. Nu har jeg afsendt Brev og Kort, det tager jo meget længere Tid end ellers, og daarligt tysk er det.

13. April. Paul atter indkaldt, skal rejse imorgen til Slesvig. Hvorledes kan det dog forklares, i hans Papirer staar: »Dauernd

untauglich«. Muligt, at han kan komme hjem igen. Stemningen trist. Vor gamle Karl Peter var her i Gaar, han har dog et rart Ansigt; han spurgte saameget efter Cathrine. Han kom for at takke for Hans.

14. April. Her kom Russere forbi, de Stakler. De var lasede og saa daarlige ud, de gik i Træskostøvler, deres egne Støvler og Pelse har Tyskerne taget. Hvor det ligner dem?

15. April. Atter Politiet her for Korn- og Svinespørgsmaalet. Det er Optælling over hele Linjen, hvad nytter dog det. Som en Karl sagde: »De stikker alle tilside«. Ligesom han sagde om nogle stakkels magre Heste, vi saa: »Ja, det er jo Folks egen Skyld, hvorfor stikker de ikke til dem, det er ingen Synd«. Og Rose og jeg stikker til dem, saa godt vi kan.

18. April. Jeg længes efter Sang, Musik, Liv og Skønhed. Hvor er man dog underlig konstrueret! Paa samme Tid jeg forarger mig over andre, dukker der Ønsker og Længsler op hos mig selv. Jeg ræddes mange Gange for mig selv.

19. April. Læst Sædekornet. Deri en Artikel af Ærkebiskop Söderblom i Uppsala. Meget smuk Beskrivelse af den vaagnende Religion og Kirke i Frankrig, og af de franske katolske Præster, les curés sac au dos, som, trods at Præstens Deltagelse i Krigstjenesten strider mod den katolske Kirkes Lære, dog lader sig indrullere i Hæren og giver Exempel paa Mod og Opofrelse i høj Grad. Han fremfører talrige Exempler.

23. April. Fru Boysen og jeg gik den yndigste Tur til Vesterris. Paa Hjemturen opdagede vi desværre, at der flagedes. Det fordærvede egentlig alt for mig, thi jeg kunde se paa Flagenes Mængde, at det var en større Historie, der flagedes for. Fru Boysen trøstede saa godt hun kunde, mente, vi havde oplevet det saa tit, at de hævdede Ubetydeligheder til »glänzende Waffentat«. Gik hjem den dejlige Foraarsaften, hørte Droslerne synge i tre forskellige Haver, følte den frugtbare milde Luft forjættende, fornyende, og tænkte paa alle de mange Stakler, der denne skønne Aften laa døde og døende.

24. April. Bedrøvet og trist, skønt Fader ogsaa trøster det bedste, han kan; han har en lykkelig Evne til altid kun at tro en Brøkdel af Tyskernes Sejrsmeldinger.

26. April. Gudskelov, det viser sig, at Sejren ved Ypres ikke har været saa stor.

27. April. Kort fra Paul; han er paa Rejse gennem Tyskland, men maa intet skrive om, hvor de skal hen. Kortet stemplet Uelzen. Skrevet paa tysk.

28. April. Kort fra Paul fra Worms og fra Friedberg i Hessen. Gud ved, hvad de skulde dernede, og hvad de skulde bruges til, aldeles uøvede som de er? Er det for at dupere Fjenden?

29. April. I Aften offentliggør Grenzpost Navnene paa de Hædersfolk, der har givet de stakkels Fanger (mest Russere) en

Forfriskning paa deres Gennemrejse her i Byen, og fortæller om Straffens Størrelse. Sikken ussel, nedværdigende Fremgangsmaade. Nu er der ni døde.

30. April. Stadig kommer det ene Godstog efter det andet med fyldte Vogne, plomberede. Alt sendes herover. Men hvortlænge kan det vare, inden England veed det hele, og saa kommer Gengældelsen, og Gud skal vide, den er fortjænt. Vi har her hørt en hel Del i den Retning.

5. Maj. Brev fra Paul paa tysk, de maa ikke skrive andet. Han beder Rose ogsaa skrive tysk, da han ellers ikke faar hendes Breve, ligeledes er baade Kort og Breve fra ham stemplet »militärisch geprüft«. — Man flager [osv.]. Grenzpost revner af Skadefryd og Hoveren.

6. Maj. Thomsen hjem fra Berlin. Han mener, de har ingen Nød endnu, men Stemningen er nu langt fra Begejstring, der skal kun lidt til, at den nærmer sig til Modstand imod Krigens Varighed. 8. Maj. Man flager igen. 9. Maj. Flagene atter. Det var et stort engelsk Dampskib, de havde torpederet udenfor Irland. 10. Maj. Det er Lusitania. Hele Verden er forfærdet. 11. Maj. Man flager i Dag for de store Sejre i Galizien. Fader tror, det meste er lavet for at influere paa Italien, som er meget ophidset nu. 25. Maj. Ringning.

29. Maj. Rejsetelegram i »Politiken« fra Karl Larsen fra Berlin og Felten. Alt var naturligvis f. f.: Stemningen, Soldaterne, Fødemidlerne, alt. Jeg synes, de maa læse den som en vis Person Bibelen, naar Cathrine kan skrive, at der næsten ikke er et Nummer af Bladet, der ikke udtrykker sin Sympati og Kærlighed for Frankrig, eller for de allierede. Jo, jeg takker.

30. Maj. Fader i Aabenraa. Havde en Del at fortælle fra Generalforsamlingen. Kr. Thomsen var hjemme paa ti Dages Orlov, han saa rask ud og saa fornøjet, han bliver uddannet til Officer i Königsberg. Hanssen fortalte, at i Berlin var Stemningen ikke saa god, som Pressen gjorde den til, Massedemonstration af Kvinder foran Rigsdagsbygningen, raabende: «Wir wollen den Frieden». De blev drevne bort af Politibetjænte, der var forfærdelige Tumulter, Bladene havde faaet Forbud mod at lade det komme frem. 1. Juni. De flagede i Byen. 2. Juni. Man flager.

3. Juni. Hørte i Dag om en ældre afskediget Lærer, der paa en Mellemstation talte med en Mand, der fortalte om en Bekendts Søn, der var gaaet med i Krigen som frivillig. Læreren sagde: det kunde han da ikke forstaa; naar man skulde det, var det en anden Sag, men gaa med frivillig, det hørte der noget til. Paa den Ytring blev han straks arresteret, ført til Flensborg (han skulde have været nordpaa), og der har han siddet i tre Uger. Det er H. P. Hanssen, der har faaet ham fri. Derefter besværede han sig til Landraaden, men fik det Svar, at den Sag var «entledigt».

4. Juni. Nu har vi intet mere til Dyrene. Brød og Mel

skrækkeligt. Stor Flagning og Klokkeringning. Christines Broder arresteret, han er Bankdirektør i Rødding, beskyldes for at have hjulpet Lycke. Der foreligger heldigvis intet Bevis mod ham. Broderen, der er deserteret fra Flensborg, er lykkeligt kommet over Grænsen. Tandlæge Sack, der er Reserveofficer og har et Kompagni at eksercere med, var forrige Dag ude paa Øvelse med dem ad Fjeldstrup til; da de kom paa Hjemturen, sagde han til dem: »Singet nun, Leute«, men ingen gjorde det, det havde været en streng Tur, og de var ikke tilfredse. Saa kommanderede han omkring, og nu maatte de tilbage og fik en ordentlig Stropetur og kom først hjem henad 4 i Stedet for 12—1 og fik intet at leve af i den Tid. Det var gamle Folk, og saaledes bliver de chikanerede, det er egentlig ufor-skammet, men vent, til han kommer i Felten.

9. Juni. Karen, der er kommet hjem efter at have besøgt sin Mand i Sønderborg, er meget forknyt. Jørgen skulde nu afsted, men til hvilken Front vides ikke, og Soldaterne faar det heller ikke at vide, førend de er der, og saa faar de Paarørende først Efterretning. Der var en Masse Koner med Toget for at tage Afsked med deres Mænd, og de blev just ikke paa det allerblideste behandlet af Konduktøren, men en var der iblandt, Karen sagde, en køn kraftig Kone i 50erne, vistnok af en bædre Stand, hun tog Bladet fra Munden og sagde, hun lod sig ikke behandle saadan, hun rejste i sit lovlige Ærinde for at se til sin Søn, og hun var ikke bange for at sige, at det var det værste Regimente, der blev ført nu; vilde de kaste hende i Fængsel, saa værsgod, hun kunde ikke lide mere, end hun allerede havde gjort. »Min yngste Søn har jeg faaet hjem som Krøbbel, og den anden, som er gift og har Børn, har de nu taget, mit Korn har de taget fra mig, mine Kreaturer sulter, jeg har selv maattet baade pløje og saa, min Mand døde i Fjor, og jeg har maattet hjælpe mig med en bitte Dreng, og Indkvartering har jeg haft, tyske Officerer, de tog min Seng og sagde, jeg skulde ligge i Halm, men det fik de mig dog ikke til. I otte Nætter sad jeg med Klæder paa i en Stol og sov, og Mad lavede jeg til dem, men i e Halm fik de mig ikke,« kom det tilsidst helt triumferende; »men Gud give, der snart kunde blive Regnskab gjort, og at min Jord kan blive dansk og A be-graves deri.« Karen var helt bleg og bevæget, da hun fortalte det, og jeg følte mig kold og varm.

10. Juni. Brev fra Paul, som han har faaet sendt underhaanden. Deri tager han Bladet fra Munden og siger, Tilstanden er næsten uudholdelig, saaledes bliver de trivellerede og kommanderede og indeksercerede. De er paa Benene fra 3 om Morgen, imellem til 8 Aften, de er under streng Kontrol, alle deres Breve bliver læste, ogsaa dem, de modtager; er der en uovervejst Sætning i dem, straks Stropetur, Ekstratur. De maa ikke tale eller skrive dansk, de ønsker alle: Hellere til Fronten end saaledes pines. Rose meget forknyt.

11. Juni. Stakkels Paul, det er haarde Tider for ham; vi har sendt Pakker i Dag, ogsaa til vor Landstorm Jensen. Jørgen er endnu ikke kommet afsted fra Sønderborg, Karen har haft Brev i Dag.

12. Juni. Flagning. Man taber Modet tilsidst. Hver Formiddag har jeg nu den Lidelse at se Dyrene sulte; til Hønsene har vi nu aldeles intet; vi koger lidt Kartoffler, men hvad forslaar det. Kørerne er gudskelov ude, men de lider meget af Kulden, vi har i denne Uge haft Nætter med Frost henad Morgenstunden. Til Hestene har vi kun et Minimum Havre, ellers maa de nøjes med Halm og Grøntfoder, og til hver Bid Brød, Rose og jeg stikker til dem, bliver der set skævt. Svinene faar kun Mask og Mælk og ligner Streger. Nej, det er en Ynk.

18. Juni. Der er Nattefrost. Sæden har lidt frygteligt overalt.

22. Juni. Fru Roose fortalte, at ved Missionsmødet i Hoptrup havde hun hørt flere Bønder sige: »Lad os bare faa Misvækst, des før er vi færdige med Krigen«. Hørte i Dag, at der var hele Jærnbanevogne med Ammunition og Patroner i Vojens og Jels og Rødekorsvogne i Masse. Vagten ved Grænsen er fordoblet. Hvad betyder monstro dette? Udtalelser fra Jylland, særlig fra Kolding, vidner om, at Fortyskningen har bredt sig umaadelig, nu er det saavidt, at man ligefrem siger: »Hvad skal vi med Sønderjyderne, der følger kun Kævl og Strid med dem.« Skrumsager har nok rigtig læst Appel Teksten ved et Møde i Askov.

23. Juni. Klokkeringning [osv.]. De stakkels Russere i Fangelejren, hvad har de vist lidt; for hver, der lykkelig kommer over Grænsen, takker man Gud; af de sidste tre, der flygtede, blev desværre en skudt, fordi han ikke vilde stoppe. 24. Juni. I Nat har det frosset, Rim allevegne tidlig i Morges. Hvor bliver den gode Høst af, som Tyskerne skal bruge netop i Aar. Soldaten fortalte, han var hjemme i Vojens paa Orlov, at deres Skyttegrave efter en fortvivlet Kamp ofte har været halvfulde af Blod og afhugne Lemmer og døde Folk. Han sagde det ganske stille, han sagde i det hele ikke meget. 25. Juni. Hørte i Dag, at Børnene i Skolerne har faaet Ordre til at samle og medbringe Guld- og Sølv-sager; og de stakkels Unger, der intet faar hjemme, bliver uglesete. 27. Juni. Hørte i Dag, at der er Masser af Soldater dirigerede til Grænsen.

28. Juni. Der begynder at komme Fredstanker frem, Vorwärts forbudt, fordi den har indeholdt et socialistisk Opraab for Fred og for ingen Anneksion. Skulde det være, som Fader paastaar, en Manøvre af Regeringen? Folket skal vænnes til de forandrede Signaler. Tyskerne er vist egentlig desperate, og deres Overflod af Levnedsmidler og af alt eksisterer vist kun paa Papiret, i det mindste er alt her knapt, utrolig knapt, Brødet ofte uspiseligt, Petroleum findes næsten ikke, maa kun leveres en Liter ad Gangen (70 Pg.). Svinekød er der intet af, Smør ikke heller, Dyrene sulter og Mennesker ogsaa. De kan ikke holde ud længe trods deres store Ord.

1. Juli. Man flager. 2. Juli. Hørte i Dag, at en Overlærer Katt [Kommunelærer i Haderslev] havde sagt til Børnene: »Freuet Euch, ein grosser Sieg gewonnen, singet und seid fröhlich, nun ärgern sich die dummen Dänen«. 4. Juli. Været i Sølyst. Masser af Soldater og smaa tyske Embedsmænd. Hvor tysk altsammen!

8. Juli. I Dag en Masse Mandskab afgaaet til Fronten. 9. Juli. Tante Christiane fortalte oprørende Ting fra Fangelejren ved Gabøl. Aldeles utilstrækkelig Forplejning og slet faar de stakkels Russere. De dør i Massevis, og man henter dem ikke til Sygehuset, førend som halvdøde, og man behandler dem ved Transporten som Kvæg. Kirkegaardene deromkring kan ikke rumme flere, nu jorder man dem paa Heden. Nu begynder Bønderne heromkring at rejse Børster ved Tanken om, at den rige Høst bliver beslaglagt, og at de ikke selv maa administrere deres eget Korn, som det har kostet dem i Aar saa meget at faa saaat. Der er jo ingen Folk at faa.

16. Juli. Atter en odøs Kronik af Karl Larsen, han ender med at skildre sin Afrejse fra Berlin, taler om hvor forskelligt alt er fra sidste Gang, han var her, da var alt forfærdelig Uro, i alle Ansigter stod skrevet fast og bestemt: Vi skal sejre, og Læberne pressedes sammen og Hænderne knyttedes, medens nu alt er roligt, fredeligt; paa alle Ansigter staar at læse: Vi kan sejre. — Fader har faaet tilsendt fra Berlin det nye Blad »Nutiden«, udgivet for danske i Tyskland, med Anmodning om at støtte det. Jeg betragter det som en Fornærmelse at faa det tilsendt, det er værre end Grenzpost.

18. Juli. Klokkeringning [osv.] [vidtløftig Skildring efter »Flensborg Avis« af en Landsretssag mod Gaardejer Ingemann Schmidt af Tiset for at have udspreedt falske Rygter. Han var anmeldt af en Datter af Gæstgiver Gaarde i Arnum. Tre Maaneders Fængsel.] 21. Juli. Klokkerne ringer [osv.] 22. Juli. Lise har skaffet os lidt Korn til Hønsene, sikken Glæde det bliver, ja man er nøjsom nu. Pakket og afsendt til Soldater.

24. Juli. Flag allevegne. Saa Pastor Prahl med højstegne Hænder hejse sit Flag, det gav et Stik i mit Hjærte. En Mængde Soldater rejste i Dag. Lise og jeg kom midt ind i det hele, en Trængsel uden Lige. Soldaterne fulgt af det halve af Byen og smykkede med Roser, og Buketter blev der stukket ind til dem af Damer og Børn. Nu hørte vi, at 12—13 Aars Piger af Lærerinden havde faaet Ordre til at følge Soldaterne, og de, der medbragte en Pakke til dem, fik to Timer fri og fri for Lektie. Susse Refslund [nu Adjunkt i Ribe] havde ingen Pakke med og fulgte heller ikke. Hun og en til, som havde glemt sin Pakke, blev lukket inde, og da Pigebørnene kom tilbage, omringede de Susse og spurgte: »Warum hast du keine Liebesgabe mitgebracht«. Hun svarede kun det, om de saa spurgte hende nok saa meget: »Weil ich nichts habe«, og der var ikke mere at faa ud af hende, men saa raad-slog de andre lidt, og saa hed det sig: »Wir wollen nicht mit dir spielen, du bist zu dänisch«. De andre danske Pigebørn i Klassen havde

Pakke og Blomster med og fulgte Soldaterne. Men sikke Pædago-ger de er. — Man flager i Aften, og Klokkerne ringer, og der er Sang i Gaderne.

26. Juli. Sammen med en hel Del gamle Karle rejste Mads i Morges; han var meget forknyt og hans Kone ikke mindre. Han kom til Altona. Det er ingen Spøg for en Mand over 40, og saa stiv som han var af Arbejde. Har faaet en Mand paa 55 til at passe Kreaturerne, men han bor helt ude ad Aastrupvejen, saa det er ikke saa let, men man maa jo endda være glad ved at faa ham. — De flager stadig.

1. A u g. I Dag er det et Aar, siden Krigen begyndte. I Dag skal der være stort Gøgl paa »Nordermarkt, Enthüllung und Nägelung des eisernen Kreuzes«, begynder med Tedeum og saa Kaiserhoch osv. og Taler. Der er Guldsøm og Sølvøm og Jernsøm, som skal hugges i Korset, og der betales derefter, og Navnene bliver indskrevne i »das goldene Buch«, der skal overgives til Efterverdenen, undertegnet »Ausschuss der Kriegshilfe«, og der er flere danske Mænd i dette Ausschuss. Det regner i Dag, saa Festen begunstiges ikke.. Her er en Masse Rekrutter til Uddannelse, uafsladelig hører man Skraalen og Sang. Der bliver samlet ind i alle Byer til »Kriegshilfe«. Nu er alle Kobber-, Messing- og Nikkelting i Køkken og Husvæsen beslaglagt.

2. A u g. »Nordermarkt« lignede en Markedsbutik, der har ogsaa været Musik i Dag, Landboerne var jo inde [Mandag, Torvedag i Haderslev], og de vilde vel ogsaa have deres Navne forevigt og deres Pengepung lettere.

3. A u g. Frk. Stemann her paa Visit. Vi havde intet at tale om. Hun var opfyldt af Harme over de nederdrægtige Italienerne. Vi svarede ikke. Man kan ikke tale med Tyske nu. Men de lever alle i den lykkelige Tro, at de er saa velkomne og kan sige alt. De tænker slet ikke paa andres Følelser. Naar de udstrækker Haanden, har vi bare at tage den og være lykkelige derved.

4. A u g. Møllers Søn, der var hjemme paa Orlov, havde været et Besøg paa »Modersmaalets« Kontor, det er blevet angivet, den højskommanderende her kaldte ham op, gav ham en Røffel og fratog ham de Dage, der endnu var Rest af hans Orlov. Han rejser i Dag.

5. A u g. Springer her fra Hamborg, Møde i Retten. Amtsdommeren begyndte straks med at gøre Fordring paa, at Offentligheden skulde udelukkes. Faders Advokat, som straks skuede Uraad (Meningen var, at de vilde gøre Sagen fra en simpel Fornærmelses-sag til en storpolitisk Sag, hvor Strackerjan kunde skyde sig ind under, at hans Følelser, hans Fædrelandskærlighed, var Aarsag i alt, hvad han havde sagt og gjort, og derfor slippe med en lille Bøde og maaske slet ingen; de er kapable til alt i denne Tid) gjorde straks Indvendinger derimod, og saa vægtige, særlig støttet af Købmand

Frees, som, efter Grenzpost, »eine bei vertraulicher Beratung des Gerichts gefallene Äusserung unbefugt im Sitzungssaale erzählte«. Saa nu er Sagen opsat og gaaet til Flensborg, som nu skal dømme, om Offentligheden skal udelukkes, og der kan gaa lang Tid hen. Strackerjan havde indleveret et Aktstykke paa 16 Sider lige før Retten var sat, som altsaa hverken Dommerne eller Fader eller hans Advokat havde gennemlæst, 16 tætskrevne, knudrede Sider, man skulde tro Manden var lidende af Monomani, stadig dukker Tennisspillet op i Aktstykket og »unsere tapferen Truppen, ernste Zeit, Vaterland« osv. Saa bliver Lise, hendes Moder, H. P. Hanssen citeret som Vidner. Hele Skrivelsen er Gentagelse af gamle Beskyldninger, og jeg synes, temmelig forvirret. Strackerjan er jo nu ansat i Bryssel: de stakkels Belgiere, kun »zur Zeit« i Haderslev. Fader er tilfreds med sin Advokat, men mener, at det kan trække i Langdrag efter Strackerjans og Dommernes Forgødtbefindende, der er jo ingen Retfærdighed at faa i disse Tider.

6.—7. A u g. To slemme Dage med Flagning og Klokkeringning og Halløj. I Højskolehjemmet blev en Soldat, en dansk Soldat fra Sundeved, kommanderet til at hejse det tyske Flag. De havde naturligvis valgt ham, fordi han var dansk. Paa Harmonien var der ogsaa beordret tysk Flag. 8. A u g. I tre Dage har det tyske Flag vajet over Harmonien. [9. A u g. Strackerjan fik fra Generalen i Altona et Forbud og blev stillet under Censur.] 10. A u g. Telegram fra Paul til Rose, at han afgaar til Rusland. 13. A u g. Forbud mod at bruge Læder. Befolkningen gøres opmærksom paa, at der er noget, der hedder »Holzpantoffeln, Holzschuhe« og for Børn bare Ben, som er det sundeste. Alt Læder skal bruges af Hæren. Flødeskum er ogsaa forbudt. 14. A u g. Nu er Folk paa 43 tagne, det begynder at knibe. Paa Markerne ser det kun sørgeligt ud. Postkort fra Paul fra Eydtkuhnen.

15. A u g. I Morges kom der en 5—600 Soldater afsted. Musik paa Banegaarden. »Ansprache« af Bataillonskommandøren, Hurraer og Fædrelandssang. Reversen af Medaillen Graad og Sorg hos de efterladte. Hørte, at der skal være en Mængde svenske Officersaspiranter i Lockstedt. Ved en Tennis røbede de deres Modersmaal for en Del Nordslesvigere, men da de mærkede, de blev forstaaede, har de derefter kun talt tysk. [Det var ikke Svenske, men Finner.]

16. A u g. Den væmmelige Karl Larsen har en Kronik i »Politiken« fra Østrig. 18. A u g. «Es ist verboten» at skrive mere end to Sider til det neutrale Udland, og Skriften skal være tydelig og stor, og Konvoluten maa ikke være foret.

20. A u g. Flagning [osv.]. 21. A u g. Endnu Flagning. Regn og atter Regn. Høsten bliver nydelig, det er det eneste Gode. 25. A u g. Paul er i Nærheden af Kovno. Bankbestyrer Lycke fra Rødding er nu løsladt af Fængslet. Han saa meget godt ud, skønt han har tabt 20 Pund i Fængslet, han fortalte, at han var i Fangedragt,

maatte sove paa Briks, som var haardt og koldt, og maatte flette Maatter, et bestemt Kvantum skulde han have færdig, hvis ikke blev der trukket af paa hans i Forvejen sparsomme Ration. Han havde imidlertid i disse Maaneder tjent fire Mark. Han var jo straalende glad, de havde ingen Bevis imod ham.

26. Aug. I Aften har Klokkerne ringet [osv.]. 27. Aug. Gentagelse (»allenhöchster Befehl«). Hele Dagsbefalingen et afskyeligt Sammensurium af Gudsbespottelse og Hovmod og — Indskrænkethed. Tyskerne dementerer Russernes Sejr i Rigabugten, og de har heller ikke mistet noget Skib. Bødkerens Søn fra Vojens, som er med paa »Moltke«, har telegraferet hjem, at han var reddet. Se, det er dog et Bevis. — Hvor er dog Socialisterne blevne smaa og tamme under denne Krig, de lader dem byde alt. Ære være dog Liebknecht.

2. Sept. H. P. Hanssen og Søn var her i Dag. Underligt at se Sønnen i tysk Lieutenants-Uniform. 10. Sept. Ringning [osv.] 11. Sept. Man flager [osv.]. 12. Sept. Tur til Sønderballe. Kystvagt: Et lille Hus bygget paa Toppen af en høj Skrænt, kaldet Waldkater, to pæne Soldater med Lyst til at snakke, vist fra Rhineggen, betroede Lise, at deres meste Bestilling var at passe paa Undervandsbaade, og at ingen af Russerne flygter i Baad. Saa deres Vinterhytte i Skoven med Kakkelovn og det hele. Afløsning hver to Timer.

14. Septbr. Brev fra Paul. Hvor de døjer meget ondt. Gudskelov de to Venner [J. P. Dahl] er sammen, det er ligesom en Beroligelse. 19. Septbr. Klokkerne [osv.]. 22. Septbr. Schmidt i Kreditbanken er gaaet over Grænsen; man siger, der er mange, der gaar over i denne Tid. Petersen i Forretningen i Vojens er taget i Dag, og Gud ved, hvor længe vi beholder Thomsen. Rose maa jo nu tage fat derude. Jeg gaar og er i Kamp med mig selv hele Dagen i denne Tid. Vilde saa gerne hjem, og jeg tør ikke begynde paa de indledende Skridt af Frygt for at blive puttet i Arrest, da jeg ikke har Passpørgsmaalet i Orden. Og saa er der den Tanke, hvis der skulde komme meget svære Tider her, hvorledes vilde jeg saa være tilmode i København. Det er ikke let.

26. Septbr. Fader kom hjem fra Harmonien med godt nyt [Tyske Tab ved Lille tilstaaet af Grenzpost]. Saa kommer der naturligvis en Masse Sejrsmeldinger fra forskellige Steder, men — det er dog Nederlag et Sted i det mindste. 27. Septbr. Hvor var vi glade og taknemlige i Gaar Aftes. 28. Septbr. Hurra, Fransken har Sejr vundet, brudt de tyske Stillinger over en Front paa 25 km og engelsk Sejr ved La Basse. Vi er saa glade i Dag, det er som en uhyre Byrde er blevet lettet. 29. Septbr. Gudskelov endnu gode Efterretninger fra Vestfronten. 30. Septbr. Men der er jo langt igen.

1. Oktbr. I Dag er der afgaaet en Masse Soldater herfra,

ganske unge; de sang og raabte Hurra ved Afrejsen; nu skal de, som Christine sagde, hen at slagtes. N. N. er blevet taget paa Session, og han har en Gummifod, alt tages, Krøblinge, Halte, alt. 2. Oktbr. Angst for Tilbageslag.

9. Oktbr. Fader er storartet til at holde Modet vedlige hos os alle. — Hvis Gud overhovedet har noget med alt det skrækelige at gøre?

14. Oktbr. En vrøvlet og intetsigende Kronik af Karl Larsen; man mærker ret, hvor han er ilter og gal i Hovedet over de dygtige Modstandere, der har læst ham Teksten. Han citerer baade Sven Lange, Brandes, Rubin og til Overflod en Belgier med et fordægtigt tysk Navn, Willem Vogel, og Rodin [mon Rolland?], men det nytter ham alt intet.

16. Oktbr. Nu er det rent galt med Mælken, der er intet at faa ved Mælkevognene, nu skal der Kort til. Thomsens med tre Børn og to Piger og tre Voksne faar tilsammen een Liter. Nu skal der Højestepriser, men det vil ikke hjælpe, siger Fader. Ja det er strenge Tider, og det vil blive endnu værre. 19. Oktbr. Nu bliver det vanskeligt at faa Sukker. Nu er der Højestepriser paa Smør, paa Kartofler. Læst Johan Bojers Kronik, Brev fra Paris, forfærdelig gribende Skildring af de stakkels franske blinde Soldater.

21. Oktbr. Der er Forbud mod Udførsel af Smør i Slesvig og Holsten, berører Fader meget. De har jo baaret dem forfærdelig dumt ad, sat som Højestepris 2,60 i Hamborg, 2,80 i Berlin. Følgen at der ikke kom Smør til Hamborg; det vil de nu gøre godt igen ved dette Forbud. Men de kan ikke overholde dette Forbud længe, mener Fader, de maa have det.

22. Oktbr. Meddelelse fra Peter Petersen [tidligere Kusk paa Damager] om Hanses Død. Jeg er meget bedrøvet. Lille Hans, at han skulde dø og begraves i Rusland. Hele i Fjor Vinter laa han i Skyttegravene i Frankrig og skrev altid saa fornøjet, saa blev han syg, kom paa Lazaret, derfra har han skrevet og saa sendte han et Kort fra Rusland, og det er længe siden, men vi kunde intet sende ham, da Trafikken var standset, de tog ikke mod Pakker her. Han var en af de lovende unge danske herfra. Nu synes jeg, vi kunde have sendt ham langt mere. — Blev telefoneret i Dag fra Raadhuset med Forespørgsel om mig; jeg tænker mig, de vilde være alle overflødige Spisere kvit, saa jeg kan vel vente min Udvisningsordre. Paa en Maade vil jeg gerne hjem, paa en anden Maade gruer jeg for at være borte, hvis her hænder noget. Og det hele tilspidser sig mere og mere.

23. Oktbr. God Kronik af Anker Kirkeby om Forholdene hernede.

24. Oktbr. Fader fortalte, at den unge Spåth, Frees og nogle andre havde siddet i Centralhotellet og drukket en Øl og snakket om Forretninger paa dansk. Spåth, der er hjemme paa Orlov og

i Uniform, rejste sig naturligvis og gjorde Honnør, da nogle Officerer gik forbi deres Bord; den ene lyttede lidt og kaldte ham saa til Side: »Sie sprechen Dänisch«? »Ja, es sind geschäftliche Sachen«. »Wenn Sie Dänisch sprechen wollen, so wählen Sie einen anderen Platz, hier wird nur Deutsch gesprochen. Abtreten.« Ja det er nydelige Forhold. Den yngste Christiansen, som har ligget her paa Kasernen, fortalte, at det var strengt forbudt at tale sammen paa dansk, men til at fylde deres Skyttegrave duer de danske Nordslesvigere, til at kæmpe og desværre — dø.

26. Oktbr. Kort fra Paul. Han har faaet et Skud i Foden og er nu paa Vejen til Lazarettet. Jeg blev først meget benovet, men de andre tog det som et Held. 29. Oktbr. Man flager. Man ser tyrkiske og bulgarske Flag. 30. Oktbr. Masse Forandringer med Hensyn til Levnedsmidler, det bliver knappere og knappere. Man taler om store Troppetransporter til den danske Grænse. Hvad mon de venter, Englændere eller Danske? 3. Novbr. Slaget to Svin. Fader mente det var urigtigt, frygter for Beslaglæggelse. 4. Novbr. En mærkelig Slagtedag. Slagteren kom slet ikke for at skære Svinet ned og partere det, saa vi kunde ikke gøre ret meget i Dag.

5. Novbr. Jeg tror, mine hvide Haar skyldes Belgien og Reims, altid er mine Tanker der.

6. Novbr. Man flager. Hørt af en paalidelig Mand, at Tropperne i Berlin paa Kasernerne af deres Officerer har faaet Ordre til at skyde skarpt i Tilfælde af Oprør; de frygter det altsaa. — God Artikel af Victor i Nationaltidende, kendte straks hans Maade at skrive paa, fik det bekræftet i Dag, da Cathrine sendte Nationaltidende. Færdig med det vigtigste af Slagtingen. Gudskelov, jeg er træt.

7. Novbr. Nu er Hejmdal forbudt nogle Dage, Gud ved, hvormed den har syndet. Og at Folket taaler at blive behandlet som uartige Børn. 8. Novbr. Nu er der kommet yderligere Pastvang, nu kan næsten ingen rejse.

11. Novbr. En bevæget Dag: Sagen Strackerjan. Advokaten fra Hamborg kom allerede i Morges, drak Kaffe med Rose, Lise og Moder paaklædte fra Morgenstunden af, der kunde jo være Tale om at blive tilkaldte som Vidner. Vognen holdt forspændt mange Timer for at bringe dem derhen. Ved Kaffebordet afleverede Advokaten det tyske Program og det var sandelig tysk, rigtig Munden fuld. Naturligvis gik de lige til Konstantinopel, og der kunde de forsyne dem med alt, der var Proviant og Kobber og Fabrikker nok, og nu tog de jo Riga og tvang Russerne tilbage allevegne, og saa tog de jo ordentlig fat paa Vestfronten, thi Havet maatte de have, og Verdensmagt vilde de være. Det kogte i mig, men jeg dydede mig, og vi sad alle i Andagt og hørte paa hans Svada. — Naa, selve Sagen blev naturligvis udsat, og Strackerjan forløb sig i Retten, saa vor Advokat maatte sige til ham, at han skulde opføre sig ordentligt,

han rendte nemlig frem og tilbage og knipsede med Fingrene i Lufften, det saa helt latterligt ud. Altsaa efter et Aar og tre Maaneder lige vidt. Ganske pæn Mand, Faders Advokat, saa meget ung ud; men en ægte Tysker. De havde længe ikke spist Smør hjemme hos dem; i store Byer kniber det sikkert paa alle Maader, men da Bladene er saa strengt censurerede, kommer der intet frem.

13. Novbr. Nu er det meget vanskeligt at komme over Grænsen, de har nægtet Fru Outzen Pas til Kolding, hun maa give Ansøgning ind om det, motivere det med, at hun skal ned at tale med sin Svigerfader om Forretninger, hendes Mand [nuværende finsk Konsul Outzen] er nu i Bryssel, har været ti Dage i Skyttegravene og haft det strengt og set meget.

14. Novbr. Læst »Klokke Roland« af Johs. Jørgensen, udmærket Bog, saglig og slaaende og med ætsende Ironi og skrevet med brændende Hjærte og Harme og Foragt og dybeste Medfølelse. Læste den næsten i eet Aandedræt. Rose havde købt den hos Boghandler Nielsen, og jeg fik Lov til at læse den først, det var pænt af hende. At Nielsen har turdet føre den Vare! Tyskerne skulde læse den.

15. Novbr. Hilsen fra Victor og Cathrine gennem N. N.; han var ikke tilfreds med deres Standpunkt.

16. Novbr. Brev fra Paul. Han er nu flyttet til et andet Lazaret, er blevet rensset og skriver meget tilfreds med Forholdene, tænk at være vasket, faaet rent Tøj, blevet af med Utøjet og faar en god Forplejning. Tante Christiane har i Dag faaet et Brev fra Kai [Dattersøn], hvori han taler om de danske Sønderjyder. Det er blevet rettet af Censuren med blaa Blyant til »tyske Soldater« og »danske Sønderjyder« streget over. Her har man da Bevis paa, med hvilken Nøjagtighed Censuren læser Brevene. 17. Novbr. »Bussund Bettag«. Ja de har i Sandhed nok at gøre Bod for.

19. Novbr. Nu er det meget knapt med Petroleum, jeg gruer for den Tid, da jeg ikke kan tænde min Lampe. Luftskebshallen ved Tønder er brændt og den store nye Zeppelin med, lige ankommet, skulde være brugt til Londonstur, desværre en hel Del uskyldige Mennesker dræbte, hvor mange vides ikke. Grenzpost tier det hele ihjel.

21. Novbr. Kl. 7 kom Töpfer [Julius Nielsens Smøraftager i Magdeburg] og Thomsen. Töpfer ældet og afdæmpet, han har tre Sønner med i Krigen; han fortalte om Uroligheder paa Grund af Smørmangel i Magdeburg, havde stormet og molesteret et af hans Udsalg; han saa lidt pessimistisk paa det hele, men drømte dog endnu om, at de vilde gaa til Konstantinopel, derfra med den nye Bane til Suezkanalen, bemægtige sig den og derved spærre Vejen for Englænderne, medens de selv forsynede dem med alt.

22. Novbr. Der var en ganske udmærket Artikel af Dr. Fr. Böök i et svensk Blad om Danskerne i Verdenskrigen, deri mærker man tydelig de svenske Sympatier for Nordslesvigerne og Dan-

mark. Anderledes med Bestyrelsen for Uddelelsen af Nobelpræmien, en skal være bestemt for Romain Rolland, som vitterlig er tyskvenlig og bliver forhaanet af sine Landsmænd. I den allersidste Tid, medens hans Folk bløder og lider, skriver han til Gerhard Hauptmann: »Vi Brødre i Frankrig, i Tyskland, i England hader ikke hverandre trods alt, hvad der skrives i Pressen«.

24. Novbr. Indkvartering; han er fra den hollandske Grænse, gift, tre Børn, seks Køer, tre Heste, pæn Ejendom, har været inde siden Marts.

25. Novbr. Man flager. Outzen har fortalt, at i Bryssel, hvor han er, maa Soldaterne kun gaa to og to, og paa Restaurant maa de have det ladte Gevær ved Siden af dem. Det er vel paa Grund af, at de er saa elskede, eller som Lise siger, er det en List for at ophidse Soldaterne mod Byens Befolkning. 26. Novbr. Paul er kommet til et Lazaret i Wittstock, hvor han har det godt; bare nu ikke Saaret vil læges for hurtigt. Min kære Overlærer Schmidt [Gymnasielærer Schmidt, Horsens, Udgiver af Lærebog i Historie] død, der er saa mange Erindringer, der bliver levende.

27. Novbr. Brev fra Cathrine, at mine Blomster nu alle er døde eller tilintetgjorte; jeg er i Grunden meget bedrøvet, havde dog haft et lille Haab. Hvor mange Gange har jeg ikke tænkt paa mine stakkels Blomster, og hvor sært det end lyder, haft Samvittighedsnag over at have overladt dem til ukyndig og ukærlig Pleje. Jeg har ligefrem maattet ryste Tanken af mig, saadan har det ofte pint mig. Det er næsten nu som en Lettelse for mig, at de nu ikke lider. — H. P. Hanssen udtalte, at i Stedet for at hente Vognladninger dernede fra [fra Balkanhalvøen], gik den ene Vognladning efter den anden herfra ned til Tyrkerne, overhovedet var der intet at faa derfra. Løgn og Løgn er det hele. — Brandes skriver, at i en Fortale i den svenske Udgave af det tyske Skrift »J'accuse« har H. S. Hallberg citeret Brandes fra 1881 i hans Bog om Tyskland, og man faar ved at læse disse Anelser om Verdenskrigen sin Tanke bekræftet, at alle store Aander momentvis har Følelsen af, hvad der vil ske i Fremtiden, de er clairvoyante.

28. Novbr. En ganske mærkelig Bekendtgørelse fra Overpræsidenten Moltke er i alle nordslesvigske Blade, slaar de Rygter ned, der er i Omløb, at noget af Slesvig skulde tilbage til Danmark, siger, de savner ethvert Grundlag og at Slesvig er og vil blive tysk. Hvorfor mon det er gjort nu? Hvorfor røre ved det Spørgsmaal? Fader mener, at der kan være Tale derom, netop naar de dementerer det. 29. Novbr. Ingen Petroleum, det er drøjt, sidder ved et Lys, der knap nok kan kaldes Lys. 30. Novbr. Grenzpost stort Referat af Indvielsen af Præparandanstalten, hvortil Moltke var indbudt; han og Borgmesteren og Provsten var Talerne. Med Hensyn til den Ungdom, der skulde oplæres i den Bygning, var Løsenet hos dem alle tre: »Gehorsamkeit und Ordnung«, der var slet ikke Tale om at

udvikle Menneskene, nej kan de bare læres til at lyde og have deres Sager i Orden, er det evig godt, og saa bliver de alle i een Form ferniseret med lidt Kundskaber, men alle overbeviste om, at de er de eneste, der duer noget.

1. Decbr. Flagning [osv.]. Nu er Kursen paa Kronen her 40, hvad skal det hele dog blive til, Fader mener Ruin, Tyskland kan ikke undgaa sin Skæbne. Nu er her kommet en Tvangsforordning, at alle unge, Lærlinge, Handelselever, skal deltage i noget, der hedder »Jugendwehr«, Øvelser hver Søndag for at de hurtigt kan være egnede til Soldater. Som om det var Livets Udvikling hen imod Idealet: Soldater. Det er Skade, at Mødrene ikke kan føde blot Drengene, helst fiks og færdige Soldater. De uægte Børn er komne til Ære og Værdighed, jeg tænker mig, Staten indretter en Produceringsanstalt. Noget maa der gøres, deres stakkels Ungdom har de jo næsten mistet eller faaet lemlæstet.

4. Decbr. Al den Lidelse og Ulykke maa de engang staa til Regnskab for, det nytter dem ikke. — Sigrid Nissen [senere gift med den kendte Nazipræst Peperkorn] er i Sønderborg at besøge sin Tante, Fru Beyer, hvis Mand er ved Fronten. I Dag kom Gendarmen for at spørge efter hende, Fru Nissen ængstelig, rejst til Sønderborg. Det er en forfærdelig Skæbne, der har ramt Familien Beyer, Fru Nissens Brødre. Først var den ene arresteret seks Maaneder. Lige som han kom ud (de kunde ikke overbevise ham om noget), blev han taget til Soldat, han var hos Landraaden for at beklage sig og denne syntes jo ogsaa, det var haardt og lovede at interessere sig for ham, men det hjalp ikke, han maatte afsted. Den anden havde været Soldat et Aar, kom hjem med Orlov, samme Aften blev han arresteret og ført til Berlin, de har intet hørt fra ham senere. Den tredje, ældre, blev nu for nogle Dage siden taget og ført bort, de ved ikke hvorhen. Den gamle Fader, over 70, sidder i Fængsel i Sønderborg. Man mener, at det hele skyldes, at den ene fra Fronten har skrevet til sine Brødre og sagt, at det hele dernede var saa rædselsfuldt, at det var bedst for dem at stikke over Grænsen hurtigst muligt. I Dag var Schmidt, Vojensgaard, her, han var en hel Del altereret, der havde været Husundersøgelse hos ham af Kommuneforstanderen, som ogsaa havde fortalt ham, at alle de Breve, han modtog, blev læste. Han maa jo være mistænkt. De havde intet fundet hos ham, men Schmidt var dog ikke rolig. Schmidt fortalte, at den ene af Fru Nissens Brødre var idømt fem Aars Tugthus, man skulde ikke tænke sig det muligt. Didas [Datter af senere Borgmester Christensen] Broder har faaet Bøde, fordi han ikke er mødt forrige Søndag ved »Jugendwehr«s Øvelser, det er altsaa complet Tvang; det hele er med militært Snit, en Slags Uniformshuer har de paa, tyske Sange synger de — og der-til bruges Søndagen, jeg har set dem, og det tvinges altsaa danske unge Mennesker til.

6. Decbr. I Dag har der været Gendarm hos Nissens paa

Vojens for at spørge efter Sigrid. Hun er i Besøg hos en Tante i Sønderborg. Fru Nissen er blevet ængstelig og rejst derved. 7. Decbr. Fru Nissen kom tidsnok til Sønderborg for at se Sigrid ført i Arrest til Flensborg. Hun ved ikke selv hvorfor. Hun mener, det er paa Grund af et Brev, en Fætter har skrevet til hende. Fru Nissen fortvivlet. I Arresten sidder nu den gamle Fader Beyer, en Søn, en Fætter, en Fætter eller Kusine og Sigrid.

8. Decbr. Var hos Pastor [Thade] Petersen, fik en Del Adresser paa danske trængende Soldater. Hørte, at Gaardejer Peter Gad [nu i Hejsel i Rabsted Sogn], gift med en Frøken Lycke, er blevet arresteret, ført bort og Gaarden sat under Bevogtning. Den unge Kone maa hverken gaa ud eller modtage nogen, faar heller ingen Breve. Gad var først haardt saaret, det er vel et Aar siden, hans daværende Forlovede rejste ned til ham i Belgien, han kom sig, men dog ikke saaledes, at de kunde bruge ham, saa han kom hjem, men skulde saa melde sig af og til. Nu sidst, da han meldte sig, fik han tre Maaneder at løbe paa, og nu — har de arresteret ham. Ingen ved hvorfor. — Og sikke Chikanerier: Pastor Petersen fortalte, at de i Fjor Jul havde sendt et lille Hæfte med Julesalmer til Soldaterne, de havde været saa glade ved dem og bedt om i Aar at faa lignende; de er trykkede og parate, men Generalkommandoen i Altona har nu fordret, førend de afsendes, at faa Salmerne oversatte paa tysk, saa nu havde en lille Kreds af unge Piger travlt dermed, og besværligt er det jo ogsaa.

9. Decbr. Sigrid maa betale 4 Rm. 75 hver Dag i Arresten, naar hun ikke vil have Fangekost. De har sendt Sengetøj op til hende. Den første Nat sov hun paa en Briks med et Uldtæppe over sig. 13. Decbr. Sigrid frigivet.

15. Decbr. Nu har Landraaden kaldt Bankdirektør Hübbe til sig for at forhøre, om Kredsen kan faa et stort Laan i den danske Bank, betonet, at Danskerne her i Kredsen har været meget tilbageholdende med Hensyn til Krigslaanen, som ikke har været Tilfældet i Aabenraa og Sønderborg Amt. Der er Møde desangående i Dag, de tør vel ikke undslaa dem. Opraabet til at understøtte trængende, og som Fælleslandboforeningen er gaaet i Spidsen for, er ogsaa indirekte kommet fra Landraaden, som naturligvis faar sine Instruksler fra Regeringen. Alt beregnet paa, at den private Godgørenhed skal arbejde Haand i Haand med Regeringen, hjælpe den nu, da den ikke selv kan magte det. Det er vist et rart Uføre, de er komne ud i med deres Højestepriser.

16. Decbr. Pakket Julepakker nu i to Dage til Soldaterne og er endnu ikke færdig; det er saa vanskeligt at faa det, man behøver. 17. Decbr. Pakker Julepakker. Rose havde i Dag en Oplevelse i Kupeen paa hendes Rejse til Vojens. Hun sad og læste »Politiken». I Styding kom to særlig velklædte Herrer ind i Kupeen, en ældre og en yngre; begyndte med, at den ældre meget højtrøstet udtalte sig om de danske Skilte og Betegnelser allevegne, det skulde der sættes en

Bom for, her var Tyskland, og de havde alle at forstaa og tale Tysk; hvem der ikke vilde det, kunde jo forlade Landet; nej, der skulde anderledes kraftigt tages fat, og ligeledes med danske Aviser, hvad skulde det til, det var jo »unausstehlich«, og tænk, forrige Dag var der en rejsende med, der havde den Frækhed først at sidde og grundig gennempløje en dansk Avis, for bagefter at fordybe sig i Læsningen af en dansk Bog, »solche Frechheit, es ist nicht zum Aushalten«. Den unge svarede ikke meget, men var dog af samme Mening. Dog tilsidst da Rose saa stift paa ham, blev han lidt flov. Det hele var naturligvis møntet paa hende. Saaledes kunde jo kun en Tysker bære sig ad. Mangel paa Takt, Mangel paa Kultur, Parvenufolk. 20. Decbr. Desværre flager de [osv.]. 21. Decbr. Fru M. Thomsen her; hun fortalte, at der i Berlin havde været flere Tusind Mennesker, der i Takt havde sunget: Brød og Fred, men var blevet sprængt af beredent Politi Unter den Linden; i Hamborg er flere Butikker med Levnedsmidler blevet stormede og plyndrede. H. P. Hansen har fortalt om en Samtale med en højtstaaende Embedsmand, der sagde til Slut: »Wir siegen und wir siegen — zum Tode«.

24. Decbr. Juleaften. Hvorledes ser det ud med Fred paa Jorden? Ak, forrige Jul tænkte vi, ja, næste vil dog blive helt anderledes, lysere, bødre, og nu Mørke overalt. 25. Decbr. Juledag. Mørket ruger over Jorden og i Hjærterne. Havde vi ikke Fader, vilde alt have været tungere. Det er ham, der holder Modet oppe paa os trods alt. 27. Decbr. Rose og Lise vil imorgen til Wittstock at besøge Paul, hurtig bestemte. 28. Decbr. Børnene rejste imorges. Rose straalende ved Tanken om at gense sin Hjerterensker. Lise bringer Ofret med Anstand, hun syntes ikke, Rose i denne Krigens Tid kunde rejse alene.

30. Decbr. Frøken Skjold fortalte om en stakkels Enke med seks Børn, meget fattig, beder om, at den ældste Søn paa 13 Aar maa blive fri for Skole for at hjælpe hende. Hun er dansk. Præsten anbefaler Andragendet, men henviser til Skoledirektøren [Kredsskoleinspektøren], der erklærer kategorisk: »Nein, er muss erzogen werden, um ein guter Soldat zu bleiben [werden!]. Og derved blev det. Det er altsaa Tysklands Fremtidsprogram, hvorfor alt andet blegner. Skidt med Kunst og Videnskab og aandelig Modenhed og Moral, naar bare Fyren bliver »ein guter Soldat«. 31. Decbr. Børnene kom hjem i Gaar Nat. Paul rask og munter.

1916.

1. Jan. Hørt en god Prædiken [i Kristuskirken]. Præsten læste Feltbreve højt, det er kun danske Nordslesvigere, der kan tænke og skrive saaledes, man blev bevæget og betaget af dem; det er Kultur, ægte, hvor var det sidste Brev rørende og saa ægte dansk, det bedste dansk, og saa malende og levende skildret, alt hvad denne unge Mand kæmper med sig selv — og sejrer.

8. Jan. Fader var igaar hos Lebecks for at høre H. P. Hanssen give et lille Resume om Rigsdagsforhandlinger. Der var en Del gode Mænd samlede, mest fra Vesteregnet: Kloppenborg, Simonson-Flovt. I Juli Maaned var der megen Tendens til Fred blandt Rigsdagens Medlemmer; blev drøftet Betingelser: Status quo men en stor Krigserstatning — men de allierede var tavse. Saa henad Efteraaret var der jo Sejr efter Sejr over Russerne. Rigsdagen kom sammen, og Situationen var forandret. Alle vilde forfølge Sejren, ingen Tanke til Fred. Nu er imidlertid Situationen forandret, hele Felttoget og Ødelæggelsen af Serbien finder man umotiveret. Følelsen af de uhyre Skattebyrder, som Helderich i Rigsdagen har forudsagt, virker meget trykkende, man begynder at tvivle om den endelige Sejr, man er bange for Ernæringssspørgsmaalet, da Krigen stadig trækker i Langdrag; man kan ikke holde ud saa længe som de allierede, kort sagt, man ønsker Fred; men de allierede er tavse. Paa Spørgsmaal af Fader til Hanssen, hvorledes Rigsdagsmændene roligt kunde høre paa Helderichs Udvikling af, hvor udmærket Finanserne stod i Tyskland i Modsætning til Fjendernes, da de fleste dog vidste Besked, hvorfor ingen rettede Spørgsmaal til ham eller angreb hans Paastande, svarede han, at det gjaldt fremfor alt at holde Folkets Optimisme vedlige. De havde i Rigsdagen kun holdt fire offentlige Møder, men vist fjorten hemmelige, hvor det var gaaet varmt til, og hvor de ofte havde været samlede fra Morgen til Aften. Nu var der kun eet brændende Spørgsmaal, og det var Ernæringen. Fra Tyrkiet og Rumænien kom intet, det var kun Løgn fra Pressens Side, men derimod gik der Vognladninger ned. Det var paa høje Tid for Tyrkiet, at Baneforbindelsen kom i Stand, der var fortvivlede Forhold. Om Socialdemokratiet mente han, at Liebknechts Parti vilde voxe sig stort, der kom daglig Masser af Breve fra Felten, og de vilde tilsidst bringe dem til at stemme mod Bevillinger, det kunde ikke holdes nede. Paa Spørgsmaal om Censuren, om den vilde blive lemfældigere, om der vilde blive Kamp derom, erklærede han Ne j; han troede, den vilde blive, som den var.

Saa fortalte han om Forholdet til Danmark. I December var der nogle Dage, hvor der herskede megen Forbitrelse og ogsaa Lyst til Angreb paa Danmark, de havde faaet at vide, at engelske Undervandsbaade var blevet forsynede ved de danske Kyster. Der blev gjort Forespørgsel i det danske Udenrigsministerium, og det ikke paa den blideste Maade. Det drev over, men at der hersker en stor Tilbøjelighed til at trænge ind i Danmark og forsyne sig, nu da alt er knapt, det er givet. H. P. Hanssens Søn, der er hjemme paa Orlov, havde mødt Officerer paa Vejen, der har udtalt sig i Retning af at gaa ind i det gode Spisekammer og tage for sig af Retterne, saa Hanssen var ikke uden Ængstelse og mente, man maatte regne med et pludseligt Kup. Forresten var der sendt en Mand til København, Hollmann, tror jeg han hed, som har skrevet en Bog om

Højskolerne, han skulde arbejde for Tyskland i Danmark; han havde udtalt, at den eneste Vej, der kunde føre til Alliance, var Tilbagegivelsen af Nordslesvig. Det lod til, Hanssen fæstede Tro dertil. — Skau Petersens var der ogsaa, hun eneste Dame.

10. Jan. Man flager. 12. Jan. Nu er atter en Del af Smørret i Mejerierne beslaglagt. Fader mener, det hele vil blive taget. Vi maa alle nøjes med $\frac{1}{4}$ Pd. om Ugen.

13. Jan. I Dag en vigtig Dag. Advokaten fra Altona er kommet, og Sagen med Strackerjan skal for. Det hele gik hurtigere end ventet. Strackerjan erklærede sig rede til Forlig og gik ind paa, hvad der blev foreslaaet; sidst vilde han jo slet ikke høre Tale derom, endsige tænke derpaa: »I min Stilling, meine Vergangenheit«. Nu krøb han til Korset, betalte 100 Rmk. som »Sühne« og »gjorde Undskyldning«. De 100 Rmk. blev betalt til Røde Kors' »Frauerverein«, og Fru Prahl gav Kvitteringen. Advokat Springer har vist sig at være en habil Mand, ogsaa Sagens Omkostninger maa Strackerjan betale. Vi er alle glade ved, at det nu er slut, Fader har nu friere Hænder. Havde han ikke indgaaet paa Forlig, var det jo blevet en Proces, der kunde strække sig over mange Aar.

14. Jan. Fader har faaet Breve fra Flensborg med Bøn om Smør; der skal laves »Butteraufstrich«, et Pd. Mejerismør bliver lavet til 3 Pd. »Aufstrich«, det er vist noget rart noget; siden jeg har læst, at de indvinder Fedtstoffer af Kloakernes Indhold, gruer jeg.

15. Jan. Den gode kærlige Fru Schmidt [Vojensgaard] er død. Jeg er bedrøvet.

18. Jan. Man flager. N. N. havde været paa Raadhuset for at faa Pas, men var blevet henvist til Landraaden, de kunde intet give. Landraaden spurgte, af hvad Grund hun ønskede Pas til Danmark. Hun havde en Søster boende der, og hendes Datter havde været syg, og hun vilde gerne se til hende. »Lebensgefährlich?« Nej, det kunde hun ikke sige, men man vidste jo aldrig, hvad det kunde blive til. »Ich bedauere, aber ich kann keine Erlaubniss geben«. — Det er galt med Mælk, Folk bestormer os for at faa. Ost er slet ikke til at faa, undtagen Læderlapper: 1 Rmk. 40 Pd. 22. Jan. Paul kom igaar Nat. Det er underligt at se ham i Uniform og hvilken Uniform!

24. Jan. Man veed intet, kun eet veed man med Bestemthed, at Smør næsten ikke er til at faa, Mælk heller ikke, Brødrationer bliver nedsatte, Kød er vanskeligt at erholde, særlig Svine- og Kalvekød. Fisk ser vi ikke, Ris er færdigt. Bare Tyskland ogsaa snart var færdigt. Fader kom hjem med en mærkelig Nyhed. Landraaden har talt med Refshauge og foreslaaet ham til Kommunerforstander, der er nemlig en Post ledig. Refshauge har sagt til Landraaden, at han var dansk og ikke agtede at melde sig ud af de nationale Foreninger. Det behøvedes heller ikke, svarede denne, ligeledes har han sagt (det fortalte han selv): Jeg sætter, at Forhol-

dene fører det med sig, at der bliver Afstemning i Nordslesvig, jeg stemmer dansk. Det maatte han have Lov til, svarede Landraaden. Skulde det virkelig være muligt, at vi faar en dansk Kommuneforstander her, og efterhaanden som der bliver Pladser ledige. I Dag Brev fra Cathrine, der har været syv Dage undervejs, og ogsaa idag Brev til Forældrene, der kun har været een Dag.

29. Jan. En Mand her i Byen, Nissen [Centralmejeriet], bekendt for sit gode Humør, sagde forleden: Tyskerne har ellers nok af store Ord og fedt Flæsk, nu har de endnu de store Ord og — Marmelade.

3. Febr. Stor Efterspørgsel efter Smør i Forretningen, de vil betale langt over Højestpris. Man omgaar Loven. En Gaardmand havde fire Svin. Opkøberen og han bliver omtrent enige, der er jo Højestpris, men saa spørger Bonden: »Hvormeget vil du saa gi' min Kone?« og det ender med, at han maa give hende 300 Rmk., og først saa faar han Svinene. Saaledes i alle Forhold. 4. Febr. Afsendt Brev til Cathrine, vil nu altid notere Afsendelsen. 8. Febr. Masse Soldater er kommet bort, de samler alt, hvad de har, ved Vestfronten, saa jeg er bange.

10. Febr. Den aarlige Generalforsamling i Exportforeningen med tilhørende Middag for en 100 Personer eller derover. Rose gav efter for Faders Opfordring og er gaaet med, jeg synes det er rigtigt, da hun hører til Kontoret. 11. Febr. Rose havde moret sig ved Middagen igaar, havde haft den eneste Dame, en Mejeribestyrerinde [Frk. Bossen, Bjerndrup i Kliplev Sogn, død 1932] ved Siden af sig og nogle flinke danske [dvs. kongerigske] Mejerister i Nærheden. Fader blev meget hyldet, og det kan han jo godt lide, og var i udmærket Humør. Mange Taler, alle tilfredse. Damen viste sig at være baade original og intelligent, med Lidenskab for Musik. Hvad siger man om et saadant Menneskes Energi. Naar hun ikke kan faa Tid til at øve sig paa sin kære Violin, staar hun op om Morgenens Kl. 3. Kl. 5 skal hun begynde i sit Mejeri, og hun har sat igennem, at hun, hendes Lærer og en tredje spiller [Pleyels] Sonater engang om Ugen. Hun lærer sig selv at spille Fortepiano. Af en Indtægt paa 900 Rmk. med fri Bolig, Brændsel, Mælk og Smør kan hun lægge Penge op, saa hun kan købe baade Violin og Fortepiano og endda hjælpe sin Moder. 13. Febr. De flager. 14. Febr. I Lørdags kom der Underretning til Christiansens, at den yngste af de Sønner, der er med, Harald, er falden i Flandern. Stor Sorg. Han var et haabefuldt, stilfærdigt Menneske, sin Faders Yndling, kun 20 Aar. Ikke engang faar de at vide, hvor og hvorledes han er falden, hvor begravet, kun »den Heldentod fürs Vaterland«, fra en Feldwebel.

16. Pakket til Soldaterne. 17. Febr. Pakket til Soldaterne. Alt bliver mere og mere knapt. Ris kan ikke faas, Kalvekød heller ikke, Sæbe 1 Rmk. Pd. Smør er der intet at faa at købe i hele

Byen. Hvorledes mon det ser ud i store Byer. Egentlig burde Danskerne ikke hjælpe Tyskerne med at føde deres Børn og Fattige, nu begynder flere og flere at faa den Opfattelse, jeg havde strax. Hvorfor hjælpe at forhale Freden. Alt er jo saa tilspidset nu. Sult, Nød, Oprør — og Fordring om Fred. Gud give os den snart.

20. Febr. Foraar i Luften. Stæren lod sine første forsagte Fløjtetoner høre, aa hvor man bliver glad og ser lysere paa Tingene. 23. Febr. En Sorgens Dag. Kirkeklokkerne ringer. Gud hjælpe de allierede til Sejr, det er min stadige Bøn. Det er jo ikke den enkelte jeg hader, men det er Princippet, Militarismen, saaledes som Preussen har opelsket den. 24. Febr. Atter Flagning. 25. Febr. Stor Flagning [osv.]. Man bider Tænderne sammen og lider. 26. Febr. En sørgelig Dag. Den første Del af Verduns Fæstning er stormet og taget. Nu opgiver jeg alt Haab. Flagning. 29. Febr. Gudskelov endnu ingen Klokkeringning, eller Flagning, jeg er taknemlig for hver Dag, der gaar uden; det viser, at Franskmændene kan og gør Modstand. Rose kom hjem fra Vojens og fortalte, at der var kommet 230 Vognladninger Kreaturer fra Danmark i Dag og i Gaar. Thomsen har hørt to større tyske Gaardejere — Lorenzen [Revsø] var den ene — sidde og tale om Lyngen, der indføres her i utrolig Mængde: »Hätte nicht geglaubt, dass et soweit käme, dass wir die jütische Heide aufessen sollten«.

1. Marts. Endnu ingen Sejrsmeldinger, ingen Klokkeringning, ingen Flagning, hver Dag er begyndt med Angst for disse Gentagelser. 4. Marts. Rose rejste i Dag med tre tyske Damer fra Landet. der sad og fortalte hinanden om Husholdningssager. Den ene fortalte, at de havde en hel Del russiske Fanger paa Gaarden til Arbejdet, men der var meget Besvær forbundet med at faa Føde til dem; der var flere Ting, man kunde skrive om til Hamburg til »die Centralstelle« og faa udleveret, Bønner og nogle Gryn og andet, men det fordrede en Mængde skriftlige Erklæringer, og man maatte forpligte sig til kun at lade Fangerne faa det, man opnaaede at faa. »Die Soyabohnen sind aber gut, aber die andern sind ekelhaft, und einiges ist so, dass die Russen sich weigern es zu essen; wir mögen die Bohnen sehr gern«. Saa sagde den anden Dame: »Aber Sie dürfen ja nicht davon essen?« »Ach«, var Svaret, »wir essen getrost und geben was übrig ist zu den Russen«. Det blev optaget med Bifald af de andre, og Samtalen sluttede med, at en af dem sagde, vist med et Sideblik til Rose, der læste sin »Politiken«: »In dieser grossen Zeit muss man stolz sein, ein Deutscher zu sein«.

5. Marts. Gik Tur. Det hele blev fordærvet paa Hjemturen. Vi gik Simmerstedvej og saa Flag paa Kasernen. Gudskelov, det viste sig at være Flagning paa Grund af, at »die Möwe« var kommet igennem Englændernes Blokade med hele sit store Bytte af Mennesker og en Million i Guldbarrer.

8. Marts. En slem Dag. Man flager, og Løbesedler udgaar med Kant af Flagets Farver og Jærnkors i Hjørnerne. Desværre har de kastet Franskmændene [osv.]. Schmidt, Vojensgaard, var her til Middag. Han fortalte en Historie passeret i Flensborg fornylig. En hel Del Soldater skulde bort med Toget, og Obersten tilligemed flere Reserveofficerer, der havde uddannet Rekrutterne, havde givet Møde paa Banegaarden. Kort før Toget skulde gaa, springer der en Soldat frem og henvender sig til Klyngen, raabende: »Ja, I kan sagtens, feige Kerle. I bliver hjemme, mens en Mand, der har Kone og Børn at ernære, sendes væk. I faar gode Gager, og vi faar nogle faa Penninge, hvoraf vi ingen kan sende, selv om de sulter nok saa haardt.« Obersten rasende til hans Sidemand: »Grib ham, før ham bort, bind ham«, men ingen af Compagniet rørte sig. Saa kom en Underofficer og slog ham med Kolben i Ansigtet, saa Blodet løb, saa bandt de ham og smed ham ind i Toget. De skulde til Fronten. Han bliver jo nok skudt, den ulykkelige. Man siger, der er Tusinder af den Slags i Fængslerne, mest Socialister. — Kun Oxekød, ingen Gryn, Ærter, Ris 1 Rmk. 40 Pd.

16. Marts. Gid jeg kunde rejse med N. N., siger jeg det ene Øjeblik og i næste synes jeg dog, at saaledes som Forholdene er, er det bedst at blive sammen, de der hører sammen, og staa Last og Brast, man veed endnu ikke, hvad der kommer.

17. Marts. Stadig afgaar der Tog med Soldater til Fronten, 17—18 Aars Drengene gaar med, flere af vore gode Nordslesvigere er faldne ved Verdun. At de tyske Soldater ogsaa er kede deraf, viste et Kort, der ved en Fejltagelse blev afleveret her, adresseret til Fru Rosa Niels, skrevet paa mangelfuldt tysk: »Wenn doch blos das ganze Schitt ein Ende hätte«, og »bei Verdun ist eine Schlachtereie, wir müsses es ja nicht schreiben, aber Ihr könnt es in den Zeitung lesen«.

20. Marts. Fader kom hjem fra Harmonien med følgende Historie, som [Johs.] Bramsen har fortalt: Pastor Wassner, Fjelstrup, talte fra Prædikestolen om den levende Satan og hvorledes han stod ved Siden af ethvert Menneske, og sagde: Naar en Soldat i Skyttegraven trykker sig for at storme, naar der bliver kommanderet, fordi han tænker paa sit Hjem og sine Kære, saa staar Satan bag ved ham, og til den Moder, der glæder sig over, at hendes Søn er sluppet godt over Grænsen, siger jeg, Satan staar bag hende. Men jeg skal nok give ham det igen, sagde Fortælleren, vi leverer nemlig Kartofler herud til den frivillige Bispisning, hver efter sit »Reinertrag«. Da nu Turen kom til Præsten, undskyldte han sig med, at han havde saa faa, han kunde ingen undvære, og blev derved, skønt Landraaden, hvem det blev forelagt, ikke billiger det. Nu vil jeg spørge ham, naar vi næste Gang ses, om han ikke tror, Satan staar bag ham, naar han nægter os Kartoflerne. [Præstegaarden stod til 1686 Rmk. Reinertrag, 11 Gaarde i Fjelstrup stod højere, mellem 3310, Niels Bramsens Gaard, og 1716.]

21. Marts. Man flager. Hver Dag leveres der hele Ba-tailler ved Smørudsalgene. Folk faar deres Klæder flaaet i Træng-selen.

29. Marts. Alt bliver nu indkaldt her og skal møde til Session. Er det mon nu Bunden de skraber? Rose har rejst med to Officerer i Toget. Den ene sagde: »Warum nehmen wir doch nicht Dänemark, warum warten wir, dass die Engländer es thun, ist doch ein Skandal.« Ligeledes blev der sagt af andre Officerer i Kupeen ved Siden af: »Nicht viel Mannschaft heute, haben wir nicht mehr?«. Den anden svarede: »Es war alles«. Der afgik nemlig et Tog med Sol-dater den Dag. Der har været engelske Flyvere over Flyvehallen ved Tønder og paa Sild.

30. Marts. I Nat kom der en Soldat og ringede paa med Ordre til vor Indkvartering at rykke ud straks, de skulde til Græn-sen. Vi blev alle alarmerede. tænkte os det værste, men da han kom hjem i Dag til Middag, fortalte han, det kun var en Øvelse. Det var altsaa en Prøveballon.

1. April. Rose kom hjem og fortalte, at Schmidt paa Vojensgaard havde faaet Ordre til at holde sine Heste parate til at transportere Kanoner. 3. April. Byen er i Dag i Oprør og Uro, man taler om 30 engelske Flyvere ved Skærbæk. Soldaterne er febrilske, stiller med fuld Oppakning, Ordonnanser farer afsted, og Tog gaar til Grænsen med Landstormsmænd, flere Vogne med Spader er afgaaede, hos Fuglsang gaar der Vagt, man mener, der er Sprænggranater og Ammunition opbevaret i Bryggeriets store Lokaler. Man veed intet, men netop derfor er man saa ængstelig, og man læser vistnok en hel Del Løgnehistorier. Men Uro er der, og noget er der ogsaa i Gære.

4. April. Byen er faldet til Ro.

5. April. Hr. Tøpfer og Søn til Aften. Overraskede mig selv, medens jeg sad ved Bordet og elskværdig parlerede tysk, at føle et intensivt Had til disse paatrængende af Vigtighed struttende Ty-skere. Mærkværdigvis intet at opdage hos dem af Tvivl eller Mod-løshed: »Jetzt geht's ordentlich los bei Verdun, bald damit fertig«.

6. April. Rigskansleren har talt, altfor selvtilidsfuld og op-fyldt af egen Storhed. Dog Fader var haabefuld og havde læst Talen anderledes og havde faaet Bluff ud af den, og mit Mod rejste sig atter lidt. — Boghandler Meyers Kone kom hjem fra Danmark, havde besøgt sine Forældre, de havde foræret hende et 20 Kr.s Guldstykke, det blev taget fra hende ved Grænsen, og hun fik 22 Rmk. og noget i Stedet. 18. April. Paul kom med Nattoget. 26. April. Afsendt Smør til Gustav Johannsens Enke. 29. April. Desværre Klokke-ringning. 30. April. Der flages efter en større Maalestok. Land-raaden imponerer med sex Flag, man kender dem ikke alle. Det er Kut-el-Amaras Overgivelse. 5. Maj. Man flager; kun Kronprinsens Fødselsdag. Offentliggørelse af den tyske Svarnote til Amerika. Fa-der mente, at de erkendte deres Svaghedstilstand, og det var Begyn-

delsen til Fredsunderhandlinger, og at Amerika skulde være Mellemmand.

13. M a j. Havde bestilt 9 Pund Kød, fik kun 5, maa ikke sælge mere til een Husholdning. Det er svært at føre den. Det skal slaa til til hele Ugen. 17. M a j. Det bliver værre og værre med Levnedsmidler, heldigvis fik vi Fisk i Dag. Man stormer Butikkerne i Byen.

20. M a j. Nu begynder Klokkerne at ringe, og de flager. Det er fortvivlende. Stor østrigsk Sejr, Børnene har fri for Skole.

23. M a j. Hørte i Dag om en Soldat, der var hjemme paa Orlov og havde ligget i Skyttegravene i Frankrig; han fortalte, at der var stor Misfornøjelse blandt Soldaterne, et bayersk Regiment havde nægtet at gaa frem, Forplejningen yderst mangelfuld. De morede dem med at lave Carikaturer og anbringe dem iøjnefaldende Steder. Det sidste var: England afbildet som en Mand ved Siden af en fed Gris, som han belaver sig til at skære et Stykke ud af; Frankrig, en Mand med Poser af Penge og en stor Vinflaske; Rusland med et vældigt Rugbrød, som han skærer et Stykke af; Preussen: Kejseren med en Marmeladekrukke vendt over Hovedet, saa Marmeladen render ned.

31. M a j. Man flager, Tyskerne har gjort store Fremskridt ved Verdun. Jeg gik paa Hjemvejen af min Tur ad Simmerstedvejen og saa pludselig Flagene, og blev saa bedrøvet, anede mig straks, at det var Franskmandene, der havde lidt Nederlag. Det Chok, man faar, naar man ser det hæsle Flag, vil jeg altid mindes med Skræk efter Krigen. Herregud, efter Krigen, det lyder saa ligetil og er dog saa langt borte.

3. J u n i. Man flager [osv.]. Et stort Søslag med Sejr for Tyskerne og svære Tab for Englænderne. [Jyllandsslaget, hvor Tyskerne tilsidst flygtede og ikke senere vovede at optage noget Søslag]. 4. J u n i. Flygte gjorde Tyskerne da, saasnart Englændernes større Stridskræfter kom til. 6. J u n i. En Ulykke kommer sjælden alene. Medens vi sad ved Aftensbordet, ringede Telefonen, og Rose gik ud og kom tilbage meget altereret med den Meddelelse, at et stort Krigsskib med Lord Kitchener og hele hans Stab var gaaet under. Det var Svendsen, der telefonerede det. — Det har ikke været muligt at faa Kød. Heldigvis har de fisket og faaet god Fangst, Fader en 8 Pd. Havørred. Det bliver knappere og knappere med alt.

9. J u n i. Paul er rejst i Dag til Magdeburg. 14. J u n i. Læste William Archers Svar til Brandes. Udmærket. Mine Tanker formet i klare, overbevisende Sætninger. 18. J u n i. Maatte hente Kødet i al Hemmelighed i Gaar fra Slagteren.

29. J u n i. To Artikler i »Politiken« af G. Brandes, Gensvar til W. Archer, meget snusfornuftigt skrevne. Saasnart jeg havde læst de Linjer: For hvilket Ideal England kæmper, naar det prisgiver saa mange tyske Smaabørn som muligt til Hungersnøden, havde jeg

nok. Tænkte mon Tyskerne paa de franske Smaabørn? Ak min Helt fra Ungdommen af, hvor er du blevet?

30. Juni. Det er den sidste Dag, vi kunde faa Kød for Kødkortene, fik meget hemmelighedsfuldt en god Kalvekølle og en Lever.

1. Juli. Jeg klarede altsaa Formiddagen til Kl. 2, rexede en Del baade Steg og Fricandau, stegte Lever og Karbonade, smæltede til, kogte Suppe og lavede Leverpostej, alt med 38°, bare det nu gaar, vilde ogsaa saa nødig det skulde fordærve, og det skal jo være vor Hjælp, naar vi ikke faar mere end de 3½ Pd. Kød om Ugen. — Frøken X fortalte, at der paatænkte at sende Feriebørn til Danmark; Folk havde derovre tilbudt at modtage herfra. Landraaden stillede sig meget venlig dertil. Jeg syntes, det var storartet, men da jeg saa opdagede, at det var Meningen ogsaa at sende tyske Børn (Frk. X. fortalte om en Tyskers tre, der havde været hos hende og bedt om at komme i Betragtning) blev jeg først saa forbavset, at jeg blev tavs; men saa lagde jeg heller ikke Fingrene imellem, spurgte hende, om de havde betænkt de Familiers Skuffelse, der offentlig havde tilbudt at tage sønderjydske Børn og saa fik tyske Legekammerater til deres gode danske Børn, som Forældrene vistnok havde fortalt om Tyskernes store Brutalitet netop overfor danske Børn hernede, og hvad de danske Børn har maattet døje i Skolen og i Livet og deres Forældre med. — Hun endte da med at sige, ja hun havde tænkt noget lignende, men det maatte jo dog være bleven undersøgt, inden de begyndte derpaa, og maaske kunde det være gavnligt for de tyske Børn at komme lidt til Danmark Sikke noget Nonsens. Jeg havde haft Lyst til at sige til hende, ogsaa du min Søn Brutus, hvad kan man saa vente sig af andre. Ja det var nydeligt, jeg ærgrede mig.

6. Juli. Heldigvis har Myndighederne lagt Hindringer i Vejen for de Børn, der skulde sendes til Danmark. Frk. X. var nu meget glad derfor, det lod til, det rigtig var gaaet op for hende, at det vist var en gal Vej, de var inde paa. Hun fortalte Træk af preussisk Militarisme, som maa noteres. Paa Banegaarden var der kommet en hel Del Syge og medtagne Soldater. En gik saa daarligt og rystede saaledes, at han kun med Besvær kunde naa ind i Byen. Folk havde Medlidenhed med ham og samlede sig paa hans Vej. Saa kom der en preussisk Hauptmann, og han snærrede: »Machen Sie keinen Skandal, sehen Sie, dass Sie fortkommen« — til den ulykkelige Mand, der maatte tage Haanden til Huen og »Zum Befehl« svare dette Asen, der skulde have haft et Slag i Ansigtet. Folk var meget indignerede. 9. Juli. En Tunge 10 Rmk., en Lever 5 M. 80 (underhaanden), en halv Kalvekølle 34 Rmk. (ogsaa underhaanden). 10. Juli. Travlt, rext og lavet.

28. Juli. Det bliver vanskeligere og vanskeligere at faa Spisesedlen lavet. 29. Juli. En stor Sorg i Gaar, mit smukke

Ælmetræ lige udenfor mit Vindue blev hugget om, og hele Toppen af Akasietræet, det smukke Træ, der blomstrede, blev ogsaa fældet; nu staar det der som en Invalid, hæsligt at skue. Jeg led med Træet, jeg elsker dem jo som Medskabninger, det er jo min Fejl. At der skal mere Lys og Sol ind i Huset, forstaar jeg; men hvorfor saa brutalt, naar Træet staar i sin fagreste Pragt. Og mine glade Stære, der har boet der i saa mange Aar.

3. A u g. En Tunge fersk 11 Rmk., Svedsker 2 Rmk. Pd. Der er ingen Kaffe mere at faa. 5. A u g. Christine gik hjemmefra Kl. 6 imorges, stod i Række til 7, kom hjem med $4\frac{1}{2}$ Pd. Oxekød, men ligesaameget skal hun hente i al Hemmelighed. Det er det, jeg siger, de rige kan altid faa, om end med Besvær, men de stakkels fattige, for dem er det forfærdelige Tider.

8. A u g. Lise foreslog at tage med Toget til Hammelev og derfra gaa gennem Skov og Mark til Simmerstedvejen. Det gjorde vi, men det skulde vi ikke have gjort. Vi maatte vise vore Pas i Toget, blev os affordrede af en civilklædt Person med et ubehageligt Ansigt. Thomsen, der rejste i samme Kupé, sagde det var en hemmelig Politispion. Mit stirred han længe paa, spurgte, om jeg var preussisk Undersaat osv. og sagde tilsidst, at han beholdt Passet, det gjaldt ikke, jeg maatte have et andet, henvende mig paa Politikontoret. Ved Udstigningen i Hammelev kom han atter hen, ledsaget af en Herre, der stillede sig helt fræk lige op ad os og undersøgte os, men ikke sagde noget, og paalagde mig atter at henvende mig paa Politikontoret, men var dog saa høflig at tilføje, at jeg havde ingen Skyld, der var kommet nye Bestemmelser for Udlændinge. Mit første Besøg i et Tog siden 1914, men Stemningen var forbi.

Et lille Eventyr med en russisk Krigsfange, hvem vi gav Cigaretter og Chokolade og snakkede længe med, mest pantomimisk, oplivede os atter. To Aar omtrent Krigsfange, været paa Lasaret, saa i Barakker, arbejdede nu paa en Gaard. Var ikke vant til at arbejde, var »en stor Mand« hjemme, var generet af sine daarlige Klæder; hed Nikolai, hans Kone Anna, hans ene lille Pige Alexandra. Han havde et rart fornøjeligt Ansigt med et vindende Smil og kunde le saa hjærteligt, ogsaa se helt fortvivlet ud, da han talte om to Aar og endnu ikke »Kaput«. Han littede sit Hjærte ved at sige »tysk Canaille«. Vi fortalte naturligvis, vi var danske og enige med ham.

9. A u g. Har været paa Raadhuset, intet Pas, maatte henvende mig til Generalkonsulatet i Hamburg, ingen kunde give mig Lov til at køre ud eller spasere uden for Censuren, inden jeg havde faaet Pashistorien i Orden, altsaa med andre Ord næsten Husarrest. Jeg besluttede saa at gaa til Landraaden, forklarede ham Sagen, hvorlænge jeg havde været her, at jeg havde haft Pas indtil ijaar, spurgte ham, om han ikke kunde give mig Tilladelse til at køre ud uden Pas, thi det vilde jo tage Tid, inden jeg fik det nye Pas, da

de ikke paa Politistationen vilde give mig et. Han beklagede, at han ikke kunde give mig den Tilladelse, nu stod alt under Militærmyndighederne. Han spurgte meget om, hvad det var for en Herrc, der havde taget Passet; jeg maatte forklare ham det hele igen, og han sagde, jeg burde have forlangt hans Navn og ligeledes at se hans Legitimation. Kort, han vilde nu undersøge Sagen, se om han kunde faa mit Pas tilbage eller et andet derefter, men han raadede mig til at skaffe et Pas fra København. Han var i det hele meget elskværdig, men betonedede stadig, at det vilde være forbundet med Fare, hvis jeg kørte ud eller tog med Toget uden Pas, og han havde ingen Myndighed. En Time efter at jeg var kommet hjem, ringede han mig op, han havde strax telefoneret til Flensborg, Herren, der havde affordret mig Passet, havde Ret dertil, og Passet var ikke gyldigt mere, men atter raadede han mig til at skaffe det fra København, endte med at beklage, at han ikke kunde hjælpe mig. Fader glad over, at det er kommet saaledes, og at jeg resolut gik til Landraaden. Nu faar vi se.

14. A u g. Rødspætter 1 Rmk. 60 Pd.; dyr Middag. Nu begynder det at knibe med Sukker.

15. A u g. H. P. Hanssen viste os skriftligt Forbud fra Censor, ikke at omtale de vestindiske Øers Salg og afholde sig fra alle Kommentarer desangaaende; han mente, Tyskland var ilde berørt af Salget til Amerika, begyndte at blive bange for, at det radikale Ministerium vilde blive styrtet. Ligeledes forbød Censor at skrive om de Uoverensstemmelsér, der kommer tilorde nu om »Kriegsziele« i de forskellige Foreninger og Møder. Han fortalte, at der bruges Sukker til Ammunitions-Frembringelse, derfor Knapheden, ligeledes blev Bomuldstøjer brugt dertil, der var i Hundredvis af Koner ifærd med at klippe istykker og trævle op, og det medens saa mange mangler. Smør bliver ogsaa brugt paa Grund af Fedtmangel. Nu maa Mejerierne aflevere alt Smør og kun beregne sig selv. Men Fader siger, at Følgen bliver, at Bønderne tilbageholder Mælken og kærner. Christine, der har været hjemme i disse Dage, siger det samme.

19. A u g. En Tur ad Stokkerhoved—Moltrup Vej indtil den Gaard, hvor vi traf Nikolai sidst. Havde forsynet os med Cigaretter, Chokolade, Tvebakker, men desværre kunde ikke faa ham i Tale, saa ham sammen med Manden og en Pige paa en Mark ifærd med at høste, var bange for at gaa derhen, vidste jo ikke, om Manden var dansk, det var en Skuffelse. Paul kom inat.

21. A u g. Modtaget mit Hjemstedsbevis, Pas kan ikke skaffes fra København, nu indgivet Ansøgning til det danske Konsulat om at faa Pas, medgivet Hjemstedsbeviset, min Skattebillet og mit Fotografi.

24. A u g. Paa Spadseretur ad Simmerstedvejen opdagede jeg pludselig, at Kasernen flagede, og jeg fik en Angst. Gudskelov,

det var kun Undervandsbaaden »Deutschland«, der var kommet tilbage fra Amerika.

26. Aug. Svar paa Ansøgningen om Pas, der er flere Formaliteter at iagttage. Jeg gik strax paa Raadhuset og fik dem til at attestere, at jeg var identisk med Fotografiet og fik mit Signalement udfærdiget og sendte saa det hele idag tilbage.

27. Aug. »Jugendwehr« herfra samles med »Jugendwehr« fra Flensborg og Aabenraa; man siger her, at de bliver indøvede med det Formaalt at skyde de civile, naar der bliver Oprør; de gamle Landstormsmænd vil ikke. I Kiel var det Politiet og »Jugendwehr«, der skød, da der var Oprør, Marinen og Soldaterne havde nægtet det. — Hørte i Dag, at det danske Selskab, der uforvarende i Bil var kommet over den tyske Grænse og blevet grebet, havde ved deres Hjemkomst sendt en Feldwebel, som havde været flink imod dem paa mange Maader, en Skinke, tænk en hel Skinke, hvad det betyder for en saadan Mand i disse Tider, men den var blevet ham frataget af de tyske Myndigheder.

29. Aug. Hurra. Rose kom hjem med den gode Nyhed, at Rumænien har erklæret Østrig Krig og Italien sendt Krigserklæring til Tyskland. Grenzpost er Gift og Galle imod Rumænien, kalder det for »ein Aasvogel«. Hvem er saa Aadslæt? Der har den sagt en ordentlig Bêtise.

30. Aug. Faaet mit Pas.

2. Septbr. Sedandagen, men den fejres ikke iaar, det er første Gang siden 1871. Stor Reklame for det femte Krigslaan, bruger alle Midler, om det saa er de stakkels Skolebørn. Hver skal medbringe 1 Rmk., saa er de ogsaa med at ofre »für das Vaterland«. I Skolerne er der holdt en lille privat Sedanfest med »Ansprache« af en Lærer. I Augusta-Victoriaskolen har han sagt: »Vore Fjender udspreder, at vi sulter og lider Nød, und wir haben doch in Hülle und Fülle und können mit beiden Händen unseren Verbündeten geben«.

3. Septbr. Vi var i Sølyst for første Gang iaar. Ingen Sukker til den slette Kaffe og Mælk istedetfor Fløde, man gik og tænkte paa svundne glade Tider.

7. Septbr. De flager desværre.

8. Septbr. Nu kniber det ellers med Smør og Mælk. Heroppe er der endnu ingen Nød; dertil bidrager det kære Danmark en god Del; hvad her smugles ind, hvad her indføres, grænser til det utrolige. Det ene fyldte Jernbanetog efter det andet, siger Fader, og de smaa Skuder, hvad de bringer fra danske smaa Havne, det skulde man andre sig over.

9. Septbr. Der kommer stadig Flyvere over Byen, man tror, det er engelske, de flyver saa højt oppe, der er kommet Kundgørelse i Avisen, hvorledes man skal forholde sig, hvis der bliver kastet Bomber. Nonsens, jeg tror ikke, Englænderne kaster Bomber paa en fredelig By, de er alt for meget Gentlemen dertil.

10. Septbr. Den anden Køretur i Sommer. Stranden var herlig, drak alle Kaffe sammen hos den lille Fiskerfamilie [Halberg] med de elve Børn i Lysthuset, og Konen og Børnene gjorde alt saa pænt for os. Desværre var Konen i Sorg, hendes Mand var død af en Brandbyld, denne unge stærke Mand, der var Foregangsmand i saa meget og havde skabt sig saadan et pænt og godt Hjem og havde saamange Interesser. Konen er meget tiltalende og meget dygtig, og Børnene ualmindelig smukke, de sex er ude at tjæne, de fem hjemme. I det samme Lysthus har vi siddet en Sommerferie med Frøken Verrier [Datter af Professor Verrier] og været overstadig glade. Ak, hvor forandret.

11. Septbr. Kommet mange Soldater hertil, der bygges en Flyverstation i Nærheden af Kasernen, der er kommet en Afdeling Pionerer hertil. Ved Genner og Skærbæk anlægges der Skyttegrave. Det lader til, de er bange for Englænderne. 16. Sept. Byen flager. 19. Septbr. Tyskerne herhjemme bliver bange, man siger, de pakker deres Sølvtoj og Kostbarheder og sender det bort. Der er atter kommet Soldater hertil, de graver Skyttegrave, særlig vesterude, og Pionererne har travlt ved Genner og Skærbæk.

20. Septbr. Rose og Lise kom hjem med Fortællinger om, hvor nervøs og urolig Byen er. Man venter Englænderne, og de allerfleste tyske Embedsmænd har pakket og sendt bort.

21. Septbr. Vi har faaet det nye Mel, det er skrækkeligt, begriber ikke, hvad det er blandet med.

23. Septbr. Rose rejste i Dag [i Kupé] med [en] Lieutenant. Han talte en Del med en tysk, vistnok Domæneforpagter, og Kone. i Kupeen, og han udtalte blandt andet: »Einen entschiedenen Sieg kriegen wir nicht«. Og i Rusland mente han, var der intet at udrette, dertil var Landet for mægtigt og Menneskemængden for stor; »ja, havde vi den første Tid concentreret vort Angreb ved Kiew og naaet Odessa, saa — var der Haab«. Fruen var fortvivlet over den Brødknaphed, der var, hun plejede at faa leveret 60 Brød til Folkene og Husmændene, nu fik hun 15, hun maatte give dem Mælk og Grød, men hvad, naar Grynene slap op? I det hele taget var Stemningen trist.

30. Septbr. »I Dag er det sidste Gang«, det Bud sendte Slagteren, at han ikke kan give os mere end de 3 Pund Kød, der tilkommer os. Alt slipper op for dem, kun ikke deres Frækhed og Anmasselse, ubegribeligt, at de ikke kan eller vil se deres Ruin.

7. Oktbr. Eneste Oplevelse var at se Arbejdernes glade Ansigter, da vi trakterede dem med en Kop varm Kaffe.

8. Oktbr. Der er en underlig Stemning over Folk i Byen, det er ligesom de venter noget, Tyskerne pakker sammen og sender bort, og Danskerne er bange for at blive sendt bort, hvis Fjendtlighederne med Danmark (med England) begynder.

9. Oktbr. H. P. Hanssen har medbragt foruroligende Ny-

heder fra Berlin. Thomsens er taget ned til Familieraad, her er man ogsaa bange. Frk. Skjold havde ogsaa hørt foruroligende Ting og var bange for, at Danmark ikke kan holde sin Neutralitet. Tyskerne her forbereder dem paa alt. De Skyttegrave, der bliver anlagt vestpaa og ved Genner, bliver alle forsvarligt bygget med Cement og beskyttet af kolossale Masser af Pigtraade. Ved Ustrup og Vedsted er Skyttegravene allerede færdige.

11. Okt.br. Hvad mon Gud tænker om al den Ødelægelse, det Slagteri; det Barbari? Mon ikke snart Øjeblikket er kommet for ham at standse det? Der var Kronik i Gaar af Karl Larsen. Han er dog en væmmelig Karl, gid han vilde udvandre til det dejlige Tyskland med den storartede Organisation og Disciplin, saa var man da af med ham. At høre ham fortælle om de engelske Krigsfanger var væmmeligt. Naturligvis har han ingen Forstaaelse af den ubændige Harmen, der maa opfylde en engelsk Soldat, naar han prikkes med Naale og herses med af de Underofficerstyper, som er fælles for dette berømte Kulturland Tyskland. Jeg kan godt forstaa, at det vist ikke var nogen særlig fin Hiilsen eller respektfuldt Blik han fik.

16. Okt.br. Fader i Aabenraa, Hanssen har sammenkaldt en Kreds af Mænd for at sætte dem ind i Situationen. — En Skinke, fersk, 33 Pund, er blevet betalt med 100 Rmk., en Gaas med 80.

17. Okt.br. H. P. Hanssen gav en saadan Beretning om den øjeblikkelige Situation, at Fader kom lidt perplex hjem. Han mente, at alle de cementerede Skyttegrave, Banen, alle de Kanoner, Ammunition, Soldater, var sendt herop med den Tanke, at det vilde bryde ind her, de venter Englænderne og Danmark som dets allierede, og med vanlig Forudseenhed bliver saa alt det gjort i Tide. Hvis det sker, vil der 24 Timer i Forvejen af Hanssen blive udsendt Avis. Han mente, alle vi vilde blive transporterede sydpaa. Men en stor Gevinst er det dog at faa det at vide 24 Timer i Forvejen. Stakkels Lise, som er saa nervøs, sov ikke for at spekulere over, hvad hun skulde tage med. Jeg tror ikke paa det, de har alle nok at gøre, saa maa det blive tilsidst, naar Tyskland ikke paa anden Maade kan bringes i Knæ, og Danmark tænker kun paa at hytte sit Skind og tjæne Penge og — mere sig.

18. Okt.br. I Dag har Fader faaet at vide, at Hestene vil blive tagne, det er en Sorg.

21. Okt.br. En ung Mand, der er ansat i Forretningen i Vojens, var her i Dag som Soldat. Han har været med ved Verdun; hvad han fortalte derom, var skrækkeligt, ogsaa om, hvad den stakkels civile Befolkning i de occupied Egne maa lide. Han ligger nu bagved Fronten i rolige Egne. Han fortalte om en velstaaende Købmand, som blev tvunget til at arbejde for Tysklands Befæstninger, fik 1 Rmk. 20 om Dagen. Hans Hænder, uvante til legemligt Arbejde, hang i Laser, han var pjaltet, lusset og saa underernæret,

at han ikke kunde vente, til Kartofflerne blev kogte, og han havde ejet hele det Terræn, hvorpaa en hel Bataillon var anbragt, og det var hans Marker, som Soldaterne plyndrede, hans Frugttræer, alt var berøvet ham og han maatte tigge for at leve, tigge af Bødlerne. Han fortalte alt det saa selvfølgelig uden at tænke dybere. Han er jo ogsaa saa ung.

25. Oktbr. Fader siger: Enden er ikke endda. Lad os se først. 26. Oktbr. Hvor er det tomt, naar man kommer i Stalden. Vore stakkels Dyr, de er førte sydpaa, det har vi faaet at vide. Og de, som var godt vante, maa nu pludselig døje ondt, lide. Aa, hvor er det oprørende, at de saadan uden videre kan tage Folks Ejendom.

27. Oktbr. Fru Thomsen fortalte gruopvækkende Ting fra Fangelejrene. Det er sandt, at naar Fangen ikke absolut vil gøre alt, hvad Opsynet befaler, bliver de bundne til en Pæl, en frygtelig Tortur. Skammen over en saadan Behandling kommer til at hvile paa dem, der udøver den. Hvor maa de stakkels Fanger ikke være opfyldte af Had og Hævn, og hvad har Tyskerne ikke samlet sammen, som de maa bøde for og svare til — efter Krigen. Man bliver helt uhyggelig til Mode, naar man læser Grenzpost's hoverende Op-ramsen af alt, hvad der er ødelagt, man kommer til at tænke paa Djævle, der fryder sig over alt det onde, de gør.

30. Oktbr. Der gaar vilde Rygter om, at Tyskerne har i Sinde at fouragere i Jylland; man siger, der er kommet 30,000 Mand herop paa Strækningen Vedsted—Skærbæk; der arbejdes paa Kraft. Der var en Underofficer i Gaar og forlangte at blive indkvarteret med Forplejning. Vi nægtede det, nu faar vi se, hvad det fører til. Vi har jo intet tilovers, men lige til Husbehov. Sukker intet, Gryn af forskellig Slags kan vi heller ikke faa, Smør er det ogsaa knapt med. Kød lige til Husbehov.

31. Oktbr. En Oplevelse har man da: at læse Rigsdagsfor-handlingerne. Gudbevares hvor de skændes og hvor Ophidselsen er stor i Debatten om »Schutzhaft«. Naar Krybben er tom, bides Hestene. Dittmann, Socialist, har talt uden Omsvøb og blottede hele Misèren, Helferich blev meget lille tilsidst. Elsasseren Dr. Hausz og Scheidemann var ogsaa særlig gode. Men Tyskere er Tyskere. Selv om de indser, at de er paa gal Vej, at det hele er desperat, behøves der kun «Vaterland, das grosse, Kaiser, Aushalten, Durchhalten» — og saa brøler de op.

8. Novbr. Vi har faaet en Sæk Havre fra Vojens for at male, men pyt, man maa aflevere Havren, og hvad faar man i Stedet, saa og saa mange Havregryn fra Lübeck, hvor de naturligvis er godt blandede og forfalskede. Alt er forfalsket og umaadelig dyrt. En Gaas blev købt i Gaar af en af Faders Bekendte: 36 Rmk., et Par uldne Strømper koster her 4 Rmk. 50.

12. Novbr. Fader er bange, Thomsen bliver taget.

16. Novbr. Der er ingen Gryn at faa af nogen Slags. Det bliver værre og værre med alt. Smaa Torsk til en Middag 6 Rmk.

17. Novbr. Poul er kommet, 14 Dage Orlov, Rose glad.
 21. Novbr. Nu er der ingen Kaffesurrogater at faa mere, og med Kødets er det knapt tilmaalt denne Uge. 22. Novbr. »Bet- und Busstag« i Ordets virkelige Forstand. 23. Novbr. I Dag dukker for første Gang Civiltjænestepligt op i de tyske Blade. Det bliver indgribende Forandringer baade i Handelsverdenen og for Arbejderne. 25. Novbr. Hørte i Dag, at tyske Soldater i Uniform uden videre gaar over Grænsen næsten til Kolding for at fouragere, og det uhindret. 29. Novbr. Mis har taget sine Unger og ført dem over i Landen. Det er vistnok, fordi der var saa mange Haandværkere i Gaar og usikkert. Men hvorledes den har baaret sig ad dermed, er en Gaade.

1. Decbr. Det er en skarp, bidende, giftig Kronik om Ruslands og Englands Forhold til Persien, Brandes offentliggør i Politiken. Man forbavses over hans eminente Viden, hans Hukommelse, hans skarpe Logik, men man er dog reserveret, man tror ikke rigtig nu; han har selv Skyld, han har ikke vist sig under Krigen som den Ridder sans peur et sans reproche, som da han skrev Don Quichote. denne lille Skitse af sig selv.

2. Decbr. I Byen alt øde og forladt og mørkt. Stakkels Mennesker. Hver har nok i sit. 4. Decbr. Opdagede pludselig, at man flager. Det giver et Chok i en-, tænkte paa mine stakkels Franskmand ved Somme. Jeg maatte ind til Byen for at faa noget at vide, og i Mørke, Regn og Rusk traskede jeg afsted helt ned i Byen, men intet Steds var der opslaaet noget. Saa kom jeg i Tanke om min Cigarenne, jeg derind, købte en Kasse Cigarer — uden Penge — til Soldaterne og fik saa at vide, hvad jeg vilde. Naturligvis var det bedrøveligt, men det kunde være værre, Det var et stort Slag, de havde vundet i Nærheden af Bukarest. Kejseren havde befalet »Siegesgeläute«, og Børnene fik fri fra Skole.

5. Decbr. Vi mødte tre store Læs Roer, der kørte ind hos Fuglsang for at tørres og saa anvendes til Brød. Intet at faa af Gryn nogetsteds, vi maa takke for vore Prøvepakker, de hjælper svært. Ost: intet at faa, Chokolade: intet, og kan man opdrive en Tavle, koster den det firdobbelte. 6. Decbr. Den civile Tjænestepligt altsaa vedtaget. Gud naade de stakkels Arbejdere og de Kvinder, der tages til Ammunicionsfabrikker; det bliver en haard Vinter. Men Leverandørerne og Fabrikanterne skovler Penge ind. Hvad tjener ikke Krupp? Socialisterne har spillet deres Kort skidt. 7. Decbr. Bukarest taget. Ordineret: »Flaggen, Siegesgeläute, Salut«.

9. Decbr. Har læst Maeterlincks Raab til de neutrale om at hjælpe de værgeløse Belgiere og udfri dem af det nedværdigende Slaveri, Tyskland nu bereder dem. Atter er Tusinder førte bort fra deres Land til Tyskland for at arbejde i Ammunicionsfabrikkerne, hjælpe Fjenden til at ødelægge deres Land endnu mere; det kan kun en Nation som den tyske gøre; de, der taler højest om deres Moral.

Fader kom hjem og fortalte, at i Kloppenborgs Egn var der organiseret hele Smuglerbander, der førte en Masse over Grænsen. Købmændene tjænte hele Formuer, de kunde næsten forlange, hvad de vilde; den ene Agent overbød den anden. Hele Nordlesvig er oversvømmet af Agenter, mest fra Berlin, de køber Rub og Stub. Der er kommet 1000 Mand her til Byen i Dag, skal indkvarteres i tre Uger. Vi har faaet en Lieutenant, men Fader har faaet ham anbragt paa Jærnbanehotellet.

12. Decbr. Ganske mærkværdigt: Tyskland har erklæret sig villig til Fredsunderhandlinger, Kejseren forkynder det i en bombastisk Tale for sine Soldater tillands og tilvands. Jeg blev saa glad, har intet kunnet sanse hele Dagen, skulde det mon nu være Begyndelsen til Freden. Eller er det et Skaktræk fra Tysklands Side. Men jeg kan da ikke tro, de vil spille Komedie for dem selv. Eller er det for Folket? 13. Decbr. Rigskanslerens Tale er ikke skikket til at opnaa Fred, han slaar stadig paa Sværdet og lyver nederdrægtigt, naar der er Tale om Ernæringsspørgsmaalet. Saa svandt den Drøm.

15. Decbr. Haft travlt med Pakker til Soldaterne. 16. Decbr. Travlt med Julepakker til Soldaterne.

19. Decbr. Det var med et straalende Smil, at [Snedker] Ratenburg sagde: »Det har nok været en stor Sejr for Franskmændene«. Man mærker straks Samhørigheden i saadan en lille Ytring.

30. Decbr. Det bliver værre og værre med Næringsmidlerne, med Mælk og Kartoffler er det en ren Misère, nu begynder ogsaa Kulkortene, men det er med dem som med Sukkeret, Kortene har de, men hverken Kul eller Sukker faar de, kun Løfte om næste Uge.

(Sluttes).

Bøger.

1933 var det 100 Aar, siden det slesvig-holstenske Historieselskab (Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte) blev dannet, og allerede i nogen Tid har det været bebudet, at man vilde fejre Jubilæet med Udsendelse af en ny slesvig-holstensk Historie. Først nu foreligger dog første Hæfte af det nye Værk »Geschichte Schleswig - Holsteins«. Fra tysk Side paastaas, at det ventede tyske Værk var Anledning til Udgivelsen af »Sønderjyllands Historie« fra dansk Side. Det forholde sig nu hermed, som det vil, i hvert Fald var man i Stand til at begynde det danske Værk allerede i 1930, og omtrent Halvdelen af det foreligger nu udgivet. Dette kan vel betragtes som et Vidnesbyrd om, at man fra dansk Side havde beskæftiget sig mere med Sønderjyllands Historie, end man fra tysk Side havde beskæftiget sig med Hertugdømmernes, saa at danske Historikere derfor lettere var i Stand til at tage Opgaven op. Om det er en Fordel eller det modsatte at komme først, er et andet Spørgsmaal.

Begge Værkerne fremtræder i et meget smukt og tiltalende Udstyr, trykt paa godt Papir, med gode Billeder og fine Bilag. Det danske Værk skal siden blive nærmere omtalt. Af det tyske foreligger kun første Hæfte. Værket udgives at Bibliotekar ved Landesbibliotek i Kiel Dr. Pauls og Professor Dr. Scheel. Ser man paa Planen for de 2 Værker, falder det i Øjnene, at man har lagt Delingslinierne forskelligt. Det danske Værk deles i følgende Afsnit: indtil 1241, 1241—1459, 1459—1544, oprindelig 1544—1620, 1620—1721, 1721—1814 (efter Arkivar Wests Død ændret til: 1544—1660, 1660—1814), 1814—64, 1864—1920. Det tyske Værk deles: Forhistorien, Tiden indtil 1100, Middelalderen indtil 1544, 1544—1773, 1773—1830, 1830—67, 1867—1914, fra 1914 indtil Nutiden. I nogen Grad skyldes den forskellige Inddeling, at det tyske Værk ogsaa omfatter Holsten, men det synes dog mere at være ind-

delt efter politiske Linier end det danske, hvor de indre Forhold aabenbart ogsaa har været bestemmende for Inddelingen, især efter den oprindelige Plan. I det tyske Værk skrives Forhistorien af Museumsdirektør Dr. Schwantes, Tiden indtil 1100, 1773—1830 og 1867—1914 af Prof. Scheel, Middelalderen indtil 1544 af Dr. Pauls, Tiden 1544—1773 af Professor Dr. Carl Petersen, 1830—67 af Studienrat Dr. Hagenah og Tiden efter 1914 af Dr. Karl Alnor. Af disse er Dr. Pauls kendt som Redaktør af Zeitschrift. Han sidder i hvert Fald inde med stort Kendskab til den historiske Litteratur vedrørende Hertugdømmerne. Prof. Scheels Navn er tilstrækkelig kendt, selv om der endnu ikke foreligger meget trykt fra hans Haand vedrørende Hertugdømmernes Historie. Dr. Hagenah har i en Del mindre Afhandlinger behandlet ledende slesvigholstenske Politikere fra 1830'erne og 1840'erne. Dr. Carl Petersen er som historisk Forfatter endnu nærmest et ubeskrevet Papir, og det styrker unægtelig ikke Tilliden til Værket, at man har overladt Behandlingen af de sidste Aars Historie til Dr. Alnor, der oprindelig ikke var opført som Medarbejder ved Værket. Om Dr. Schwantes' Afsnit vil der næppe blive andet end godt at sige. Det første Hæfte, der giver en geologisk Indledning og omhandler Menneskenes første Fremtræden, er meget interessant. Forfatteren er ikke blot en betydelig Videnskabsmand, men ogsaa en fortræffelig Forfatter. Særlig interessant er Fremstillingen af de allernyeste arkæologiske Fund i Holsten, der viser, at Menneskene fandtes der i den sidste Del af Istiden eller umiddelbart derefter.

Naturligvis maa nærmere Omtale af Værket vente, indtil der foreligger mere deraf. Derimod skal der i denne Sammenhæng gøres opmærksom paa en Afhandling af Prof. Scheel. Da man ikke var i Stand til at udsende 1. Hæfte af Værket sidste Aar ved Historieselskabets Jubilæum, fremkom der i Stedet en Slags Indledningshæfte med et Prospekt for Værket og desuden indeholdende nævnte Afhandling af Prof. Scheel om Slesvig-Holsten i den europæiske og tyske Historie. For dem, der har ventet i Prof. Scheel at se en Re-

præsentrant for en ny Retning i tysk Historieforskning og Historieskrivning vedrørende Hertugdømmerne, mindre eensidig og mere videnskabelig, er denne Afhandling for en stor Del en Skuffelse. Det er i det hele taget mærkeligt at indlede et Arbejde, der skal være »kildemæssigt underbygget og videnskabelig begrundet«, med en Oversigt over Historien, før de videnskabelige Undersøgelser endnu er ført til Ende. Det vilde have været rimeligere at slutte Værket med en saadan Oversigt, Resultatet af det Arbejde, man havde gjort.

Det fremgaar af Afhandlingen, at der især vil blive lagt Vægt paa alt, hvad der har knyttet Sønderjylland imod Syd. Dertil er der intet at sige. Det er kun naturligt, at man fra tysk Side betoner dette. Har vi fra dansk Side nu og da overset noget her, vil vi have godt af at blive gjort opmærksom derpaa og eventuelt at maatte revidere vore Synspunkter. Vi maa ogsaa være forberedte paa, at der paa sine Steder vil blive lagt for megen Vægt paa Tilknytningerne mod Syd, og at de vil blive overvurderede. Man maa fra dansk Side passe paa her og gøre opmærksom paa og rette saadant Fejlsyn.

Noget af det, der undrer ved Prof. Scheels Afhandling, er det eensidige slesvigholstenske Synspunkt, der anlægges, og som ikke afviger meget fra gammel slesvigholstensk Historieskrivning. 1460 er her Alfa og Omega. Naturligvis ved Prof. Scheel nok, at Slesvig hørte til Danmark og ikke til Tyskland saaledes som Holsten, men det bliver et underordnet Spørgsmaal ved Siden af Forbindelsen med Holsten. I Striden om de indviklede statsretlige Forhold greb man paa mange Punkter fejl fra dansk Side (uden at man derfor altid traf det rette fra slesvigholstensk Side), danske Historieforskere har siden oplyst dette klarere, end tyske har gjort. Men man var fra dansk Side klar over, at Slesvig var, ogsaa statsretligt set, gammelt dansk Land og Holsten tysk Land, og dette Punkt kunde i Virkeligheden ikke Slesvigholstenerne komme uden om, hvor mange Krumspring man end gjorde herfor, og Prof. Scheel kan det heller ikke, selv om han ogsaa gør nogle af de gamle kendte Krumspring.

Prof. Scheel trænger da ogsaa til at retfærdiggøre Holstens og Tysklands Krav paa Sønderjylland paa anden Maade. Han skaber derfor i Sønderjylland en tysk Folkegrund («Voksboden»), der bliver Baggrund for og retfærdiggør Arbejdet for at drage Sønderjylland bort fra Danmark til Tyskland. Efter Valdemar Sejrs Nederlag ved Bornhoved søgte tyske Riddere, Bønder, Haandværkere og Handlende over Ejderen imod Nord. Denne Bevægelse er Grundlaget for det kraftige tyske Element i Østkystens Byer lige til Haderslev. Derved blev der skabt en tysk Folkegrund, der var al Historiens Vekslen voksen. Det er Begyndelsen til Hjemmetyskerne. Den Kendsgerning, hvorpaa de har bygget, blev da skabt. Mon ikke Prof. Scheel skulde have ventet med denne Paastand, indtil det videnskabelige Arbejde, hvorpaa Værket skal bygge, var bleven gjort? I hvert Fald er Paastanden hverken »kildemæssigt underbygget« eller »videnskabelig begrundet« i Afhandlingen. Det vil blive interessant at se, hvorledes denne »Underbyggelse« og »Begrundelse« vil ske. Hvad ved man i Grunden om denne Indvandring? Hvor langt mod Nord er f. Eks. tyske Bønder kommen? Næppe Nord for Danevirke. Det bliver næppe heller saa let at udrede det tyske Element i Byerne og dets Kilder. At der her er kommen nogen Indvandring fra Syd, er sandsynlig, men hvor stor har den været? Har f. Eks. Tilflytning af tyske Haandværkere nationalt og sprogligt (naar undtages specielle Haandværkerudtryk, hvoraf man i Dansk har en Del) betydet noget, eller er de tilflyttede ikke snarere i denne Henseende bleven opslugt af det Danske? Det var just ikke i disse Kredse, Hjemmetyskerne i det 19. Aarhundrede havde deres Styrke. Nej, det vil vist være klogt ikke at tale for højt om gammel tysk Folkegrund i Sønderjylland eller at lede Hjemmetyskernes Rødder tilbage til en saadan.

Naar Prof. Scheel mener, at Reformationen bevirker, at man nu med langt større Ret end tidligere kan tale om Hertugdømmerne som en tysk Kulturprovins, er det jo heller ikke uden videre rigtigt for Sønderjyllands Vedkommende. Vel førte Reformationen mere tysk Sprog ind her, end godt var.

Det tyske Sprog bragte imidlertid ikke Befolkningen i Forbindelse med tysk Kultur der, hvor det blev prædikeret fra Prædikestolen for dansktalende Mennesker — først langt senere fik dette national Betydning. Og vel søgte efter Reformationen de vordende Præster i høj Grad deres Uddannelse i Tyskland, men alligevel formaaede man jo dog ogsaa i Sønderjylland at omsætte Reformmationen til en dansk Kulturbevægelse.

Her er ikke Plads til at gaa nærmere ind paa de mange Enkeltheder i Prof. Scheels Afhandling, hvorved man under Gennemlæsningen satte et NB. Man maa for det tyske Værks Skyld haabe, at Afhandlingen ikke skal betragtes som et Program, men at den snarere maa staa som Udtryk for det Synspunkt, tyske Historikere nærede, inden de begyndte paa Arbejdet, et Synspunkt, som et redeligt videnskabeligt Arbejde paa mange Punkter vil modificere. Men ganske vist lyder Parolen i vore Dages Tyskland jo ikke paa et redeligt videnskabeligt Arbejde, men paa, at alt skal indordne sig under nationale Formaal. Det nu paaabegyndte Arbejdes Værdi vil væsentligst komme til at afhænge af, hvilke af disse to Synspunkter, der bliver det afgørende for det.

Otto Fr. Arends: »Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864«. I—III. (Kbhvn. 1932.) Her skal gøres opmærksom paa et Værk, som vil se tørt og kedeligt ud for mange, men af hvilket der kan udvindes meget. Forfatteren er ikke Historiker, men Landsbylæge paa Sjælland, der i sin Fritid har syslet med Personalhistorie. Med stor Flid og nøjagtig Paapassenhed har han i Løbet af faa Aar bragt dette Værk færdigt. De 2 første Bind indeholder en alfabetisk ordnet Fortegnelse over Præsterne i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864, for saa vidt man kender dem, med Angivelse af Forældre, Fødested og -dato, Universitetsuddannelse, Kandidataar, hvor og hvorlænge de har været Præster, Dødssted og -dato, Giftermaal, Hustruers Navne osv. osv., saafremt disse Data da kendes. 3. Bind indeholder de enkelte Sognes Præsterækker. Værket er næsten udelukkende

bygget paa trykte Kilder. Forfatteren skal have Ros, fordi han saaledes har begrænset sig og derved opnaaet at faa sit Arbejde færdigt i forholdsvis kort Tid. Det er uundgaaeligt, at der ikke skulde være Fejl i Værket, og Folk, der arbejder dermed, vil da ogsaa finde adskillige. De fleste skyldes Fejl i de benyttede Kilder. Det bliver dog underordnet i Forhold til, at man har faaet en saa værdifuld Haandbog, hvor man let kan finde Oplysninger, som man tidligere besværligt maatte søge efter mange Steder. Der er vel ogsaa trykte Kilder, som er undgaaet Forfatterens Opmærksomhed. Snarere maa man dog undres over, hvor mange Kilder Forf. har benyttet. Listen over dem viser det. Ved hver Præst er Kilderne for de givne Oplysninger anført, saa at man let kan efterse dem. Dette er gjort meget bedre end f. Eks. Kildeangivelserne i Wibergs Præstehistorie. Værket er af stor Værdi for alle Personalthistorikere, men det giver ogsaa andre Bidrag til Sønderjyllands Historie, Kirkehistorien f. Eks. Man kan ved Hjælp af dette let konstatere, om Præsterne her var fødte i Sønderjylland, Kongeriget eller Tyskland, hvor de har faaet deres Uddannelse osv. Naturligvis er der Mangler og Ufuldstændigheder i det. Hvorledes skulde det kunne være anderledes. Men næsten alle, der beskæftiger sig med Sønderjyllands Historie, vil oftere eller sjældnere faa Brug for den udmærkede Haandbog, Læge Arends her har skænket os. Den, der skriver dette, bruger den næsten daglig.

Frode Gribsvad.

Sønderjylland 1932.

Af Thade Petersen.

1. Grænsen.

Det forholdsvis fordragelige Syn paa Grænsedragningen, der var kommen til Orde i 1930 og 31, gør sig endnu gældende et Stykke ind i 1932. Ved et Ungdomsmøde i Haderslev betegnede Professor Joh. Tonnesen Nordslesvig som et Grænseland af første Rang (H. 4. 1., Av. 5. 1.)^{*)}, og da Hitler i April talte ved et stort Møde i Flensborg, nævnte han slet ikke Spørgsmaalet om eventuel Grænserevision (H. 23. 4.). Imidlertid blev der blæst nyt Liv i Spørgsmaalet, da Redaktør E. Schrøder i August krævede Toldgrænsen ved Kongeaaen og Nordslesvigs økonomiske Tilslutning til Tyskland. (H. 18. 8.). Den tyske Vælgerforening sluttede sig til dette Krav (H. 10. 9. og 27. 10.) og det nazistiske Blad »Der Angriff« lod skinne igennem, at det ikke ansaa Spørgsmaalet for løst (H. 20. 10.). Handelskamret i Flensborg erklærede Tilslutningskravet for begrundet (H. 21. 10.). Landu. Bauernbund vil ikke nøjes med at faa Toldgrænsen flyttet til Kongeaaen, men ogsaa Statsgrænsen (H. 27. 10.). Imidlertid *gør* Landbrugskamret Indsigelse mod Toldgrænseflytningen (H. 14. 11.), »Kopenhagener Presse« ligeledes. (H. 4. 11.) og da Schrøder midt i December holdt en Radiotale om Grænseforhold, nævnte han slet ikke Revisionsønsket (H. 13. 12.).

Den tyske Regering har stillet 50 Millioner Mk. til Raadighed til Laan til Grænseegnene (H. 11. 9.) og Nazisterne dannede en Grænseafdeling med Pastor Peperkorn i Fjølde som Leder (H. 29. 9.).

2. Nationalt Liv.

a) Dansk sydfor Grænsen.

I Begyndelsen af Aaret blev Tyskernes Holdning overfor Danskerne sydfor Grænsen noget skarpere, end den ellers havde været i den nærmest foregaaende Tid (H. 17. 2.). Imidlertid arbejdedes der paa dansk Side støt videre, og man fik bl. a. en Kirke- og Mødesal indrettet i Kobbermøllen (Gr. S. 88, Av. 15. 2.). I den danske Menighed blev der i 1931 døbt 40 Børn, konfirmeret 65 (deraf 4 i Sles-

^{*)} H = Hejmdal 1932, Av. = Flensborg Avis 1932, L. = Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeritidende 1932, Gr. = Grænsevagten 1932. Desuden findes der fyldige Oplysninger i Sprogforeningens-, Skole-, medicinal- og andre institutionelle Beretninger, som jeg imidlertid har anset det for overflødigt at anføre enkeltvis, da der jo her kun kunde blive Tale om at nævne en enkelt af de fyldige Oplysninger, de bringer hver paa sit Omraade.

vig), viet 2 Par og begravet 52 (H. 6. 6., Gr. S. 115). Fyldige Oplysninger om Arbejdet dernede gaves paa det danske Aarsmøde i Flensborg d. 11. 6. (Av. 13. 6., Gr. S. 242) og paa Grænseforeningens Sendemandsmøde, hvor Foreningens Medlemsantal opgaves til 41,663, og dens Regnskab balancerede med ca. 100,000 Kr. (Gr. 178 ff.). Ved Valget til den tyske Rigsdag sank Stemmeantallet i 6 Valgdistrikter, mens det dog i andre gik frem (H. 1. 8., Gr. S. 274 ff. og 385 ff.). De sydslesvigske Ungdomsforeninger har voksende Tilslutning, nu 563 Medlemmer mod 443 i 1931. Ogsaa Landboforeningen har Tilgang. Den har nu 188 Medlemmer, 17 flere end i Fjor (H. 31. 5.). Den slesvigske Forening vokser ligeledes i Byerne. Dens Flensborgafdeling har nu 3663 Medlemmer (158 Fremgang) og Gottorpfadlingen har 250 (60 Fremgang) (H. 13. 6.).

b) Tysk i Nordslesvig.

Mod Slutningen af 1931 rejste Tyskerne Krav om dansk Studentereksamen paa Tysk (Gr. S. 14 og 34, H. 4. og 21. 12. 1931). I Januar blev Pastor Prahl indsat som tysk Præst ved Frue Kirke i Haderslev (H. 11. 1.). Den tyske Højskole i Tinglev faar nu dansk Statsunderstøttelse (H. 11. 3.). Ny tyske Privatskoler oprettes i Rinkenæs, Hejsager og Over Jersdal (H. 14. 4.). Tysksindede Skolekommissionsmedlemmer danner en egen Sammenlutning (H. 1. 6.). Af de skolepligtige Børn undervistes i 1924 11,45 % paa Tysk, i 1931 14,8 % og i 1932 16,7 % (H. 7. 12.). Den tyske Vælgerforening i Haderslev forlanger, at »Nordschleswigsche Zeitung« skal holde en skarpere Kurs (H. 2. 6.).

c) Dansk i Nordslesvig.

Det nationale Arbejde i Nordslesvig modtog i 1932 flere gode Bidrag som Arv eller Gave. Fra Fyns Stifts Sparekasse modtog Sprogforeningen 1000 Kr. (H. 7. 1.). Ostehandler Jens Peter Larsen og Hustru i København testamenterede 85,000 Kr. til Sprog-, Skole- og Grænseforeningen og den slesvigske Forening samt til en Højskole og to Forsamlingshuse sydfor Grænsen (H. 23. 2.). Efter en Dansker i Amerika arver de nationale Foreninger hver 3519 Kr. (H. 24. 12.). Til kulturelt Arbejde i Uge Sogn har Aalborg ydet 2000 Kr. (H. 11. 3.). Landeværnet har gennem 5 Aar hjulpet de haardest ramte. Dets Driftsregnskab balancerer med 95,805 Kr. (H. 2. 3.).

Af Foreteelser paa den nationale Arbejdsmark skal kun nævnes: Af stemningsdagen fejredes som sædvanlig ved Fester over hele Sønderjylland (H. 11. 2. f.). Ligeledes Genforeningsdagen. I Haderslev deltog 1500 Børn i Flagtoget (H. 16. 6.). Sønderjydsk Idrætsforening har nu 12,777 Medlemmer. Sidste Aar er der kommen 5 Kredse til. Medlemsantallet er steget med 1632. (H. 14. 3.). De nationale Foreningers Aarsmøde havde god Tilslutning. Sprogforeningen havde imidlertid mistet 1564 Medlem-

mer, Den har nu 11,071. Skoleforeningen havde derimod lidt Fremgang her i Sønderjylland, men lidt Tilbagegang norden Aa. Den har nu 19,801 Medlemmer. (H. 4. 7., Gr. S. 298 ff). De danske Ungdomsforeninger holdt Aarsmøde paa Danebod Højskole med 8—900 Deltagere, paa Dybbøl 1500. (H. 23. 7., 25. 7.). Sønderborghus skal ombygges (H. 27. 8.). Skoleforeningen fejrer 40 Aars Jubilæum (Av. 2. 11.). I Juni gjorde Kongeparret sit sædvanlige Besøg hernede. (H. 9. 6.).

3. Politik.

Aarets politiske Hovedbegivenhed var Folkeingsvalget i November. Til dette blev Redaktør Svensson opstillet som konservativ Enekandidat i Haderslev- og Sønderborgkredsene (H. 1. 11.). Fra tysk Side opstilledes Gaardejer Jep Nissen i Jyndevad som Modkandidat til Pastor Schmidt i alle Valgkredse (H. 1. 11.). Et mislykket Forsøg paa at spænde en Erhvervsorganisation for en Partikærre gjorde Bogtrykker Wind i Haderslev, idet han prøvede paa at knytte Haandværkerforeningen til det konservative Parti (H. 20. 6.). Ty skerne vandt vel 80 Stemmer i Sammenligning med Valget i 1929, men i Betragtning af, at Folketallet siden da er vokset med 7 pCt., er det alligevel Tilbagegang (H. 17. 11.). Valgte blev Madsen Mygdal, Grev Holstein, J. P. Nielsen, Hans Hinrichsen, P. Mortensen, Svensson, Johan Nissen og Pastor Schmidt.

De to Venstreforeninger i Tønder Amt sluttedes sammen. Adskillelsen havde haft sit Ophav i Grænsestriden (H. 6. 1.). L. S. holdt et meget bevæget Møde i Aabenraa, hvor Deichgräber forsvarerede sig som Slesviger og Kr. Nissen i stærke Ord angreb Hans Petersen, Gramby. (H. 13. 4.).

Som et Bidrag til vor tidligere politiske Historie fortæller H. P. Hanssen om Optanttraktatens Tilblivelse i 1907. (H. 22. og 23. 1.).

4. Samfundsforhold.

I Haderslev Amt fødtes i 1931 1194 Børn, mens der døde 628 Mennesker (H. 21. 9.). Haderslev Bys Indbyggertal voksede med 400 til 15,160. (H. 2. 12.). Sønderborg voksede med 150 til 11,003 (H. 23. 7.). Der er endnu 1000 Krigsenker i Nordslesvig (H. 10. 3.). Udstykningsforeningen har i 10 Aar oprettet 66 nye Hjem (H. 1. 6.). Augustenborg Sygehospital er færdigt. Det er det smukkeste og bedst indrettede i hele Landet. Det har Plads til 380 Patienter (H. 29. 3.). Der er inden for Centralforeningen 48 Sygeplejeverksamheder i Nordslesvig (H. 10. 5.). Der føres heftig Strid om Sygekassen i Tinglev (H. 30. 8., 2. 9., ff.). Børnenes Helsehjem havde i Sommer 355 Børn (H. 5. 9.). Fattiggaarden i Aabenraa er bleven omdannet til et hyggeligt Alderdomshjem (H. 19. 11.). Haderslev havde i August ca. 700 Arbejdsløse (H. 24. 8.). Den sønderjydske Fond

disponerer over 256,450 Kr. for 1933 (H. 16. 12.). Afvandingsanlægget ved Tønder klarer sig godt trods stærk Nedbør og Vestenstorme (Av. 12. 4.). Ved Lægan stod Vandet under Stormen 2 m over normalt, men Digerne er der 3,05 m høje (H. 15. 1.). Afvandingen omfatter 10,000 ha og har kostet 5,8 Millioner Kr. (Av. 10. 2.). Den højeste Vandstand ved Højer Sluse var i 2. Uge af Januar 1,80 m over Normalen, men først ved 2,50 m løber Vandet over i Reservoiret (Av. 14. 1.). Den nordslesvigske Brandkasse likviderer og gaar over til større Selskaber. Den har 27,000 Kr. Underskud (H. 23. 1., 17. 10.). Den alsiske Brandforsikring for Løsøre har forsikret for 61—62 Millioner (H. 17. 9.).

5. Erhverv og Økonomi.

a) Landbrug.

Vojens Mergelselskab har udkørt 109,520 m³ Mergel (H. 5. 2.). Sydals' Regnskabsforening viser en Forrentningsprocent af 0,5 (H. 27. 2.). Landbrugskonsulent Frank hævder, at det sønderjydske Husdyrbrug nu staar paa Højde med det øvrige Jyllands (H. 15. 2.). Siden 1920 er Mælkemængden steget stærkt i alle 4 Amter, mindst dog i Tønder Amt (27 pCt.) og mest i Sønderborg Amt (57 pCt.) (H. 4. 3.). I Begyndelsen af December foranstaltedes en stor Mejeriudstilling i Aabenraa (H. 7. 12.). Antallet af Køer steg i de to sidste Aar med 13,000 og var i 1931 naaet op til 123,000. Antallet af Svin er i samme Tid steget med 152,000. Der er nu her 3,4 Svin pr. Kø mod 3,2 i hele Landet. Der er 41,546 Køer i 105 Kontrolforeninger. Mælkens Fedtprocent er steget fra 3,57 i 26—27 til 3,66 i 30—31 (L. S. 1 ff.). I Løbet af 1931 blev der i mange Mejerier indført Kvalitetsbetaling for Mælken (L. S. 29). Af rødt Kvæg bestod 41 Besætninger med 554 Køer Tuberkulinprøven mod 22 Besætninger med 292 Køer Aaret før (L. S. 52.). Af hollandsk Race er Antallet af kontrollerede Køer fra 762 i 22—23 steget til 2679 i 30—31 (L. S. 101.). Til 130 Mejerier i Sønderjydsk Mejeriforening leveredes i 1930 300,259,000 kg Mælk, i 1931 315,216,000 kg (L. S. 110 f.).

Af Svineslagterierne balancerede Aabenraa med 7,473,151 Kroner (H. 23. 1.), Vojens med 2,514,119 Kr. (H. 8. 2.), Rødding med 2,592,440 Kr. (H. 11. 2.). Sønderborg med 6,943,163 Kr. (H. 13. 2.), Skærbæk med 2,194,731 Kr. (H. 12. 3.), Graasten med 5,560,366 Kr. (H. 7. 3.), Bylderup-Bov med 1,443,825 (H. 12. 3.). Efter en foretagen Undersøgelse maa Antallet af Svin antages at være gaaet ned med 27,694 eller næsten 15 % fra 15. 7. 31 til 15. 1. 32 (H. 23. 1.).

Andels-Kreatursportforeningen har nu 134 Medlemmer. Den omsatte fra August til Januar 1932 1231 Stykker Kvæg (H. 30. 6.).

I Fællesledelsen af Korthornsavl er der samlet 59 Kontrolforeninger med 1530 Medlemmer og 24,575 Køer (H. 8. 12., L.

S. 801). I Fællesledelsen af rødt Kvæg er der 22 Foreninger med 24 Tyre. Der har været en Fremgang af 5 Foreninger (H. 10. 12., L. S. 785).

Fjerkræslagteriet i Haderslev, der begyndte 17. 11. 31, har faaet god Tilslutning (H. 25. 1.). Fra Nytaar til August slagtede det 60,000 Dyr (H. 5. 8.).

Siden Genforeningen er der i de første 10 Aar dannet 38 Fredsskovplantager med 935 ha.. Til 7 Plantningsforeninger er der udleveret 5 Millioner Løvtræer og 6 Millioner Naaletræer (H. 8. 7.). Til 103 Medlemmer af Nørre Rangstrup Herreds Landboforening er der i 1931 leveret 44,459 Løv- og 96,960 Naaletræer (H. 7. 3.).

b.) Industri og Haandværk.

I Begyndelsen af Aaret paabegyndtes et Foretagende, hvis Resultat imødesaas med store Forventninger, nemlig Boringen efter Salt ved Sønderborg. Forventningerne skuffede imidlertid. Der kom ikke andet ud af Foretagendet end en Lov om, at Raastoffer, der findes i Danmarks Undergrund, tilhører Staten, og saa maaske nogen Oplysning af geologisk Værdi (H. 7. 1., 11. 3., 30. 3., 25. og 26. 4., 18. 6., 26. 10. o a. St.). I Aabenraa oprettedes en Fabrik til Fremstilling af Bilbivogne (H. 22. 1., 26. 8.). Teglværkerne paa Broagerland havde i Foraaret næsten ingen Bestillinger, men fortsatte alligevel Driften (H. 13. 4.). Ved Eliselund ved Aabenraa oprettedes en Mineralvandsfabrik til Fremstilling af 40,000 Flasker daglig (H. 11. 5.). Højspændingsværket har produceret 17,459,200 kwh. Det har leveret 7,600,000 kwh. til Tyskland og modtaget 5,800,000 derfra (H. 25. 5.). Sønderborg-Aabenraa Amters Elektricitetsforsyning har overtaget 7 Lavspændingsværker. Endnu er der 4 tilbage. Salget er steget med 28 % til Lys og 16 % til Haandværkskraft (H. 7. 6., 8. 6.). »Dansk Arbejde« foranstaltede en Udstilling i Aabenraa (H. 13. og 17. 10.).

c) Handel og Skibsfart.

Den sønderjydske Handelsflaade bestod 1930 af 19 Damp- og Motorskibe paa tilsammen 15,786 R. T. Br. og 62 Sejlskibe, paa tilsammen 3,574 R. T. Br. (H. 15. 7.). Skibsfarten er i Januar Kvartal gaaet noget ned her som i hele Landet (H. 11. 7.). Da Kolding Eksportmarked maatte lukkes paa Grund af Sygdom, foregik Handelen fra Haderslev og Aabenraa (H. 23. 7., 26. 7., 18. 8.). Til Højer indkom der i 1931 45 større fremmede Skibe, fra Rømø 50 Baade (Av. 20. 1.). En Byttehandel med Tyskland, sat i Værk af private, bragte ingen Fordel (H. 11. 10., 14. 10.). Mælkelaboratoriet »Visby« i Tønder har Forretningsforbindelser med over 25 Lande (H. 5. 12.).

d.) Pengevæsen.

Den særlige Lovgivning om de sønderjydske kommunale Sparekasser forlænges i 10 Aar endnu (H. 18. 2.). Frøs- og

Kalvslund Herreders Sparekasse i Rødding fejrede 50-Aars Jubilæum (H. 15. 1.). Dens Driftsregnskab balancerede med 251,386 Kr., dens Status med 3,882,325 Kr. (H. 27. 6.). Aabenraa Sparekasses Indskud voksede med 315,801 til 6,731,673 Kr. (H. 1. 7.). Derimod maatte Sparekasserne i Bylderup og Østerhøjt lukke paa Grund af Pengemangel (H. 2. 11.). Haderslev Bank har 211,103 Kr. Driftsoverskud (H. 14. 3.). Folkebanken i Aabenraa har indtjent et ret tilfredsstillende Overskud (H. 21. 3.). Derimod maatte Nustrup Bank standse og likvidere (H. 13. 4.). Nordslesvigs Banks Likvidation er nu endt. Under-skudet blev 670,000 Kr. (H. 29. 9.). Vest- og sønderjydske Kreditforening havde 1930 1,602,000 Kr. Laan i Sønderjylland, 1931 658,000 Kr. (H. 30. 4.). Sønderjyllands Kreditforening har i alle 5 Serier udlånt 170,116,100 Kr. (Restgæld 164,333,881 Kr.). Den er hidtil efter Omstændighederne kommen godt gennem Krisen (H. 14. 10, 31. 10.). Indtil 10. 3. 32 var der i Nordslesvig indgivet 858 Akkordbegæringar (H. 17. 3.). Til Ordning af Akkorder stilledes der yderligere $\frac{1}{2}$ Million til Raadighed (H. 14. 10.).

e.) Krisen.

Krisen har efterhaanden sat saa mange Spor, at den maa omtales særskilt. Politiet i Haderslev meddeler, at Landmændene i Haderslev Politikreds næsten alle har afmeldt deres Biler (H. 1. 4.). I Aabenraa Politikreds er der bleven afmeldt 80 Biler, i Sønderborg 68 Biler den sidste Dag alene. I hele Sønderjylland er 305 Telefoner (3 %) afbestilt (H. 2. 4.). Jørgen Nissen i Stenderup sættes ud af Gaarden under store Demonstrationer (H. 4. 4. f.). Chr. Nissen, Ellum, og Anker Paulsen sigtes for Forsøg paa ulovlig Tvang under et Møde i Haderslev (H. 16. 4., 20. 4.). En lang Række ansete danske Landmænd peger paa den nationale Fare ved Krisen og henvender sig til det danske Folk (H. 12. 4.). Det sønderjydske Venstre kræver, at Ejendomme ikke maa drives til Tvangssalg for Junirestancer 1931, at Tvangsaflevering af Valuta skal ophæves, at Ejendomsbeskatningen skal ændres, og at der træffes særlige Foranstaltninger for Sønderjylland (H. 20. 4.). Erhvervene hævder, at Akkorderne er skæbnesvangre for Handel og Haandværk (H. 6. 5.). Der forestaar i Sønderjylland 1230 Tvangsauktioner for Restancer af Juni Termin 1931 (H. 23. 5.). I Haderslev Jurisdiktion er der tinglæst ca. 800 Høstpantebreve. De er mere brugt her end i det øvrige Land (H. 23. 5.). Kr. Nissen, Ellum, skriver i »Nordschleswigsche Zeitung« og støtter den tyske Agitation (H. 17. 9.). Der stilles Forslag om yderligere 500,000 Kr. til Akkordordning i Sønderjylland (H. 14. 10.). Fra 1. 4. 31—31. 3. 32 har 138 af de Ejendomme, som Hypoteklaanefonden har Panteret i, været til Tvangssalg. Fonden har overtaget 77 af dem (H. 1. 11.). L. S. tager Magten i Haderslev Amts Landboforening og vrager Wiuff som Formand (H. 29. 11.). Kr. Nissen, Ellum, blev sat ud af Gaarden (Av. 5. 5.) 6—700 protesterer imod Udsættelsen (Av. 10. 5.).

Kriseagitationen gjorde sig bl. a. bemærket ved, at et Møde i Haderslev under Ledelse af Kr. Nissen og Kylling gjorde Forsøg paa at storme Sønderjyllands Kreditforening (H. 22. 3.). En Forsamling af 500 Mennesker hindrede Afholdelsen af Auktion over Kr. Nissens Gaard i Ellum (H. 23. 3., 26. 3.). Statshusmændene nægter at slutte sig til Landmændenes Sømmenslutning, L. S. (H. 23. 5.). Kylling skulde sidde en Bøde af for Stormen paa Kreditforeningen, men blev løsladt, da den blev betalt af andre (H. 10. 8.).

f.) S a m k v e m.

I 1932 gik det stærkt ud over Jernbanerne, især de smalsporede Smaabaner. Kort efter Nytaar overtog Statsbanerne de alsiske Smaabaner og nedlagde dem paa Mommarkbanen nær. Ligeledes nedlagdes et Par normalsporede Sidebaner, nemlig Broagerbanen og Tørsbøl—Padborgbanen (H. 22. 1., 23. 1., 27. 2., 2. 3., 1. 7.). I Haderslev Amt foreslog et nedsat Udvalg at nedlægge Christiansfeldlinjen, men ingen af de andre (H. 26. 2.). Den giver nemlig 32,586 Kr. Underskud (H. 1. 3.). Amtsraadet vedtog ogsaa at nedlægge Skodborgbanen (H. 21. 10.). Banerne bragte Amtet over 100,000 større Underskud end beregnet (H. 28. 11.). Samtidig med alt dette meddeles, at Planen om Flytning af Aabenraa Banegaard foreløbig er skrinlagt (H. 30. 11.). Naturligvis gjordes der Indsigelse mod de fleste af disse Nedlæggelser (H. 1. 2.). Navnlig var Rutebilejerne fortrydelige over, at Staten fik Koncessionen paa Bilruter, der skulde træde i de nedlagte Baners Sted (H. 29. 2, 29. 4.). Andelsrutebiler paa Als kendtes ulovlige (H. 23. 8.).

Nationalbanken sikrer Haderslev og Sønderborg Amter 800,000 Kr. til Vejarbejder (H. 3. 3.). Af Vejafgifterne tilfalder der i Sønderjylland Amtskommunerne 19,595,715 Kr. Sognekommunerne 14,309,082 Kr. og Byerne 3,204,106 Kr. (H. 11. 10.).

Telefontaksterne nedsættes i Sønderjylland med 10 % eller mere (H. 25. 8.).

6. Kommunalt.

Der var en Tidlang Tale om, at Garnisonen skulde flyttes fra Tønder. Imidlertid blev dog Resultatet af Overvejelserne, at Byen beholder Garnisonen, og at der skal bygges Kaserne der (Av. 9. 6.). Haderslev Havn overtager Eksportstaldene der i Byen i to Aar og et Udvalg nedsættes til at arbejde for Kreatureksport fra Haderslev (H. 26. 8., 27. 9., 14. 10., 15. 10.). Af 20 nye Huse, der bygges i Haderslev, er de 12 belaaet gennem Byens Byggfond (H. 30. 7.). Haderslev frivillige Brandværn fejrer 50-Aars Jubilæum den 12. 8. (H. 11. 8.).

7. Menighedsliv.

I Genner søges bygget en Kirke (H. 3. 3.). Den nye Kirke i Rinkenæs indviets (H. 5. 9.). Det gamle Orgel i Frue Kirke i Haders-

lev er bleven restaureret (H. 1. 9). Kirkeligt Samfunds Møde holdes i Aar i Sønderborg (H. 19. 3). I December fejredes mange Steder to Hundredaaret for Udgivelsen af H. A. Brorsens Julesalmer (H. 1.—6. 12.). I Tinglev afskaffedes »Salmebog for Kirke og Hjem« (Av. 10. 3.).

8. Oplysning.

Ved den ministerielle Prøve i 1931 viste Landsbyskolerne i Aabenraa Amt sig at være over Gennemsnittet af dem paa Lange-land, Ærø, Hads-Ning Herreder og Ulfborg-Hind Herreder. Navnlig stod de højt i Retskrivning og Regning. Kun i Skrivning var de under Gennemsnittet (H. 26. 2.). Haderslev Katedralskole havde i Maj 308 Elever (H. 2. 6.). Fra Aabenraa Statsskole dimitteredes 10 Studenter (H. 25. 6.), fra Tønder 15 (H. 27. 6.), Sønderborg 24 (H. 29. 6.), Haderslev 35. Desuden 7 fra et privat Kursus i Rødding (H. 4. 7.). Fra Seminariet i Haderslev udgik 29 ny Lærere (H. 10. 6.). Fra Tønder Seminarium dimitteredes 28 (H. 16. 6.). Haderslev By vil fra Foraaret 1933 indføre et 8. Skoleaar (H. 22. 11.). I Aabenraa indføres frivilligt forlænget Skoletid, som alle Børnene gaar med til (H. 17. 12.). Paa et Møde i Rødding mødte Tanken om Udvidelse af Skoletiden stærk Modstand (H. 8. 12.). Graasten Landbrugsskole har 430,501 Kr. Aktiver og 391,229 Kr. Gæld (H. 25. 7.). For Haderslev Østeramt oprettes der en landbrugsfaglig Skole i Haderslev (H. 4. 10.). Den begyndte med 150 Elever (H. 21. 11.). Historisk Samfund for Sønderjylland havde 726 Medlemmer. Regnskabet balancerede med 5246 Kr. (H. 27. 6.). I Tønder Amt gaar 80 % af Børnene i dansk og 20 % i tysk Skole (Av. 5. 7.). Tønder Bibliotek har de to sidste Aar udlaant henholdsvis 40,119 og 37,516 Bind (Av. 7. 6.). Historisk Samfund for Als og Sundeved beretter om sin Aarsvirksomhed (H. 10. 3.).

9. Pressen.

Den 4. Oktober var det 50 Aar siden »Vestslesvigs Tidende« blev genoprettet (Av. 7. 4., 1. 10.). Flensborg Avis har store Vanskeligheder at kæmpe med (Av. 23. 3., Gr. S. 134.).

Personligt.

Af Fødselsdage, der har givet Anledning til udførligere Om- tale af vedkommendes Liv og Gerning, kan nævnes: Fr. Fischers Datter, Fru Andersen, fylder 89 Aar (H. 26. 1.). H. P. Hanssen 70 Aar 21. 2., Nis Nissen, Nørborg 70 Aar 5. 8. (H. 4. 8.). Landstingsmand Jens Høyer, Billeslund 60 (H. 22. 8.). Magdalene Moos, Nybøl, 60 Aar (H. 3. 9.). Fru Lycke, Rødding, 80 Aar (H. 4. og 5. 11.). Gaardejer H. Lorensen, Bodsbøl, 70 Aar (Av. 25. 9.). Pastor Jørgensen i Skærbæk

70 Aar (Av. 23. 12.). Minder og Optegnelser af Jens Jørgensen, Gammelgab offentliggøres (H. 29. 8. f.). Pastor Jørgen Eriksen, Asserballe, fortæller i Anledning af sit 25 Aars Jubilæum om sine Oplevelser (H. 2. 12.).

Af Dødsfald nævnes: Jacob Appel, Askov (H. 2. 1.). Broder Hansen i Vodder (H. 8. 3.). Fru Gabe, Christiansfeld (H. 4. 4.). Fru Thiellesen, Danmarks ældste (H. 19. 5.). Degn Bram, Tandslet (H. 16. 6.). Pastor emer. N. C. Nielsen i Flensborg (H. 5. 7.), fhv. Generalsuperintendent Kaftan (H. 29. 11.).

Andre Sager.

H. P. Jørgensen i Uge hævder, at Olmersvold har spærret Hærvejen lige fra Vesterhavet til Østersøen (H. 14. 1.). Hejselbjerg Paulsen fortsætter Øster Løgum Sogns Historie (H. 30. 1., 3. 2., 6. 4., 19. 8., 31. 8.). Ved Rumohrsgaard findes en Sten med 127 indgnedne Skaaler (H. 19. 2.) 200 Aars Brødremissionsarbejde. Missionærernes Navne (H. 7. 5.). Der foretages Udgravninger ved Brovold (H. 17. 6.). Jels Vold blev udgravet for 3 Aar siden. Det skal være et midalderligt Befæstningsværk (H. 28. 6.). Ved Hestholm ved Tønder findes Eem- eller Cyprinaler fra 17—38 m Dybde (H. 6. 7.). I Jul Sø menes en gammel Boplads funden (H. 12. 8.). Voldsteder og Kirketomter i Frøs Herred omtales (H. 1. 9.).

Sønderjylland 1933.

Af Thade Petersen.

1. Grænsen.

Allerede i Begyndelsen af 1933 tog den tyske Agitation mod Grænsedragningen forøget Fart og voksede snart til fuldkommen politisk Galskab. Mod Slutningen af Februar træder en af de tyske nazistiske Forgrundsfignurer i dette Stormløb, Pastor Peperkorn i Fjorde, frem med en Erklæring om, at Tyskland har Ret til Nordslesvig (H. 27. 2.). En Maanedstid senere forkynder en anden nazistisk Fører, Dr. Sievers, ved en Fest i Slesvig: »Vi vil sørge for, at Grænsen bliver revideret, og det saadan, som vi bestemmer det og ikke efter Danskernes Vilje (H. 27. 3.). Kort derefter holdt begge disse nazistiske Grænseflyttere deres fanatiske Taler i Ekernførde om at fortyske, nazificere og erobre Nordslesvig (H. 6. 4.). Toner af den Art gav naturligvis Genklang i tyske Kredse i Nordslesvig, hvor f. Eks. en tysk Lærer i Burkal, Jacob Hansen, stillede sig i Spidsen for en tysk nazistisk Agitation, mens ogsaa Pastor Schmidt tilstræber at »genoprette Nordslesvigs gamle Forbindelse med Tyskland« (H. 8. 4.). »Deutscher Lehrerbund Nordschleswig« stemte i med og krævede Kongeaaen som Grænse (H. 12. 4.). Kieler Zeitung ønsker endog at tage Nordslesvig med Magt (H. 12. 6.) og det forkyndes, at Nazismen stadig skal hamre det ind i Slesvig-Holstenerne, at det er deres Pligt at genvinde Nordslesvig for Tyskland (H. 16. 6.). Der siges, at Nazismen har nyorganiseret de grænsepolitiske Kræfter, og J. Kragh mener, at Nordslesvig er modent for Nazismen (H. 17. 7.). Endog i Folketinget taler Pastor Schmidt om en Grænserevision (H. 14. 10.), og tyske Blade hævder, at Tyskland ikke anerkender Danmark og Nordens Sydgrænse (H. 1. 11.).

Ganske vist fik Peperkorn og Sievers hurtig en Næse fra Berlin, idet Udenrigsminister Alfred Rosenberg erklærer, at der ikke eksisterer nogetsomhelst Modsætningsforhold mellem Danmark og Tyskland, og at ingen har Mandat til at give Udtryk for andre Tanker (H. 11. 4.) og i København sagde han, at Danmark ikke havde noget at frygte af Tyskland (H. 29. 4.). Det hindrede dog ikke Dr. Sievers i at tale i Læk om Grænsen som en haarrejsende Forbrydelse mod det tyske Folk (H. 29. 5.). Rosenbergs Udtalelse styrkedes senere ved, at han i en Tale ved et stort Stævne i Flensborg slet ikke berørte Grænsespørgsmaalet (H. 12. 10.). Imidlertid havde ogsaa Rudolf Hess erklæret, at Tyskland ikke ønskede at indlemme Dele af Danmark eller andre Lande (H. 27. 9.). De berlinske Irettesættelser var dog ikke alvorligere ment, end at Peperkorn blev Grænsedecernent i Kiel og Dr. Sievers Landraad i Flensborg (H. 1. 6.).

Som en Forberedelse for Nazisternes oven omtalte Erobring af Nordslesvig stiledes der mod en Nazificering af det. Paa et Møde i Tønder sporedes der Agitation i den Retning (H. 28. 3.), og paa det berygtede Møde i Ekernefærde talte Pastor Peperkorn om, at der med Lynets Fart skulde oprettes 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, ja 80 nazistiske Organisationer i Nordslesvig (H. 6. 4.). Kielske Studenter erklærer, at Nazificeringen er deres Maal (H. 30. 8.). Udbredelsen af et tysk Smædeskrift (trykt i Husum) i Grænsesognene skulde vel ogsaa tjene dette Formaal (H. 18. 7.). Senere erklærer Hitler imidlertid, at Nazi-propaganda i Udlandet er forbudt (H. 1. 11).

Mens den danske Regering tog ret blaaøjet paa dette Stormløb mod Grænsen (Statsminister Stauning erklærede, at han troede, at den tyske Regering vilde respektere Grænsen) tog selv Nazisternes Fører i Nordslesvig, Læge Fritz Clausen i Bovrup, Afstand fra Peperkorn (H. 8. 4.) men først og fremmest rejste den danske Befolkning i Nordslesvig, og navnlig dens Ungdom, sig mod de tyske Grænseflytnings- og Nazificeringsbestræbelser. Paa et stort Møde i Aabenraa blev der taget skarpt til Orde mod de tyske Udæskninger (H. 12. 4.). Ligeledes i Haderslev (H. 19. 4., 28. 4.). Paa et Møde i Tinglev protesterer 300 Arbejderrepræsentanter mod Anvendelsen af »Nazimetoder« i Nordslesvig (H. 18. 4.). Ungdommen bekender sig paa et Møde i Aabenraa til Danskheden og der oprettes et Fællesraad for alle danske Ungdomsorganisationer (H. 24. 4.), men først og fremmest gav et Stævne af 15,000 i Tønder (H. og Av. 13. 5.) og 40—50,000 paa Dybøl (H. 12. 6., Av. 13. 6.) Udtryk for, at den danske Befolkning og ikke mindst dens Ungdom ikke vilde vide af hverken Fortyskning eller Nazificering at sige. Denne Bevægelse fandt naturligvis livlig Støtte i Pressen. Kun »Jydske Tidende«, ene af alle konservative Blade, indtog en noget vrant Holdning til den (H. 27. 4.). I et Radioforedrag taler H. P. Hanssen om Tyskland og Grænsen (H. 6. 5.). Senere siger han, at Angrebene paa vor Grænse vil i stigende Grad komme til at sysselsætte dansk Politik (H. 29. 5.). Den kraftige sønderjydske Reaktion mod Nazismen bevirkede dog, at et Grænsemøde i Rendsborg fik et ret »disciplineret« Forløb. Det var Pastor Schmidt vred over, Han fastholder Kongeaa-grænsen (H. 19. 6., 21. 6.).

Mod den fanatiske Lærer i Burkal indlededes der Undersøgelse (H. 10. 4.), der endte med en Irettesættelse (H. 27. 6.). I Forvejen havde sønderjydske Lærere forening gjort Indsigelse mod hans Agitation (H. 22. 4.).

Mod Aarets Slutning krævede Folketingsmand J. P. Nielsen stærkere Grænseværn mod den nazistiske Pest. Og General With siger, at det nuværende Grænseværn er haabløst (H. 4. 12.).

En Nordslesviger, Hans Dam fra Bækken, blev fængslet i Flensborg, sigtet for Spionage (H. 18. 7., 19. 7.).

2. Nationalt Liv.

a) dansk syd for Grænsen.

Siden Nazismen kom til Magten i Tyskland, er Danskheden syd for Grænsen i flere Henseender bleven daarligere stillet. De Danske kan nu lige saa lidt som de øvrige Mindretal i Tyskland faa Kandidater opstillet til de politiske Valg (H. 3. 2., 13. 2.). Statstilskuddet til de danske Privatskoler er bleven nedsat til 398 Mk. (24. 5.). I Flensborg berøvedes de ogsaa deres Repræsentation i Byraadet (H. 9. 8.). Tyske Myndigheder søgte efter den Tid ogsaa at tvinge danske Børn ud af de danske Skoler (H. 29. 8.). Man krævede, at Lærerne ved den danske Kommuneskole i Flensborg skulde bruge Hitlerhilsen overfor Børnene (H. 23. 9.), og Redaktør L. P. Christensen blev sat ud af Teaterudvalget i Flensborg (H. 14. 12.). I enkelte Henseender er de dog bleven bedre stillet. Saaledes giver en Nødfordning dem Ret til Brug af Sognekirkerne (H. 23., 24. 2.). Imidlertid gjorde Kirkeforstanderskabet i Adelby ved Flensborg Vanskeligheder og vilde ikke overlade Pastor H. F. Petersen i Flensborg Kirken til de danske Gudstjenester, han holdt der i Sognet (H. 18. 4., 24. 4.). Endelig maatte Kirkeforstanderskabet dog give Køb (Av. 21. 11.), og der kunde holdes dansk Gudstjeneste i Adelby Kirke igen for første Gang siden 1864 (Av. 25., 28. 11.). Ved flere Lejligheder havde fanatiske Hitlerianere villet tvinge Danske til at deltage i deres Fester o. lign. Imidlertid erklærede Overpræsident Lohse, at det danske Mindretal ikke var forpligtet til at deltage i tyske Tilkendegivelser (H. 23. 10.). Efter at have faaet adskillige nødvendige Oplysninger og Garantier, anmeldte de danske Ungdomsforeninger i Sydslesvig sig til det tyske Rigs-Ungdomskontor (H. og Av. 7. 9.). Kort før Jul blev Kandidat Jordt Jørgensen ansat som ny Andenpræst i Flensborg, mens Pastor H. F. Petersen saa helt overtager Virksomheden paa Landet (H. 5. 12., Av. 5. 12.). I Januar fandt en dansk Kunststudstilling Sted i Flensborg, efter at den havde været i Lybæk, Kiel, Hamborg og Berlin (H. 16. 1.). Aarsmødet i Flensborg afholdtes som sædvanlig i Juni. Ved det gaves der fyldige Oplysninger om Arbejdet og Stillingen syd for Grænsen. Trods Vanskeligheder var Stillingen godt holdt. Det danske Arbejde var i rolig Vækst (H. 19. 6., Av. 20. 6.). Om dette giver »Grænsevagten« vel nok de fyldigste samlede Oplysninger i Grænseforeningens Beretning i Avgusthæftet.

b) Tysk syd for Grænsen.

Den Omvæltning, der skete i Tyskland, idet Nationalsocialisterne kom til Magten, har selvfølgelig faaet stor Indflydelse paa Forholdene lige syd for vor Grænse. »Flensborg Avis« stillede sig, forstaaeligt nok, afventende overfor det nye Styre (H. 1. 2., Av. 1. 2.).

Bønderne i Angel opdagede nok snart, at Hitlers Løfter ikke var stort værd for dem (H. 6. 9.). Pastor Peperkorn, der for sin nazistiske Iver var bleven belønnet med et politisk Embede, synes ikke at have egnet sig til det. Han blev derfor udnævnt til Overkonsistorialraad og Medlem af »Landeskirchenamt« (H. 3. 10.). Dr. Sievers, der ligeledes var »falden opad« fra Borgmester i Ekernførde til Landraad i Flensborg, maatte snart ombytte dette Statsembede med Stillingen som Overborgmester i Flensborg (H. 3. 10.). Under en Samtale med en dansk Journalist, var Peperkorn for Resten naiv nok til at bekende Tro paa en Pangermanisme, omfattende Tyskland, England og Norden (II. 19. 4.).

c) Tysk i Nordslesvig.

I Byerne og Flækkerne har Tyskerne en ret betydelig Repræsentation i de kommunale Raad. I Byerne nemlig 21 af 72 Mandater og i Flækkerne 15 af 56 (H. 17. 3.). Paa Landet arbejder Vogelgesang ivrigt for at »germanisere Jorden«. I 1932 har hans Institut udlaant 260,574 Kr. mod Pant i 60 Ejendomme og 190,700 Kr. mod 33 Løsøre pantebreve. Ialt har det siden 1927 ydet 845 Laan paa tilsammen 5,047,548 Kr. (H. 11. 3.). Dets Regnskab for 1932 viser et Underskud paa 125,504 Kr. (H. 5. 5.). Ved Siden af sin økonomiske Virksomhed, arbejder han for at skaffe Betingelser for tyske Privatskoler. Han søger ikke alene Oplysning om, hvor mange Ejendomme, der siden 1. 1. 33 er bleven solgt til Danskere (H. 2. 9.), men samtidig undersøger han, hvor mange Børn hans Skyldnere har, og om de gaar i tysk Skole. Endog Tyendes Sindelag undersøger han (H. 5. 9.). Laan yder han kun til Folk, der vil sende deres Børn i tysk Privatskole (H. 17. 10.).

Ny tyske Privatskoler oprettedes i Arnum, Møgeltønder (H. 24. 4.) og Sønderhav (H. 30. 5.).

I Arnum prøvede de først paa at købe Børnehjemmet til Skole (H. 25. 1., 1. 2.). I Sønderhav truede de endog Folk med Boykott for at faa Elever nok til Skolen (H. 17. 8.). Tyskerne tør sig tit, som om de uden videre har lovmæssigt Krav paa Understøttelse fra Staten til deres Privatskoler. Det er slet ikke Tilfældet. Den kan ydes (H. 10. 9.). Da Lederen af den tyske Privatskole i Graasten, Kardel, havde skrevet en danskfjendtlig Artikel, fik han en skarp Irettesættelse (H. 2. 11.). Privatskolen i Uge vilde være kommen i stor Gæld, hvis den ikke havde faaet Støtte gennem Fadderskabet (H. 1. 1.). 4 Distrikter i Angel overtager Fadderskabet for S. Vilstrup, Ullerup, Rinkenæs og Tandslet (H. 13. 10.). »Deutscher Volkskalender für Nordschleswig« bringer fyldige Oplysninger om det tyske Arbejde i Nordslesvig. Den tyske Lærereforening ses at have 100 Medlemmer (H. 30. 11.).

I Overensstemmelse med Dr. Sievers' og Pastor Peperkorns Udtalelser i Ekernførde blev der i den nærmeste Tid efter Mødet

der, udfoldet en ivrig nazistisk Agitation heroppe (H. 24. 3., 1. 4., 17. 5.), ikke mindst gennem Privatskolerne. Saaledes viste den i Aabenraa sig at være nazistisk indstillet, hvilket en tysk Arbejder protesterede imod (H. 20. 4.). I det hele er Privatskolerne nazistisk indstillede, deres Lærebøger vist ogsaa (H. 13. 9.). Der tales endog om, at Tyskerne her i Nordslesvig skal tvangs nazificeres (H. 13. 10., 14. 10.). Sydfra er der bevilget 40,000 Mk. til Nazificering af Nordslesvig (H. 16. 10.). Pastor Schmidt er ikke Nazisterne ivrig nok. Han skal sættes til Side, og Tyskerne skal i det hele ensrettes (H. 11. 9.). Det viste sig, at det var Kylling, der havde faaet Peperkorn til at tro, at Nordslesvig var modent for Nazismen (H. 20. 5., 24. 5.).

Omsider greb dog Regeringen ind mod det nazistiske Uvæsen. Det blev forbudt Skoleraad Claus Petersen at tale i Aabenraa (H. 24. 5.). Knivbjergfesten blev vel ikke forbudt, men tysk Indrejse paa Kollektivpas blev ikke tilladt, og der blev givet Udtryk for Haabet om sømmelig Optræden (H. 9. 6.). Festen fik da ogsaa et roligt Forløb, selv om den var nazistisk præget (H. 26. 6.). Da der ankedes over, at Lederen af den tyske Privatskole i Sønderborg, Dr. H. M. Johannsen, var udpeget til Fører for den tyske nazistiske Enhedsforening der i Byen, foretrak denne overfor Politimesteren at give Udtryk for sin Loyalitet overfor Danmark og at meddele, at han ikke tog Del i nogen politisk Agitation. Han er tysk Statsborger og er her kun paa Opholdstilladelse (H. 6. 11., 9. 11.). Et socialdemokratisk Møde ved Hostrup Sø udsponeredes sydfra (H. 8.—10. 6.). Det mest utiltalende Udtryk fik Nazifanatismen dog i en Pinseprædiken af Provst Bade i Aabenraa, der drog en Paralel mellem Nazismen og Helligaandens Udgydelse over Disciplene (H. 16. 6.).

Tyskernes kirkelige Arbejdsfællesskab nedsatte et Udvalg, hvoraf 5 hører til Folkekirken og 5 til Fremmedmenighederne (H. 22. 2.). Pastor Horstmann og Nissen, Tinglev, er Medlemmer af den sl.-holst. Synode (H. 13. 9.).

Der levede 5. 11. 33 i Sønderjylland 11,234 Mennesker, født i Tyskland, deriblandt 3106 tyske Statsborgere (H. 23. 12.).

En Tysker i Sønderborg, Bruno Hemmersam, erklærer, at han har opgivet alle Grænserevisionsbestræbelser og -ønsker. Han erklærer det for mageløs fripostigt at misbruge Danmarks Gæstfrihed, og at gøre det tyske Mindretal til et rigstysk nazistisk og chauvinistisk Adsplittelsesparti (H. 2. 10.).

Tyskerne har tabt et Mandat i Skolekommissionen i Aabenraa (H. 27. 4.).

Der opstaar Uenighed i den tyske Vælgerforening (H. 11. 10.).

d) Dansk i Nordslesvig.

Det der i 1933 satte det stærkeste Præg paa det nationale Liv i Nordslesvig var Rejsningen mod Nazismen. Den er omtalt under »Grænsen«. En varig Frugt satte den i Dannelsen af »det unge

Grænseværn« (H. 2. 10.), som en fælles Organisation for »De danske Samfund«, Sammenslutning af danske Ungdomsorganisationer af alle Afskygninger (se under 1. Afsn. 4), med deres 14,000 Medlemmer (H. 21. 11.). Saadanne »Danske Samfund« tilstræbtes dannet i alle Sogne i Grænseomraadet (H. 18. 10.). Det unge Grænseværn skal være et Udtryk for en »ubrydelig fælles Vilje til at hævde vor Danskhed«. Til Formand for Fællesraadet for de Danske Samfund valgtes Direktør Hammerich i Tønder (H. 1. 12.). »Det unge Grænseværn« vandt hurtig god Tilslutning (H. 25. 10.). I Tinglev indmeldte sig paa Stiftelsesdagen 468 i Dansk Samfund (H. 27. 10.). I Bov har det 1400 Medlemmer, i Rinkenæs 300 (H. 31. 10.), i Felsted 990 (H. 20. 11.).

Sønderjydsk Idrætsforening har nu 14,000 Medlemmer (H. 13. 3.). Haderslev Gymnastikforening har ca. 300 aktive Medlemmer (H. 24. 2.).

Haderslev Østeramts Ungdomsforeninger holdt som sædvanlig et godt besøgt to Dages Møde tæt efter Nytaar (H. 9. 1.). De nationale Foreningers Aarsmøde afholdtes i Graasten. Sprogforeningen havde i 1932—33 tabt 527 Medlemmer, (den havde 1. 4. 10,440), men siden 1. April igen vundet ca. 1000. Skoleforeningen havde mistet 543 i Nordslesvig og 180 norden Aa (H. 3. 7., Av. 4. 7.). Grundtvigs 150-Aarsdag mindedes i mange af Skolerne (H. 9. 9.). Af stemningsdagen fejredes alle vegne i Landsdelen (H. 13. 2. ff.). Af de Ejendomme Landeværnet har belaaet, har i 1932 77 været til Tvangsavgift, 70 under Akkordbehandling. Det har oprettet 18 ny Ejendomme og ydet Laan til andre 17 (H. 8. 3.). Siden Genforeningen er Telefonabonnenternes Tal vokset fra 3500 til 10,200, Højspændingsværkets Nettoproduktion fra 4,8 Millioner kwh. (i 1925) til ca. 17 Mill. 31—32. Der er anvendt 32,59 Millioner Kr. paa Vejene, deraf 13 Mill. Statstilskud. 9 Mill. er anvendt til ny Anlæg paa Banerne, 8,533,000 paa Havnene, 3 Mill. paa Diger, og 6,2 Mill. til Afvanding (H. 18. 3.). Aalborg har i 1932 støttet dansk Arbejde i Uge med 2000 Kr. (H. 22. 3.). Demuths Skuespil »Høsten« blev opført i Aarhus (H. 11. 10.).

Ved Byrådsvalget i Løgumkloster gik Tyskernes Stemmepercent fra 36,23 ned til 31,82 (Av. 12. 3.). I Tønder er den danske Stemmepercent fra 18,62 i 1919 steget til 34,48 i 1933 og den tyske er fra 65,71 sunket til 44,79 (Av. 17. 6.). I Tønder Amt var ved de kommunale Valg i Marts 44,38 Procent danske, 15,73 socialdemokratisk og 38,94 tyske Stemmer (Av. 16. 4.).

3. Politik.

Dr. Lor. Christensen danner et nyt Parti, »Nordslesvigsk Front«, maskeret Nazisme (H. 28. 8., 30. 8., 4. 9.). Det gik dog hurtigt i Opløsning (H. 7. 9.). I det hele er det Nazisme, der paa en eller

anden Maade mest gør sig bemærket i Politikken her, undertiden paa voldelig Maade. I Tønder kom det til blodigt Slagsmaal mellem Nazister og Kommuniste (H. 1., 4., 14., 17. 8.). I Sønderborg holder de natlige Øvelser (H. 19. 8.). I Toftlund holdtes et stort Nazimøde (H. 22. 8.). En tysk Kommisforening agiterer for Nazismen (H. 1. 9.), Krigerforeninger ligeledes (H. 6. 9.). Ogsaa Pastor Schmidt bekender sig til Nazismen (H. 7. 9.). Beklageligvis fandt dette tyske Røre nogen Støtte hos et dansk Blad, Jydske Tidende, hvis Holdning fremdroges og kritiseredes i Folketinget (H. 27. 10.).

4. Samfundsforhold.

De stigende sociale Udgifter gør, at Aabenraa i 1933 maa opkræve 52,600 Kr. mere i Skat end Aaret før (H. 27. 1.). 800 dér i Byen skal have Vinterhjælp og 2400 Del i en Kødfordeling (H. 24. 2.). Sygehuset skal udvides (H. 29. 9.). I Byen og Omegnen er der udlagt 25 ha til 600 Kolonihaver (H. 5. 5.). I Haderslev søger 900 Vinterhjælp (H. 23. 2.). Kommunen har i 32—33 sysselsat 1040 Arbejdere med 6,875 Normalarbejdsdage (H. 1. 7.). Haderslev Amt har indrettet Arbejdsanstalt paa Fattiggaarden i Hoptrup (H. 4. 10.). Paa Stendetgaard blev der for 2½ Aar siden indrettet Landbrugsskole for Døvstumme (H. 19. 9.). I Haderslev Amt er der i 1933 oprettet 37 ny Husmandsbrug, ca. 400 siden Genforeningen (H. 27. 12.). Et Sømandshjem i Haderslev aabnes (H. 25. 10., 30. 10.). Arbejderbefolkningen paa Broagerland er saa meget for stor, at en Del af den vistnok maa flytte (H. 3. 10.). De sønderjydske Sygekassers Medlemstal er steget med 1169. (H. 1. 7.).

5. Erhverv og Økonomi.

a) Landbrug.

Landbrugets Forrentningsprocent var i 32—33 betydelig bedre end Aaret før. Den var i Haderslev Østeramt 1,7 pCt. mod ÷ 0,1 (H. 28. 10.), i Aabenraa Amt 1,5 pCt. mod ÷ 2,7, (H. 4. 11.) og paa Tønderegnet 2,6 pCt. mod ÷ 1,4 (Av. 9. 11., 9. 12.). Aabenraa Slagteri slagtede i 1932 115,907 Svin (H. 21. 1.), Rødding 38,850 (H. 10. 2.), Graasten 76,542 (H. 25. 2.), Sønderborg 99,714 (H. 25. 2.), Tønder 25,968 (H. 20. 3.). Vojens havde lidt Tilbagegang (H. 30. 1.). Fjerkræslagteriet i Haderslev slagtede 150,000 Dyr (H. 29. 2.).

Smørekspporten var i 1918 14 Mill. kg., 1919 36 Mill., 1920 75 Mill., 1931 172 Mill., 1932 159 Mill. (H. 3. og 4. 3., L. S. 13). Sønderjydske Smøreksporthforening har nu virket i 25 Aar (H. 11. 11.). Om Mejeriernes Drift findes en Del Oplysninger i Meddelelser om Generalforsamlinger i November og December. Antallet af Køer steg fra 96,000 i 1924 til 126,000 i 32. Svinene fra 271,000 til 357,000. Antallet af Studer gik lidt tilbage (L. S. 4.). Korthornskøer har givet

3320 kg Mælk pr. Ko med 3,65 pCt. Fedtindhold og 135 kg Smør (H. 6. 12., 7. 12.). Indenfor Fællesledelsen af Avlen af rødt dansk Malkek­væg findes 154 Familiestambøger med ialt 3119 Køer i Opdrætterforeningerne (H. 16. 12.).

Kontrollforeningerne har 40,548 Køer mod 28,271 i 26—27. (L. S. 21.). Der er i Sønderjylland 84 kontrollerede ren hollandske Besætninger med ialt 2552 Aarskøer (L. S. 116.).

Nordslesvig faar Ret til at udføre 8,800 Kreaturer til Belgien (H. 22. 4.). Der dannes en Kreatureksportforening for Haderslev Amt. I Nordslesvig alene findes 34 pCt. af hele Landets Studer (H. 4. 5.). Indenfor Haderslev Amts Landboforening dannes en Hørdyrkerforening. Derimod oprettes der ingen Fabrik (H. 28. 2.). Den landbrugsfaglige Ungdomsskole i Haderslev begyndte med 133 og sluttede med 161 Elever (H. 3. 3.). I Toftlund skal der bygges en Kartoffelmelfabrik (H. 10. 5.). Der er tegnet 60,415 Tønder Kartoffler til i 1933, 92,000 til 1934 (H. 17. 6., 29. 7.). Jordfordelingskommissionen tager fat paa Løjtland, der har meget daarlig Fordeling (H. 23. 5.). Ved Søgaard skal 225 ha afvandes. Hedeselskabet har i det hele udarbejdet 220 Dræningsplaner for 2500 ha (Av. 8. 11.). I Tønder Amt agtes 1360 ha kultiveret (Av. 8. 2.). H. Hansen mener, at sønderj. Bønder nok kan hævde sig som Planteavlere, men at det mange Steder kniber med Omsætningen af det avlede gennem Besætningen (H. 28. 12.).

b) Industri og Haandværk.

Højspændingsværkets Produktion er i 32—33 steget med $5\frac{1}{2}$ Mill. kwh til 23,336,400 kwh (H. 2. 6.). I flere Sogne sluttede indtil 95 pCt. af Indbyggerne sig fra første Færd til det (H. 9. 1.). Lysforbruget i Aabenraa er i de sidste 5 Aar steget fra 328,000 til 1,350,000 kwh (H. 18. 8.). I Tyrstrup Herred er Elektricitetsforbruget steget med 0,8 pCt. (H. 25. 3.). I Sønderborg og Aabenraa Amter har Elektricitetsforbruget været 4,753,957 kwh eller lidt mindre end Aaret før. (H. 26. 5.). Midtsønderjyllands Elektricitetsforsyning har solgt Strøm for 106,705 Kr., 8 Øre pr. kwh (H. 12. 6.). Haderslev Næs Elektricitetsforsyning har solgt 500,000 kwh, den nedsatte Prisen fra 8 til 7 Øre (H. 15. 6.). Schaumanns Fabrik i Haderslev udvides (H. 14. 6.). I Aabenraa bygges en Konserves- og Opskæringsfabrik (H. 19. 7.). Fuglsangs Maltfabrik i Haderslev brændte 6. 8. (H. 7. 8.). I Haderslev aabnedes en Kunst-, Haandværk- og Industriudstilling (H. 27. 10.). Ved Sønderborg boredes der efter Salt indtil 530 m Dybde. Saltlaget ligger sikkert 1000 m nede, hvis det i det hele taget findes der. (Av. 17. 5.).

c) Handel og Skibsfart.

De sønderjydske Havnes Omsætning af Gods har i 1932 været 13—24 pCt. mindre end i 31. (H. 21. 3.). Havnelageret i Aaben-

raa har i 6 Aar modtaget 38½ Mill. Liter Petroleum og Benzin (H. 22. 9.). Til Højer Havn er der i 1932 indkommenn 92 Skibe (Av. 3. 1.). Den er i god Udvikling. Antallet af indkomne Skibe er vokset stærkt i de sidste to Aar, skønt det tyske Kulsyndikat boykotter den (Av. 15. 7.).

d) Pengevæsen.

Graasten Banks Omsætning er dalet ca. 15 Millioner (H. 28. 2.) Den nordslesvigske Folkebanks Driftsregnskab balancerer med 547,147 Kr. og giver et Overskud af 109,360 Kr. (H. 13. 3.) Haderslev Bank har 267,000 Kr. Driftsoverskud og 177,000 Kr. Nettooverskud (H. 14. 3., 27. 3.). Folkebanken for Als og Sundeved har 69,576 Kr. Overskud (H. 18. 3.).

Sønderjyllands Kreditforening har ydet Henstand for ca. 5 Mill. Kr. (H. 29. 6.) Den har ydet 194 nye Laan til 3,167,800 Kr. Der udestod ved Regnskabsaarets Slutning 3,314,713 Kr. forfaldne Renter (H. 17. 10.). Borgmester Thulstrup hævder, at Statens Ullaan i sønderjydske Ejendomme er tabt. Callø mener ikke, det er Tilfældet (H. 11. 9.). Vogelgesang udbetaler Laan til Kurs 98 men kræver 6¼ pCt. Rente (H. 20. 10.).

e) Krisen.

Krisen har ogsaa i 1933 sat saa stærkt Præg paa Livet i Sønderjylland, at den maa skilles ud som et Afsnit for sig.

Kort efter Nytaar sendte Fælleslandboforeningen, Husmandsforeningerne og L. S. en Henvendelse til de sønderjydske Rigsdagsmænd om at virke for Hjælp snarest muligt (H. 24. 1.). Senere paa Aaret kræver de Gældsregulering og Rentesænkning (H. 26. 10.). Sønderjydske økonomiske Forhold drøftes da ogsaa i Folketinget (H. 29. 11.). Imidlertid er der fra Nytaar 1932 til 30. 11. 33 gennemført 1438 Akkorder til 4,445,130 Kr. Antallet af insolvente Landmænd i Aabenraa Amt er steget fra 20,75 pCt. i 1925 til 59 pCt. i 1933 (H. 19. 12.). L. S. (Landmændenes Samfund) ønsker Henstand ogsaa med Decemberterminen 1932 (H. 3. 1.). I Juli demonstrerede det ved at standse Mejerierne en Søndag (H. 5. 7., 12. 7., 24. 7.). I December standsede det i Aabenraa en Auktion (H. 8. 12.). Haderslev Amt faar 783,568 Kr. Tilskud til Amtsskatternes Nedsættelse (H. 21. 7.). Hypoteklaanefonden har i September kun 16 Ejendomme. Af de 107, den har videresolgt i Aarets Løb er 72 overtaget af Hustru, Søn eller anden Slægtning (H. 21. 9., 30. 10.).

f) Samkvem.

Den 28. 2. ophørte Smaabananen paa Als at køre og blev erstattet af Rutebiler (H. 18. 2., 1. 3.). I Haderslev Amt derimod blev endnu Resten af Smaabanerne moderniseret for 698,000 Kr., hvoraf

Halvdelen er Statstilskud (H. 21. 2., 28. 2., 29. 3.). Trafikministeren vilde have Rødekro—Løgumklosterbanen og Højerbanen nedlagt (H. 8. 2.). De har dog faaet Udsættelse til Oktober 1935 henholdsvis 34. (H. 18. 5., 19. 5.). Mommarkbanen indvies (H. 14. 6.). Der bliver gennemgaaende Forbindelse over Mommark. (H. 6. 12.). Statsbanerne overtager Bilruterne fra Haderslev til Aabenraa og Vojens (H. 18. 9.) og til Kolding (H. 12. 12.).

Kommuneudvalgene i Aabenraa og Løgumkloster samt mellemlyggende Sogne gør Indsigelse mod den paatænkte Køreplan paa Banestrækningen Rødekro—Løgumkloster (H. 24. 3.).

Sønderborg Amt har i 1932 faaet 15—16 klm ny Vej anlagt og har nu et godt Net af Amtsveje (H. 6. 1.).

Haderslev Amt vil i 1933 udføre Vejarbejder til 1½ Million (H. 2. 1., 1. 4.). Sønderjylland faar ca. 2 Millioner til Vejarbejder (H. 17. 2., 15. 4.). Aabenraa Amt har faaet bevliget 1,016,000 Kr. til Vejen langs Flensborg Fjord (H. 24. 2.). Der er Tale om forskellige Linjer for den (H. 26. 6.). Haderslev Amt lader 4,5 klm af Landevejen til Aabenraa betonstøbe (H. 14. 8.). Tønder Amt vil i 1933 udføre Vejarbejder for henved 800,000 Kr. (Av. 2. 1.).

6. Kommuntalt.

I Aabenraa vilde de Konservative ikke være med til en dansk Fællesliste (H. 14. 2., 24. 2.). Der valgtes 7 Danske, 5 Socialdemokrater og 5 Tyskere (H. 9. 3.). I Haderslev havde den borgerlige Liste Fremgang, Socialdemokraterne Tilbagegang (H. 2. 3.). I Sønderborg valgtes 8 Socialdemokrater, 5 Konservative, 5 Tyskere, 1 Radikal, 1 Kommunist og 1 Venstemand (H. 13. 3.). I Tønder fik den danske Borgerliste 2 valgt, Radikale 1, Konservative 2 og Tyskere 7. Der kunde være bleven valgt en dansk Borgmester. Det hindrede de Konservative imidlertid (H. 3. 4.). Tønder indlemmer 845 ha med 350 Indbyggere (Av. 9. 3., H. 3. 4.). Tønders Gæld er i de sidste Aar formindsket med 800,000 Kr. (Av. 19. 2.).

7. Menighedsliv.

Paa Ellehus indviedes en Kirkesal d. 29. 1. (H. 31. 1., Av. 31. 1.). Ved et kirkeligt Møde i Tønder fremsættes der Forslag om at udarbejde en ny Salmebog (H. 1. 6.). Kirkeligt Samfunds sønderjydske Sommermøde holdtes i Haderslev (H. 8. 6.). I Tønder rejstes en Buste af H. A. Brorson ved Kirken (H. 18. 9.).

8. Oplysning.

Landsbiblioteket har i 10 Aar udlaant 622,911 Bøger til 126,752 Laanere. Der er voksende Begær efter oplysende Litteratur (H. 10. 1.). Bogudlaanet i Haderslev er steget med ca. 24 pCt. (H. 7. 11.). Landarkivet er nu færdigt og tages i Brug (H. 8. 7.). Elevantallet i

Skolerne i Haderslev er steget i det forløbne Aar fra 1821 til 1908 ($4\frac{1}{2}$ pCt.). Det danske Antal er steget 6 pCt., det tyske staaet stille (H. 25. 3.) I Tønder Amt fandtes i 1932 4376 skolepligtige Børn i 83 danske offentlige Skoler, 184 i 3 danske Privatskoler, 3 undervistes paa Dansk hjemme. Paa Tysk undervistes 1030 Børn i 20 offentlige, 145 i 6 private Skoler og 2 hjemme (H. 27. 6., Av. 2. 7.). I Haderslev Amts Folkeskoler var der i 1931 7640 Børn, i 32 8,015, deraf henholdsvis 460 og 457 i tyske Skoler. Det tyskunderviste Børneantal gaar procentvis tilbage Aar for Aar, i Haderslev By fra 25,3 pCt. i 1931 til 23,9 i 32. (H. 1. 8.). I Sæd indvies en dansk Skole (H. 2. 10., Av. 3. 10.). Rens Efterskole har haft 20 + 24 Elever. Den giver dog endnu Underskud (Av. 28. 12.). Trier Hansen begynder en Højskole i Abild (H. 21. 9.). 120 Lærere og Lærerinder kræver under Henvisning til de tyske Privatskoler »de nødvendige Midler til Anskaffelse af Skolemateriel« (H. 2. 10.). Skoleloven blev vedtaget, det sønderjydske Forslag enstemmigt mod de Konservative, som ikke stemte (H. 17. 5.). Nogle Præster vil i Tinglev protestere imod den (23. 9.). De kræver kirkeligt Tilsyn med Religionsundervisningen (H. 6. 10.). 86 Skoleklasser hører til den sønderjydske Vandreboogsamling, der har god Fremgang (H. 29. 5.). Historisk Samfund for Sønderjylland holdt sit Aarsmøde i Skærbæk. Det havde 740 Medlemmer (H. 22. 5.). Adjunkt Bock i Haderslev forsvarer sin Doktordisputats om Sprogskiftet i Mellemlesvig (H. 28. 6.). «De fire onde Aar» udkom (H. 25. 9.). Den landbrugsfaglige Ungdomsskole i Haderslev begyndte med 142 Elever mod 130 i 1932. (H. 10. 11.). Adjunkt Buchreitz giver i Tilskueren udførlige Oplysninger om de tyske Privatskoler (H. 11. 11.).

9. Pressen.

Andreas Grau rejste en heftig Polemik mod Redaktør Gulmann for hans Forhold til »Jydske Tidende« (H. 21. 7. ff. samt de tilsvarende Numre af »Jydske Tidende«). Dr. Kähler bliver af Nazisterne sat fra »Nordschleswigsche Zeitung« (H. 18. 12.).

10. Personligt.

Af Dødsfald, der har givet Anledning til udførligere Omtale af vedkommende, kan nævnes følgende: Sophie Andersen, Aabenraa, (H. 7. 1.), Kresten Jensen, Ballum (H. 18. 4.), P. Kaad, Vollerup (H. 29. 4.), Kaptajn Fischer, Aabenraa (H. 28. 10.), Lærer Torp, Tønder (H. 3. 12., Av. 5. 12.), Th. Thomsen, Toghale (H. 15. 12., Av. 16. 12.), Chr. Petersen, Palæet, Graasten (Av. 31. 12.).

Af tilsvarende Mindedage nævnes: Amtsskolekonsulent Svendsen 60 Aar (H. 9. 8.), Pastor emer. H. Tonnesen i Sønderborg, 80 Aar (H. 30. 12., Av. 30. 12.).

11. Andre Sager.

Med Harry Michelsens Samlinger er der kommen værdifulde Værker om Byen til Aabenraa (H. 18. 1.). Provst Bades Kamp mod det danske Sprog i 1912 opfriskes (H. 20. 4.). En Oldtidsbebyggelse menes funden under Bundsøen (H. 17. 5.). Ved Brøns Aa findes en Urnekirkegaard (H. 22. 5.). Ved Skærrev findes Elsdyrtakker og forarbejdede Hjortetakker fra Stenalderen (H. 16. 9.). Lovrup Skrøb kræves paa ny fredet (H. 25. 5.). Nationalmuseet lader foretage Prøveudgravning ved Misthusum (H. 10. 9., Av. 10. 9.).

Historisk Samfund for Sønderjylland

udgiver »Sønderjydske Aarbøger« III. Række, og »Sønderjydske Maanedsskrift«.

Bestyrelsen er f. T. fhv. Folketingsmand H. P. Hanssen, Aabenraa (Formand), Frimenighedspræst Thade Petersen, Haderslev, (Sekretær), Amtslæge Dr. Michelsen, Aabenraa, (Kasserer), Sparekassedirektør Nis Nissen, Nordborg, Amtslæge H. Lausten Thomsen, Tønder, Seminarielærer Cl. Eskildsen, Tønder, Højskoleforstander Hans Lund, Rødding, Arkivar Frode Gribsvad, Aabenraa, og Museumsdirektør, Dr. Mackeprang, København.

Formand, Sekretær og Kasserer danner Forretningsudvalg.

Redaktionsudvalget for »Sønderjydske Aarbøger« består af Thade Petersen, Lausten Thomsen, Hans Lund og Gribsvad.

Redaktionsudvalg for »Sønderjydske Maanedsskrift« danner Lausten Thomsen og Cl. Eskildsen.

Medlemsbidraget er 5 Kroner årlig eller mindst 100 Kr. én Gang for alle. Medlemmerne modtager »Sønderjydske Aarbøger« gratis. »Sønderjydske Maanedsskrift« bestilles hos Posten og koster 1 Kr. 65 Øre fjerdingaarligt. I Boghandelen eller bestilt hos Cl. Eskildsen koster det 1 Kr. 50 Øre. Indmeldelser i Historisk Samfund modtages af alle Bestyrelsesmedlemmer.

Opkrævningen af Medlemsbidraget sker i April.

Indhold.

H. Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne III.	Side 129—211
H. V. Clausen: Stemninger og Tilstande i Haderslev under Verdenskrigen	» 212—257
Frode Gribsvad: Bøger	» 258—263
Thade Petersen: Sønderjylland 1932	» 264—272
Thade Petersen: Sønderjylland 1933	» 273—284
